

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola
Szociálpolitikai alprogram**

Szociális érzékenység vagy gazdasági érdek?

Munkásjóléti intézmények a magyar bányaiiparban
a két világháború között

Doktori disszertáció

Témavezető:

Dr. Nyilas Mihály
egyetemi docens

Készítette:

Simonik Péter

Budapest, 2007

Tartalomjegyzék

1.	BEVEZETÉS	3
	1.1. A témaválasztás indoklása	3
	1.2. Célok meghatározása, főbb kérdések	6
	1.3. A téma feldolgozásához választott módszerek	7
	1.4. A felhasznált források	9
	1.4.1. <i>Szakirodalmi áttekintés</i>	9
	1.4.2. <i>Levéltári források</i>	15
2.	A PATERNALIZMUSTÓL A VÁLLALATI JÓLÉTI POLITIKÁIG	17
	2.1. Vállalati jóléti politika vagy (állami) szociálpolitika?!	17
	2.2. Vállalati jóléti intézmények a bányaiparban	29
	2.3. A szénbányászat szerepe a hazai gazdaságtörténetben	36
3.	A MAGYAR ÁLTALÁNOS KÖSZÉNBÁNYA RT. VÁLLALATI JÓLÉTI POLITIKÁJA	40
	3.1. A MÁK Rt. gazdasági életben betöltött szerepe	40
	3.1.1. <i>A MÁK Rt. fejlődéstörténete</i>	40
	3.1.2. <i>Vida Jenő, a MÁK Rt. elnök-vezérigazgatója</i>	45
	3.2. Élet a bányatelepeken	50
	3.2.1. <i>A helyi társadalom jellemzői</i>	50
	3.2.2. <i>A bányamunkások jövedelemviszonyai</i>	53
	3.3. Munkásjóléti intézmények	59
	3.3.1. <i>A MÁK Rt. által működtetett jóléti alapok, alapítványok</i>	59
	3.3.2. <i>Az élelemtárak (konzumok)</i>	62
	3.3.3. <i>Lakáspolitiká</i>	64
	3.3.4. <i>Egészségügyi és közegészségügyi intézmények</i>	72
	3.3.5. <i>Anyá- és csecsemővédelmi intézmények</i>	83
	3.3.6. <i>Nevelési és oktatási intézmények</i>	102
	3.3.7. <i>Kulturális és szabadidős intézmények</i>	109
4.	ÖSSZEGZÉS	112
	BIBLIOGRÁFIA	117

1. BEVEZETÉS

1.1. A témaválasztás indoklása

A vállalati jóléti politika hazai történetéről viszonylag keveset tudunk és talán még ennél is kevesebb ismerettel rendelkezünk a munkásjóléti intézmények létesítése mögött meghúzódó lehetséges motívumokról.

Az elmúlt évtizedekben megjelent üzemtörténeti munkák többsége inkább csak egyfajta áttekintést ad az adott üzem vagy gyár életében meghatározónak tekinthető eseményekről, de nem törekszik a két világháború közötti időszak munkásjóléti intézményeinek részletesebb ismertetésére. A vállalatok jóléti tevékenységére tett utalásokból azonban arra lehet és kell következtetnünk, hogy ezen terület feltárása számos értékes adalékot nyújthat a vizsgált periódus szociálpolitikai gyakorlatának jobb megismeréséhez, hosszabb távon pedig a Horthy-korszak szociálpolitikai megoldásainak értékeléséhez is.

Közel nyolc éve megkezdett kutatómunkánk kezdetén rá kellett döbbernünk arra is, hogy a témában megjelent írások, sok esetben torzított képet adnak a korabeli társadalmi és gazdasági viszonyokról, ami viszont a korábban feltárt források újraértékelésének szükségességét is felveti. Az általunk áttekintett levéltári anyagban foglaltak és az ezeken alapuló tanulmányok elolvasása során magunk is megtapasztalhattuk, hogy egy-egy mondatnak az eredeti szövegekörnyezetből való kiemelése, mennyire más fényben láttatja az eredeti dokumentum szerzőjét és gondolatait.

Az előbbieken leírtak miatt a magyar bányáipar vállalati jóléti politikájának vizsgálatát több szempontból is (szociálpolitikai, gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti) fontosnak tartjuk. A témának az *elméleti szociálpolitika* oldaláról történő megközelítését elsősorban az indokolhatja, hogy a szociálpolitikai szakirodalomban leggyakrabban használt két fogalmi megközelítés (Richard Titmuss, Hilscher Rezső) mindegyike más-más aspektusát világítja meg az általunk vizsgálni kívánt kérdésnek.

Richard Titmuss volt az első, aki a vállalati jóléti politikát a szociálpolitikához tartozónak tekintette, miután szerinte mindkettőben megjelenik a források újraelosztása és ennek eredményeképpen az állampolgárok jólétének alakítása.¹ Ebből a

¹ Ferge, 1991:73

megközelítésből nézve a munkásjóléti intézmények vizsgálata azért lehet érdekes, mert így pontosabb képet kaphatunk arról, hogy mely munkavállalói csoportok tartoznak a vállalati jóléti politika haszonélvezői közé.

Hilscher Rezső viszont inkább az erkölcsi aspektusokra helyezi a nagyobb hangsúlyt, amikor a vállalati jóléti politikát egy olyan munkaerő-politikaként határozza meg, amelynek célja nem más, minthogy erősítse az üzem és a munkás közötti erkölcsi kapcsolat fennmaradását (még a munkaidőn túl is). Mindezek mellett fontos szerepe lehet az állami szociálpolitika kiteljesedésében is azáltal, hogy elsősorban a helyben keletkezett szükségleteket próbálja meg kielégíteni.² Miután ez a megközelítés inkább általánosabb szinten vizsgálja a kérdést, ezért érdekes lehet annak vizsgálata, hogy a vállalati gyakorlatban mindezek miként jelennek meg.

Amennyiben a *szociálpolitika gyakorlati* oldaláról nézzük meg a vállalatok jóléti tevékenységét, úgy elsősorban a bányavállalatoknál működő munkásjóléti intézmények elterjedtségének mértékének vizsgálata lehet érdekes, mivel Hilscher Rezső egyik munkájában éppen arról ír, hogy „Magyarországon az üzemi szociálpolitika teljesen ismeretlen fogalom, mert egyes üzemi ún. jóléti intézmények még nem jelentenek üzemi szociálpolitikát”, ráadásul ezen intézmények többségét a munkáltatók nem saját forrásból tartják fenn.³

Miután a második világháborút követő időszakban keletkezett munkák többségében a szerzők, sokszor egymás szinonimájaként használták a „vállalati szociálpolitika” és a „munkásellenes politika” fogalmakat, ezért ezek a vállalati jóléti politikával kapcsolatos dilemmák arra is rámutatnak, hogy mekkora szükség van a korszak vállalatainak jóléti gyakorlatát bemutató munkákra.

A szociálpolitikai aspektusok mellett *gazdaságtörténeti szempontból* is lényegesnek tartjuk a két világháború közötti időszakban működő magyar vállalatok jóléti tevékenységének vizsgálatát. Amennyiben elfogadjuk Hilscher Rezső azon állítását, amely szerint a vállalati jóléti politika nem jelent mást, mint a munkásság üzemhez kötöttségének megvalósítását és az üzemközösség megteremtését, úgy érdemes megvizsgálunk, hogy a különböző munkásjóléti intézmények mely vállalattípusoknál terjedhettek el a leginkább.⁴

² Hilscher, 1938: 73

³ Hilscher, 1938:83

⁴ Hilscher, 1938:84

Véleményünk szerint ezen intézmények létesítésére elsősorban olyan ipari üzemekben volt lehetőség, amelyek a lakott területektől viszonylag távol helyezkedtek el, a nehéz munkakörülmények miatt nagy volt a munkások elvándorlása, a szociálpolitikai jellegű jogforrások által kevésbé szabályozott gazdasági területen működtek, gazdasági szempontból jelentős szerepet töltöttek be az ország életében, valamint ahol a szolidaritásnak is hagyományai voltak. Mindezen kritériumok alapján a bányászat lehet az egyik olyan gazdasági ágazat, ahol vélhetően a vállalati jóléti politika intézményei kialakultak.

A hazai gazdaságtörténetben a bányászat mindvégig fontos szerepet játszott, de igazi fénykorát a XIX. század második felétől élte. A kiegyezést követő időszakban a magyar ipar fejlődésével párhuzamosan, jelentős mértékben megemelkedett az ipari nyersanyagok iránti kereslet. Az ásványkincsek közül a szén iránti igény nőtt a leginkább. A konjunktúra eredményeképpen sorra nyíltak meg a bányauzemek és a dinamikus fejlődő bányászat, valamint a szénre épülő iparágak a munkavállalók ezreit vonzották az új bányatelepekre. A bányamunkások nagy tömegben való megjelenése komoly feladat elé állította a munkáltatókat és az államot. Miután mindkét félnek érdeke fűződött a magyar gazdaság megfelelő működéséhez és a jelentős profitot hozó nyersanyag kitermeléséhez, ezért szükségessé vált a mostoha körülmények között élő és dolgozó munkavállalók helyzetének javítása, illetve a közrend biztosítása. Ezt a folyamatot az egyre jobban megerősödő munkásmozgalom is siettette.

A bányásztársadalom vizsgálata *társadalomtörténeti aspektusból* is érdekes lehet, hiszen a bányamunkásság több szempontból is speciális csoportját alkotta a magyarországi munkásságnak. Az Erdei Ferenc által kidolgozott kettős társadalom elmélete alapján a bányamunkások a „modern polgári” társadalomba, azon belül is a munkásság körébe sorolandók. Ezt az egyértelműnek tűnő kategorizálást azonban néhány szerző megkérdőjelezte. A magyar nagyipari munkásság kialakulásáról szóló művében Rézler Gyula, a korszak ipari szociálpolitikájának egyik legnevesebb szakértője is feltette azt a kérdést, hogy „besorolható-e a bányász a nagyipari munkásság közé”? Kételyének alapját az adta, hogy szerinte a bányamunkás egyrészt őstermelőnek tekinthető, miután elsődleges nyersanyagokat termel, másrészt viszont munkájának módja ipari jellegű és a gyári munkásokhoz hasonlóan nagy tömegben, meglehetősen azonos munkafeltételek és életkörülmények mellett dolgoznak. Tovább

növeli bizonytalanságát az is, hogy a munkásmozgalom kialakulásának időszakában, tehát csak a XIX. század végén, kapcsolódott össze a bányá- és az ipari munkásság.⁵

A réteg különleges helyzetét mutathatja az a tény is, hogy a kor szociálpolitikai vonatkozású jogszabályaiban általában külön rendelkezések foglalkoznak a bányászatban dolgozókkal. Az egyik leginkább balesetveszélyesnek tartott iparágban működő vállalatok jóléti politikájának vizsgálata, talán éppen a munkavállalók előbbieken említett különleges helyzete miatt kerülhet érdeklődésünk középpontjába.

1.2. Célok meghatározása, főbb kérdések

Tekintettel arra, hogy mind az 1945 előtti, mind pedig az azt követően megjelent munkákból is hiányoznak a legnagyobb magyar bányavállalatok jóléti intézményeit bemutató írások, ezért legelőször arra kell törekednünk, hogy megszülessenek az első olyan, elsősorban a fennmaradt levéltári források feltárásán alapuló –éppen emiatt meglehetősen aprólékos kutatómunkát igénylő- tanulmányok, amelyek megfelelő kiindulópontként szolgálhatnak a későbbi, a vállalati jóléti politika mélyebb összefüggéseit is vizsgáló kutatásokhoz.

Disszertációnkban a két világháború közötti időszak egyik legjelentősebb bányavállalatának, a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat (a továbbiakban: MÁK Rt.) jóléti tevékenységének bemutatására teszünk kísérletet.

Az elsősorban leíró módszereket alkalmazó munkánkban -a levéltárban őrzött vállalati iratok alapján- egyrészt megpróbáljuk rekonstruálni a vállalati jóléti politika vizsgált időszakban működő intézményrendszerét, másrészt választ keresünk arra a dolgozatunk címében is szereplő kérdésre, hogy az általunk vizsgált vállalatnak gazdasági érdekei fűződtek-e a munkavállalók szükségleteire is reflektáló munkásjóléti intézmények kiépítéséhez, vagy pedig ezek mögött fellelhető a vállalat vezetőinek szociális érzékenysége is.

Kitűzött céljainkat három kérdéskör (szervezeti keretek, szereplők, a jóléti intézmények lehetséges funkciói) mentén kívánjuk elérni. A szervezeti keretek vizsgálata során arra keresünk választ, hogy a MÁK Rt. milyen munkásjóléti intézményeket és milyen forrásokból működtetett és/vagy támogatott, valamint hogy ezek létesítésekor milyen jogszabályi kötelezettségeknek tett eleget. Ez utóbbi

⁵ Rézler, 1945

természetesen azt a kérdést is felveti, hogy a vállalati jóléti politika intézményei kiegészítik-e vagy éppen helyettesítik-e az állami szociálpolitika intézményeit. A jóléti politika szereplőinek vizsgálatakor elsősorban arra a kérdésre kaphatunk választ, hogy kik voltak a jóléti tevékenységek kedvezményezettjei ill. kik nyújtották az adott szolgáltatást. A vállalati jóléti politika lehetséges funkcióinak vizsgálata során azt szeretnénk feltárni, hogy az egyes munkásjóléti intézmények milyen fejlődési szakaszokon mentek keresztül, mennyiben járultak hozzá a munkavállalók vállalathoz való kötéséhez és miért tartotta fontosnak a bányatársulat vezetése, hogy munkavállalóiról gondoskodjon.

A szociálpolitika elmélete szempontjából az lehetne a legfontosabb kérdés, hogy a hazai bányáipar jóléti politikája mennyiben felelt meg a titmussi és a hilscheri elveknek és az említetteken kívül milyen más okok készíthették a bányavállalatokat különböző jóléti intézmények működtetésére? Mindezek vizsgálata viszont arra a kérdésre is választ adhat, hogy mely szükségletek kielégítése tartozhat a vállalatok és melyek az állam feladatai közé.

A szociálpolitika gyakorlati aspektusából nézve viszont felvetődik az a kérdés is, hogy beszélhetünk-e egyáltalán üzemi szociálpolitikáról az 1945 előtti Magyarországon vagy ki kell vonnunk a vállalati jóléti politika fogalma alól mindazokat az üzemi gyakorlatokat, amelyeket a kor szakemberei szociálpolitikai szempontból is példaértékűnek tartottak?

1.3. A téma feldolgozásához választott módszerek

A két világháború közötti magyar bányáipar legjelentősebb vállalatainak jóléti tevékenységéről viszonylag keveset tudunk. A disszertáció terjedelmi kötöttségei miatt azonban nem vállalkozhattunk a magyar szénbányászat három legmeghatározóbb bányavállalatának együttes vizsgálatára, hanem ezek közül ki kellett választanunk azt az egyet, amely jóléti tevékenységének vizsgálatával választ kaphatunk az előbbieken feltett kérdéseinkre.

Az adatgyűjtés fázisában elsőként a vállalati jóléti politika elméleti kérdéseinek értelmezéséhez szükséges szakirodalmat kellett áttekintenünk. A általunk feldolgozott másodlagos források között főként 1945 előtt megjelent munkákat találunk, de

nagymértékben támaszkodtunk az 1945 után kiadott (szociál)politika- és gazdaságtörténeti írásokra is.

A hazai bányáipar két világháború közötti jóléti gyakorlatának feltárásához szükséges adatokhoz, elsősorban a Bányászati és Kohászati Lapok 1890 és 1945 között megjelent számaiban található cikkek szisztematikus kigyűjtésével és feldolgozásával jutottunk.

Miután a bányavállalat jóléti politikájának bemutatásához és az egyes szervezetek közötti feladatmegosztás okainak feltárásához elengedhetetlen volt annak vizsgálata, hogy a munkáltatóknak ezen a téren milyen jogszabályokban rögzített kötelezettségeik voltak, ezért át kellett tekintenünk a Magyar Rendeletkötés Tárában, a Magyar Törvénytárban, Esztergár Lajos szociális jogi témát vizsgáló munkájában, valamint a bányajogi szakirodalomban szereplő joganyagokat is.

A jóléti politikára vonatkozó szakirodalom áttekintése után számunkra is világossá vált, hogy a MÁK Rt. jóléti politikájának bemutatásához elsősorban elsődleges forrásokat tudunk majd felhasználni, mivel az említett másodlagos források többségében csak utalásokat találtunk az általunk vizsgálni kívánt kérdésekre. Levéltári kutatómunkánkban elsősorban a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: MOL) őrzött iratanyagára támaszkodhattunk, de átnéztük a Nyitrai Állami Levéltárban található vármegyei anyagok egy részét, valamint a Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltárának gyűjteményében lévő községi közigazgatási iratokat is.

A MÁK Rt. jóléti tevékenységére vonatkozó iratok közül elsősorban a vállalat budapesti központja és a tatabányai bányagazgatóság közötti levelezés vizsgálatára helyeztük a nagyobb hangsúlyt, de feldolgozásra kerültek a részvénytársulat igazgatósági és végrehajtó bizottsági jegyzőkönyvei is. Megpróbáltuk feltárni a budapesti központ különböző szervezeti egységeinél (osztályoknál, irodáknál) keletkezett iratok közül azokat is (beszámolókat, éves és havi statisztikákat, levelezéseket, feljegyzéseket), amelyek adalékkul szolgálhattak a vállalat által működtetett jóléti intézmények megismeréséhez. Sajnálattal vettük észre, hogy a vállalati dokumentáció meglehetősen hiányos, ezért nem sikerült a bányatársaság jóléti kiadásaira vonatkozó pénzügyi beszámolókra és a kiadásokat összesítő dokumentumokra bukkannunk. Az anyag töredékes volta miatt viszont nem tudtuk a jóléti intézmények dinamikáját bemutató statisztikai adatsorokat sem összeállítani.

1.4.1. Szakirodalmi áttekintés

Disszertációnk megírása előtt választott témánk miatt, mind a régebbi (1945 előtti), mind pedig a mai szakirodalmat át kellett tekintenünk. Az 1945 előtt megjelent általánosabb szociálpolitikai tárgyú munkákból szinte teljességgel hiányoznak a korabeli vállalatok jóléti tevékenységére vonatkozó megállapítások és inkább a munkásvédelem állami intézményeinek vizsgálatára helyezik a nagyobb hangsúlyt.⁶ Az általunk vizsgált kérdéskör szempontjából kiemelendő *Szabó Ervin* és *Hilscher Rezső* két, címükben is egymásra utaló kötete („A tőke és a munka harca” és „A tőke és a munka békéje”), amelyek közül az utóbbi a nyugat-európai kutatások eredményeire támaszkodva megpróbálja értékelni és értelmezni az 1930-as évek magyar vállalatainak jóléti tevékenységét.⁷

Ezt a Hilscher által felvázolt helyzetképet *Rézler Gyula* és *Szabó Zoltán* szociográfiai eszközöket is felhasználó munkái tovább árnyalhatják.⁸ Az előbbi szerző a textil- és a cukorgyári, az utóbbi pedig az északi iparvidéken élő munkások mindennapjaiba nyújt betekintést. Ehhez hasonló törekvések jellemzik *Bán Imrének* a bányamunkások helyzetéről szóló írását is, aki a *Magyar gyári munkásság* c. tanulmánykötetben több szerzőtársával együtt a különböző gazdasági ágazatokban foglalkoztatott munkavállalók élet- és munkakörülményeit vizsgálja.⁹ Már az előbbi munkákban is találhatunk utalásokat a vállalatok jóléti tevékenységére, de a témának ennél pontosabb –empirikus adatgyűjtésen alapuló– összefoglalóját adja Hilscher Rezsőnek a bányászok életformájáról írt tanulmánya, amely *Magyary Zoltán és Kiss István* Tatai járásban végzett közigazgatási vizsgálatainak eredményeit összegző munkájában jelent meg az 1930-as évek végén.¹⁰

A munkásjóléti intézmények létesítését előíró legfontosabb jogszabályokról elsősorban *Esztergár Lajos: A szociálpolitika tételes jogi alapjai* c. munkájában olvashatunk.¹¹ A korszak lakásügyét feldolgozó írások közül *Ferenczi Imrének*, a községi lakáspolitikáról szóló könyvét emelhetjük ki.¹² A közegészségügyi ellátórendszer működését főként *Johan Béla*, az anya- és csecsemővédelem szervezeti

⁶ Kovrig, 1925, 1932, 1944 ; Bikkal, 1934 , 1942 ; Propper, 1923 ; Böhm, 1918 ; Heller, 1923, 1947

⁷ Szabó, 1911 ; Hilscher, 1938

⁸ Rézler, 1943 , 2005 ; Szabó, é.n.

⁹ Bán, 1940

¹⁰ Hilscher, 1939

¹¹ Esztergár, 1939

¹² Ferenczi, 1910

keretét pedig *Keller Lajos*, *Orosz Dezső*, *Zentai Pál* és *Torday Ferenc* tanulmányaiból ismerhetjük meg.¹³

Az 1945 előtt megjelent periodikák közül meg kell említenünk a *Társadalmi Muzeum Szemléje*, a *Társadalomtudományi Szemle*, a *Munkásügyi Szemle*, valamint a *Magyar Ipar* évfolyamait, amelyekben több, a vállalatok jóléti tevékenységéről is szóló írást olvashatunk. Ezen folyóiratok közül ki kell emelnünk az elsősorban bányaműszaki témájú cikkeket megjelentető *Bányászati és Kohászati Lapokat*, amely az 1860-as években egyike volt az első magyar nyelvű műszaki folyóiratoknak. A magyarországi bányavállalatoknál foglalkoztatott bányamérnököket és tisztviselőket tömörítő Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület gondozásában havonta ill. bizonyos időszakokban ennél gyakrabban kiadott periodika 1890 és 1945 közötti lapszámaiban 196 olyan tanulmányt ill. cikket találunk, amely valamilyen a szociálpolitikával összefüggésbe hozható témát érint. Ezek közül a leggyakrabban –természetszerűleg- az egyesület éves közgyűlésén elhangzott felszólalásokban vagy az ott rögzített jegyzőkönyvekben bukkanhatunk a vállalatok jóléti tevékenységére utaló adatokra.¹⁴

A munkáskérdés és munkásvédelem általánosabb kérdéseivel foglalkozó írásokban, főként a munkáltatói oldal e téren tett intézkedéseiről olvashatunk. Ennek megfelelően az általunk áttekintett időszakban, a lap oldalain rendszeresen bemutatásra kerülnek az ország jelentősebb (pl. Borsodi Bányatársulat) vagy éppen kevésbé jelentékeny bányatelepei (pl. Annavölgy).¹⁵ Az ismertetett széntelepek műszaki és geológiai jellemzőit felvázoló írásokban szinte kivétel nélkül találkozhatunk a helyben létesített munkásjóléti intézmények felsorolásával, de a szerzők többsége létesítésük körülményeiről nem ejt szót. /Ez utóbbi témáról egyébként nagyon részletes, az ország területén található több száz szénlelőhelyre lebontott összefoglalókat találhatunk a *Déry Károly* által jegyzett és évről-évre kiadott *Magyar Bánya-kalauz* c. adattárban.¹⁶/

A bányatárspénztárak éves működésére (bevétel, kiadás, vagyon, ellátások összege) vonatkozó adatokat is rendszeresen közölt a lap, elsősorban *Wahlner Aladár* m. kir. bányakapitány összeállításában. Az általa leírt adatok módszertani szempontból ugyan

¹³ Johan, 1939 ; Torday, 1926 ; Orosz, 1941 ; Keller, 1923 ; Zentai, 1923

¹⁴ Jegyzőkönyv, 1907 , 1909 , 1913

¹⁵ Hahn, 1904 ill. Pauer, 1905

¹⁶ Déry, 1900 ; 1901

nem alkalmasak az egyes bányatárspénztárak tevékenységének összehasonlítására, de részletességük miatt jól használhatók egy általánosabb helyzetkép felvázolásánál.¹⁷

A szociálpolitikai kérdések közül talán nem meglepő, hogy éppen a munkásbiztosítással (főként a balesetbiztosítással) kapcsolatos kérdésekről találhatunk mélyebb összefüggéseket is feltáró tanulmányokat vagy éppen esszéket.¹⁸ A legtöbbször ehhez kapcsolódóan az egyes bányatelepeken jelentkező egészségügyi és közegészségügyi problémákról, a bányászathoz kötődő foglalkozás-egészségügyi kérdésekről és ezek lehetséges megoldásáról olvashatunk a lap hasábjain.¹⁹ Wahlner mellett *Oczvirk Nándor* tekinthető a másik, jóléti kérdések iránt érdeklődő leggyakrabban publikáló szerzőnek. Írásaiban elsősorban a munkavállalók képzésére, biztosítására, valamint a munkaadók és munkavállalók közötti kapcsolat javításának szükségességére hívja fel a figyelmet.²⁰

A lap szerkesztője, *Litschauer Lajos* elsősorban a két meghatározó vállalat (MÁK Rt. és a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.) éves közgyűléseiről szóló beszámolóival, a munkaidő-szabályozás, valamint a nők és a fiatalok foglalkoztatásával kapcsolatos egyes kérdésekről írott cikkei mellett, a MÁK Rt. első éveit bemutató munkájának leírásával járult hozzá a korabeli munkásviszonyok jobb megismeréséhez.²¹

Mind *Litschauer* utóbbi írása, mind pedig *Tiles Jánosnak* a MÁK Rt. fejlődéstörténetét bemutató, három részből álló tanulmánysorozata értékes adalékokat szolgáltat a tatabányai bányatelepen megtalálható jóléti intézményekről, bár jóllehet mindketten elsősorban a műszaki-technológiai kérdések vizsgálatára helyeztek nagyobb hangsúlyt.²²

A MÁK Rt. munkásjóléti intézményeinek részletes ismertetésével egyedül *Berényi Oszkárnak*, a Munkásügyi Szemlében megjelent írásában találkozhatunk. A tatabányai bányatárspénztár ügyvezető igazgatója azonban kizárólag az 1934/35-ös esztendőkből származó adatsorokkal próbálja bemutatni intézménye és a vállalat által fenntartott munkásjóléti intézmények működését.²³

¹⁷ Lásd pl. Wahlner, 1911 ; 1912

¹⁸ Andreics, 1904 , Fehér, 1914

¹⁹ Rákóczy, 1907 ; Rókkant munkások..., 1907 ; Zemplényi, 1925

²⁰ Oczvirk, 1908, 1909, 1911, 1914

²¹ Litschauer, 1911, 1917, 1922 ill. 1902

²² Tiles, 1935

²³ Berényi, 1935

Mindezek jól jelzik, hogy az 1945 előtt megjelent írások többségében inkább csak utalásokat találhatunk a vállalatok jóléti tevékenységére. Az 1947-es választások nemcsak politikai szempontból hoznak jelentős változásokat, hanem a Horthy-rendszer szociálpolitikájának megítélésében is. A fordulat évét követően megjelenő írások többsége inkább politika- és párttörténeti szempontból, mintsem szociálpolitikai aspektusból vizsgálja meg a vállalatok jóléti tevékenységét. A szemléletváltás irányát jól mutatja, hogy ekkor már nem a vállalatok jóléti, hanem éppen ellenkezőleg munkásellenes politikájáról beszélnek.

Magyarországon az 1950-es évektől kezdődően jelennek meg az első olyan gazdaságtörténeti monográfiák, amelyek a századfordulótól a második világháborúig szisztematikusan dolgozzák fel a magyar gazdaságtörténet egyes időszakainak főbb eseményeit. Az elsősorban *Berend T. Iván* és *Ránki György* nevéhez köthető munkák részben levéltári forrásokra, részben pedig a korabeli szakirodalomban található adatokra támaszkodva tesznek kísérletet a magyar gazdaság meghatározó ágazatainak bemutatására. Ezen írások többsége elsősorban a vállalatok hazai gazdasági életben betöltött szerepének adatgazdag leírásával járul hozzá annak megértéséhez, hogy milyen gazdasági érdekek mentén szerveződnek a vállalati jóléti intézmények.²⁴

Az 1960-as évektől a hazai üzemtörténetírás legtermékenyebb periódusa kezdődik el, mivel az akkoriban alapításuk jubileumát ünneplő magyar vállalatok sorra jelentetik meg az üzemek történetéről szóló, a legtöbb esetben vegyes tematikájú kiadványokat.²⁵ Ezen könyvek többségében még mindig nagyobb hangsúlyt kapnak a munkásmozgalmi kérdések, valamint a vállalatok 1945 utáni történetére vonatkozó események kronológiai ismertetése, ám szinte kivétel nélkül mindegyikben utalnak az második világháború előtti állapotokra, többek között a munkásjóléti intézmények jelenlétére. Az előbbiekhöz hasonló tematikájú, értékes adalékokat szolgáltató kiadványoknak tekinthetjük azokat a helytörténeti monográfiákat, amelyekben a legtöbbször az adott település életében jelentős szerepet játszó vállalat jóléti intézményeiről is szót ejtenek.²⁶

Az 1960-as évektől jelennek meg az első olyan, jelentősebbnek mondható történeti munkák, amelyek a két világháború közötti időszak vállalati szociálpolitikájának egyes kérdéseivel is foglalkoznak. Ezek közül meg kell említenünk *Csépanyi Dezsőnek* az 1930-as évek végének szociálpolitikájáról szóló tanulmányát, valamint *Laczkó*

²⁴ Berend T. – Ránki, 1955, 1958, 1966

²⁵ Pl. Lizsnyánszky et al., 1968; A tatabányai cement., 1961

²⁶ Tatabánya története I., 1972

Istvánnak és *Petrák Katalinnak* a társadalombiztosítás hazai történetével foglalkozó munkáit.²⁷ Az 1980-as években tovább folytatódott a hazai szociálpolitika történetét feldolgozó munkák megjelenése, amelyek közül ki kell emelnünk *Ferge Zsuzsa*, a magyar szegénypolitika történetéről szóló kötetét, amely egyike volt az első átfogó képet nyújtó és a munkásvédelem egyes kérdéseit is érintő munkáknak.²⁸

A rendszerváltást követő gazdasági, politikai és társadalmi változások nemcsak a hétköznapokban, hanem a szociálpolitika történeti írásokban is érzékelhető szemléletváltozást eredményeztek. Már az 1990-es években megjelennek az első olyan munkák, amelyek a hazai szociálpolitika történetének bemutatására tesznek kísérletet. Ezek közül kiemelendő *Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon* c. munkája, valamint az általa és Kövér György által jegyzett, Magyarország társadalomtörténetéről szóló kötet jóléti kérdésekkel foglalkozó fejezete.²⁹ Gyáni azonban nemcsak a szociálpolitika históriáját feldolgozó írásában tesz említést a vállalati jóléti intézményekről, hanem a budapesti munkáslakás múltját feltáró munkájában több alkalommal is kihangsúlyozza a vállalati lakásépítés jelentőségét.³⁰

A legutóbbi években megjelent átfogóbb témákat felölelő dolgozatok közül ki kell emelnünk *Egresi Katalin* a Bethlen-korszak társadalompolitikai törekvéseit feldolgozó írását, amely elsősorban a vállalati jóléti politika mögött meghúzódó ideológiai okok feltárásához nyújthat támpontokat.³¹ A társadalompolitikára ható ideológiai és politikai tényezők szerepének vizsgálatával találkozhatunk *Hámori Péter*, a Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályáról szóló tanulmányában is.³²

A munkáskérdés rendezésére irányuló állami törekvésekről, valamint a munkavállalók védetté válásának folyamatáról (ezen belül is biztosításuk kérdéseiről) *Bódy Zsombor*, *Szikra Dorottya* és *Suzan Zimmermann* munkáiból meríthetünk.³³ E három szerzőhöz hasonlóan a vállalati jóléti politika egyes kérdései közvetetten *Kiss László*, a hazai (köz)egészségügyi rendszer kiépüléséről szóló tanulmányaiban is megjelennek.³⁴

²⁷ Csépanyi, 1972 ; Laczkó, 1968 ; Petrák, 1978

²⁸ Ferge, 1986

²⁹ Gyáni, 1994 ; Gyáni – Kövér, 1998

³⁰ Gyáni, 1992

³¹ Egresi, 2004

³² Hámori, 1997

³³ Bódy, 2001 , 2003 , 2004 ; Zimmermann, 2001 ; Szikra, 2000 ; 2004

³⁴ Kiss, 2004 ; 2006

Pogány Ágnes a két világháború közötti munkabérek vizsgálatán keresztül mutatja be a háztartások jövedelemszerkezetét.³⁵ *Bódy Zsombor* és *Mohácsi Gergely* pedig a fogyasztási szokások, valamint a szabadidő eltöltésének változásáról szóló tanulmányaikkal segít megérteni az ipari munkások hétköznapijaiban bekövetkezett változásokat.³⁶

A XIX-XX. századi magyar gazdasági elit tagjainak életrajzait összegyűjtő *Sokszínű kapitalizmus* c. kötet szerzői (*Halmos Károly, Klement Judit, Csík Tibor, Jávor Kata, Erdész Ádám, Vörös Károly*) csak apróbb utalásokat tesznek az általuk vizsgált vállalkozók és bankárok esetleges szociális érzékenységéről.³⁷ A korabeli gazdasági elit gondolkodásmódjáról egyrészt *Krausz Simon* reprint kiadásban megjelentetett életrajzából, a nagypolgársághoz tartozó bányai igazgató, *Chorin Ferenc lányának* visszaemlékezéséből, valamint *Kövér György* gazdaságtörténeti munkájából tudhatunk meg többet.³⁸

A legutóbbi időszakban megjelent publikációk között több, a munkáslakások kérdésével foglalkozó írást is találhatunk. Ezek közül *Huszár Zoltán* a pécsi bányatelepek lakásállományának változásával, valamint *Fűrészné Molnár Anikónak* a tatabányai bányateleppel foglalkozó tanulmányait lehetne kiemelni.³⁹ A telepszerű lakásépítés hazai történetét feldolgozó *Körner Zsuzsa* az, aki munkájában inkább az építészettörténet szempontból próbálja meg feltárni a magyar munkástelepek történetét.⁴⁰

A vizsgált időszak legmeghatározóbb bányavállalatainak történetével és a bányatársaságoknak a helyi társadalom alakításában betöltött szerepével Pécs vonatkozásában *Huszár Zoltán* és *Mendly Lajos*, Salgótarján vonatkozásában pedig *Balogh Zoltán* tanulmányait kell megemlítenünk.⁴¹

Amint azt a szakirodalmi áttekintésből is láthattuk 1945 előtt és után is nagyon kevés a két világháború közötti időszak vállalati jóléti politikájával foglalkozó írás jelent meg. A szerzők többsége ráadásul csak egy-egy adatsor közzétételével próbált meg valamit elmondani az adott vállalat által működtetett jóléti intézményekről, de szinte senki nem

³⁵ Pogány, 1989 ; 2000

³⁶ Bódy, 2002 ; Mohácsi, 2002

³⁷ Sokszínű..., 2004

³⁸ Krausz, 1991 ; Strasserné, 1999 ; Kövér, 2002

³⁹ Huszár, 1996a ; Fűrészné, 2003

⁴⁰ Körner, 2003 ; 2004

⁴¹ Huszár, 1995 , 1996b ; Mendly, 2002 ; Balogh, 1996

törekedett annak vizsgálatára, hogy mely tényezők vezettek az adott intézmények létrejöttéhez, ezek milyen változásokon mentek keresztül és működésük mennyire volt eredményes. Mindezek jól jelzik, hogy ezen felvetett kérdések megválaszolásához elengedhetetlen a két világháború közötti időszak legnagyobb vállalatok levéltárban őrzött dokumentációjának feltárása.

1.4.2. Levéltári források

A MÁK Rt. munkásjóléti tevékenységének feltárásához elsősorban a vállalatnak a Magyar Országos Levéltár Gazdasági Levéltárában őrzött mintegy 119 folyó méter terjedelmű, sok esetben csak alap- vagy középszinten rendezett iratanyagát használtuk fel. Már az első pillantásra is tetemesnek tűnő vállalati dokumentációban való eligazodásunkat *Sárközi Zoltánnak*, a MÁK iratokról készült kétkötetes repertórium segítségével.⁴²

Az iratanyag feldolgozását nagymértékben nehezítette, hogy a fennmaradt iratokhoz nem kapcsolódtak segédletek (iktató- és mutatókönyvek), emiatt csak a dokumentumok szálsankénti átnézésével tudtunk használható adatokhoz jutni. Ez a probléma különösen jól érzékelhető volt a vállalati levelezés kutatásakor, amikor is az évenként beérkező és kimenő 4-5000 levél mindegyikét kézbe kellett vennünk ahhoz, hogy a számunkra is érdekes adatokhoz hozzáférhessünk.

Már a Sárközi-féle repertórium bevezetőjében is találunk utalást arra, hogy a vállalat irattárában -az iratanyag háború alatti többszöri költöztetése miatt- súlyos és megbecsülhetetlen mértékű iratpusztulás következett be. /Mindezek némiképp azt is megmagyarázzák, hogy disszertációnkban miért nem sikerült hosszabb időszakra vonatkozó idősorokat összeállítanunk./

A hiányzó iratanyag pótlására kézenfekvőnek tűnt, hogy átnézzük a MÁK Rt. tatabányai bányászatának helyet adó négy község (Alsó- és Felsőgalla, Bánhida, Tatabánya) Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltárában őrzött iratanyagát. Szomorúan kellett azonban tapasztalnunk, hogy a II. világháború alatti bombázások során az iparvidék négy községének irattára csaknem teljes egészében megsemmisült. A fennmaradt szórványiratokban ugyan találtunk a vállalat munkásjóléti tevékenységére vonatkozó adatokat, de ezek csekély forrásértékkel bírtak.

⁴² Sárközi, 1967

Az országos és a helyi levéltári anyag hiányosságai miatt célszerűnek tűnt a vármegyei archívumban őrzött, munkásjóléti kérdéseket is érintő közigazgatási iratanyag feltárása. Az egykori Komárom vármegye földrajzi elhelyezkedése miatt, azonban ezen kísérleteink is kudarcra voltak ítélve, mivel a levéltár anyagát a felvidéki területek többszöri el- és visszacsatolása miatt gyakran költöztették. A jelenleg a Nyitrai Állami Levéltár Nyitraivánkai Fióklevéltárában őrzött vármegyei iratanyag kutatása csak az elmúlt években vált lehetővé. A fióklevéltárban őrzött rendezetlen, magyar nyelvű segédletekkel el nem látott, évtizedek óta ki nem nyitott dobozokban fekvő poros iratanyagból -az itt felsorolt okok miatt- csak a főispán 1939-1944 között keletkezett közigazgatási iratainak kutatására volt lehetőségünk. Ezen iratok között sikerült találnunk néhány olyan kiegészítő információt is (pl. Komárom vármegye Vitézi Széke Székkapitányának havi jelentéseit), amelyek sokban segítettek az általunk vizsgált időszak munkásjóléti tevékenységének értékelésében is.

2. A PATERNALIZMUSTÓL A VÁLLALATI JÓLÉTI POLITIKÁIG

2.1. Vállalati jóléti politika vagy (állami) szociálpolitika?!

A XIX. század gazdasági, politikai és társadalmi változásai a felszínre hozták az addig „szentnek és sérthetetlennek” hitt kapitalista gazdasági rendszer anomáliáit, elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését. A falvakból a városok irányába történő elvándorlás felélénkülése, az ipari munkásosztály létszámának gyors ütemű növekedése, valamint a gyárakban foglalkoztatott munkavállalók egy részének proletarizálódása azonban felhívta a figyelmet a gazdaság és az állam közötti viszony újragondolásának szükségességére.

Amíg a klasszikus közgazdaságtan képviselőinek többsége hitt a liberális elveken nyugvó gazdaságpolitika mindenhatóságában (azaz az „éjjeli őr állam” és a „láthatatlan kéz” ideájában), addig a század utolsó évtizedeiben már egyre többen gondolták úgy, hogy az államnak szakítania kellene korábbi passzív szerepével és a közjó előmozdítása érdekében aktívabb szerepet kellene betöltenie a munkaadók és a munkavállalók közötti, feszültségekkel teli kapcsolat oldásában. A kérdés ekkor már nem is igazán úgy vetődött fel, hogy szükség van-e az állami beavatkozásra, hanem annak mikéntje került a viták középpontjába.

Az állami gazdaságpolitika egészen a XIX. század végéig elsősorban a munkáltatók érdekvédelmét tartotta szem előtt és kevesebb figyelmet fordított a munkavállalók helyzetének jobb megismerésére. A század utolsó évtizedeiben azonban már érzékelhetővé vált, hogy állami beavatkozás nélkül, a társadalmi rend és béke megőrzésére egyre kevesebb esély mutatkozik.⁴³

A XIX. század folyamán bekövetkező változások a munkaadók és a munkavállalók közötti viszony átalakulásával is együtt jártak. A ipar fejlődése és a munkamegosztás eddiginél sokkal bonyolultabb rendszerének kialakulása következtében létrejövő modern társadalom nem volt más, mint egyenlőtlen, de egymással kölcsönös függőségi kapcsolatban álló társadalmi helyzetek összessége.⁴⁴ A modern társadalom egyik legfontosabb jellemzője, hogy a munkamegosztás bonyolulttá válásával párhuzamosan az egyének egyre több „másikkal” kerültek kapcsolatba és minél több ilyen kapcsolat

⁴³ Kovrig, 1944:XXXVIII-XXXIX

⁴⁴ Castel, 1998:251

volt, annál nagyobb volt ezen kapcsolati hálók összegabalyodásának, megzavarodásának az esélye.⁴⁵

A felsőbb rétegeknek -ez esetben a munkáltatóknak- éppen emiatt fűződött érdekük ahhoz, hogy a munkamegosztás gépezetét esetleg megakasztó zavarokat megelőzzék, vagy ha azok már kialakultak, akkor elhárítsák, hiszen minden ehhez hasonló zavar a rendszer egészének működését is fenyegette. Ennek következtében kénytelenek voltak egyre jobban tekintettel lenni és figyelni az „alattuk” elhelyezkedő szélesebb tömegekre. Ahogy növekedett az alsóbb rétegek (főként a munkásosztály) funkciójának jelentősége az egész munkamegosztásos szövedékben, úgy közelítettek ösztönmodellálásaik, viselkedésformáik, egész habitusuk a többi csoportéhoz, elsőként a középrétegekéhez. Ez a folyamat azonban nem feltétlenül spontán módon ment végbe.

Az alsóbb rétegek egyik legfontosabb jellemzője, hogy a felsőbb rétegekhez képest közvetlenebbül követik ösztöneiket és hajlamaikat, viselkedésük kevésbé pontosan szabályozott. Viselkedésük a történelem folyamán általában mindig valamilyen külső kényszerítő erő hatására változott meg. Ez az erő a legtöbb esetben a közvetlen testi fenyegetettség volt.⁴⁶

Ezek a külső kényszerek csak idővel, különböző civilizációs ágensek hatására váltak belső kényszerekké és csak akkor voltak hatékonyak, amikor azok az egyénhez képest „magasabb szintről” érkeztek. Ez lehetett az uralkodó, egy földbirtokos, egy hadvezér, vagy éppen egy testi fölényben lévő személy. A leglényegesebb az volt, hogy a külső kényszert alkalmazó az egyénnel alá- és fölérendeltségi viszonyban álljon.

A modern társadalmakban a munkáltató volt az egyik olyan személy, aki a „külső kényszer” eszközeit alkalmazva megpróbálta a munkavállalók ösztöneit, viselkedését, habitusát alakítani, hosszabb távon pedig elérni, hogy ezek belső kényszerekké váljanak. A külső kényszer itt már korántsem testi erőszakot jelentett, hanem szigorú munkarendet és a munkavállaló magánéletének (munkaidőn túli életének) a lehető legszélesebb körű szabályozását.

Ez az új munkaszervezet azonban tele volt veszélyekkel, mégpedig a társadalmi biztonságvesztés bekövetkeztének folyamatos lehetőségével.⁴⁷ A munkaadók és a munkavállalók érdekellentétének felszínre kerülésével a XIX. században egyre inkább

⁴⁵ Ferge, 2000a:23

⁴⁶ Elias, 1987:703-706

⁴⁷ Castel, 1998:197

megerősödni látszódtak azok a vélemények, amelyek a két oldal ellenérdekeltségéből eredő problémák üzemi szintű kezelésére helyezték a hangsúlyt.

Az erre irányuló első kísérletek egyike Heinrich Freese, német gyáros nevéhez fűződött. Az alkotmányos gyár vagy a gyári demokrácia intézményeit 1879-től saját üzemeiben is meghonosító tulajdonos úgy vélte, hogy a két ellenérdekelte felet csak abban az esetben lehet kibékíteni egymással, ha közös érdekeiket sikerül felismertetni velük.⁴⁸ Ezen cél elérése érdekében munkásait bevonta a vállalat működtetésével kapcsolatos problémák megoldásába, rávilágítva arra, hogy ezek enyhítése nemcsak a vállalat vezetésének, hanem a munkavállalóknak is érdeke.

A Freese által bevezetett gyakorlat elsősorban nem azért volt jelentős, mert más vállalatvezetők számára is mintaként szolgálhatott, hanem azért, mert felhívta a figyelmet az üzemközösség megteremtésének szükségességére. Ezen megközelítés szerint minden üzem egy olyan gazdasági egységnek tekinthető, amely egyúttal közössége is azon személyeknek, akik különböző szerepet töltenek be az adott üzem életében és akik a gazdasági eredmények függvényében annak hasznából is részesülnek.⁴⁹ Természetesen mindez azt is feltételezte, hogy ezekben az üzemekben a munkaadók és a munkavállalók között olyan interperszonális kapcsolatnak kell kialakulnia, amely leginkább a családi viszonyokhoz hasonlítható.

Ez a párhuzam viszont azt is mutatja, hogy a közösség létrejöttéhez nem elegendő valamilyen külső ráhatás vagy bizonyos tárgyi feltétel megléte, hanem ennek gyakorlati megvalósítására képes és alkalmas személyekre is szükség van. Ennek ismeretében viszont az sem lehet közömbös, hogy a munkaadók és a munkavállalók közötti kapcsolat alá- vagy éppen mellérendeltnek tekinthető-e.

A XIX. századi magyar vállalatoknál az üzemi közösségek (ha egyáltalán léteztek ilyenek) többnyire az alárendelt „felnőtt-gyermek” kapcsolathoz hasonlítottak, ahol a munkáltató az „anya”, a munkavállaló pedig a „gyermek” szerepét töltötte be. Ezt a viszonyt jól mutatja a következő idézet is: „a gyár, üzem, műhely második otthona a mérnöknek és a munkásnak. Otthona és nemcsak munkahelye. Ennek így kell lennie. Mert a jól nevelt munkás, a megfelelő bánásmódban részesülő munkás, épp úgy ragaszkodik az üzeméhez, mint maga a mérnök. S ha éppen a vele való bánásmód

⁴⁸ Hilscher, 1938:50-51

⁴⁹ Hilscher, 1938:58-59

lehetővé teszi, hogy jól érezze magát második otthonában [...] épp oly büszke üzemére, annak termelvényeire, akár a mérnök vagy maga a tulajdonos.”⁵⁰

Ehhez hasonló módon vélekedik a munkáltatók és a munkavállalók közötti viszonyról Szabó Zoltán is az észak-magyarországi iparvidék életét leíró szociográfiájában, amikor megemlíti, hogy a vállalat azért viseli gondját munkavállalóinak, hogy azok ezt jó munkával és „fíúi engedelmességgel” hálálják meg.⁵¹

Az előbbi példák egyúttal jól jelzik a liberalizmus szociálpolitikával kapcsolatos felfogását is, amely szerint az utóbbi nem más, mint egyfajta etika. Ezen megközelítés értelmében a „fent” lévőknek erkölcsi kötelességük a „lent” lévőket megvédeni mindazoktól a veszélyhelyzetektől, amelyekkel szemben a jog nem nyújt védelmet.⁵²

Az újfajta patronázs intézményének elterjedésében és a korábbiakban említett üzemközösségek megteremtésében egyes szerzők kiemelt szerepet tulajdonítottak a vállalatoknál dolgozó mérnököknek. Emile Cheysson, Le Play egyik tanítványa volt az, aki megalkotta az üzemi vagy szociális mérnökség fogalmát. A párizsi bányászati főiskola tanára arra hívta fel a figyelmet, hogy a mérnököknek a hagyományos technikai feladataikon túl, bizonyos szociális funkciókat is be kell tölteniük.⁵³ A szociális mérnökség jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy felismeri annak fontosságát, hogy a munkások helyzetének javításához sok esetben még a munkaadók és képviselőik megfelelő hozzáállása is elegendőnek bizonyulhat.

Az állam képviselőinek a XIX. század második felében be kellett látniuk, hogy a tiszta gazdasági szabályzók és az erkölcsi szabályok önmagukban nem elegendők a munkaadók és a munkavállalók között meglévő „kibékíthetetlennek tűnő” ellentétek feloldásához és fel kellett ismerniük, hogy a munkavállalók szociális biztonságának megteremtése csak a munkán keresztül megszervezett védelem révén valósulhat meg.⁵⁴ Szabó Ervin arra is felhívta a figyelmet, hogy az állam ezen lépések megtételével egyrészt az egyre jobban erősödő munkásosztály hatalmi súlyát kívánta érzékeltetni, másrészt komoly rendvédelmi funkciót is szánt nekik.⁵⁵

⁵⁰ Gellért, 1940:57

⁵¹ Szabó, é.n.:160

⁵² Castel, 1998:212

⁵³ Hilscher, 1938:67-68

⁵⁴ Castel, 1998:192

⁵⁵ Szabó, 1911:100

A munkáskérdés egyes részterületeivel foglalkozó állami jogalkotói tevékenység már a XIX. század folyamán megindult, de ezen a téren az igazi áttörést csak a munkavállalók társadalombiztosításával kapcsolatos jogszabályok megalkotása hozott.

A biztosítás megjelenése lett ugyanis a legfontosabb eszköz ahhoz, hogy a munkaadó és a munkavállaló közötti viszony mindenféle állami beavatkozás nélkül átalakuljon, mivel a biztosítás és a munkajog fejlődése felszámolta a munkahelyi paternalizmust és a munkavállalók alávetettségét is.⁵⁶

Mindezek jól jelzik, hogy a munkaadók és a munkavállalók viszonyában is jelentős változás következett be. Ekkoriban már nemcsak az volt a kérdés, hogy a munkásvédelmi intézkedések mennyiben sértik/sérthetik a vállalkozói szabadságot, hanem az is különös jelentőséggel bírt, hogy ez a vállalkozói szabadság mennyiben gátolja/gátolhatja a munkásvédelmi intézkedések bevezetését.⁵⁷ Az állami szociálpolitika intézményeinek kiépülésével párhuzamosan azonban egyre nagyobb hangsúly helyeződött a vállalati jóléti politika intézményeire is.

A vállalati jóléti politika már elnevezésében is a szociálpolitikához köthető, ám az 1950-es évekig a társadalomtudósok többsége még ettől különálló rendszerként kezelte. Richard Titmuss, angol közgazdász volt az első, aki a vállalatok által végzett jóléti tevékenység összességét a szociálpolitika részének tekintette, jóllehet ő maga is felhívta a figyelmet a köztük lévő alapvető különbségekre.⁵⁸ Hagyományos értelemben szociálpolitikának a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló állami törekvések összességét nevezzük, amelyben lényeges szerepe van a redisztribúciónak, az állam újraelosztó tevékenységének. Ennek során az állam az adott korszakban alapvetőnek tekintett, ám (elegendő jövedelem hiányában) a piacon ki nem elégíthető szükségleteket oly módon próbálja meg kielégíteni, hogy az állami bevételek (pl. adó) egy részét a társadalom kedvezőtlenebb helyzetben lévő csoportjai felé, különböző ellátások és szolgáltatások formájában visszajuttatja. Ennek nagysága azonban a legtöbbször nem áll összhangban az egyéni befizetések mértékével.

A vállalati jóléti politika –ezzel szemben- a munkavállalók által létrehozott nyereség egy részének újraelosztását végzi azzal a különbséggel, hogy itt a redisztribúció iránya az előbbiekkal ellentétes, mivel ebben az esetben a kedvezőbb helyzetben lévő

⁵⁶ Bódy, 2004:8

⁵⁷ Zimmermann, 2001:115-117

⁵⁸ Titmuss, 1958.

munkavállalói csoportok (pl. közép- és felsővezetők) felé történik az átcsoportosítás. A mechanizmus csaknem ugyanaz a célcsoport és a módszerek viszont mások.

Egy másik megközelítésben, Hilscher Rezső az üzemi szociálpolitikát egy olyan, az üzem érdekét támogató munkaerő-politikaként határozta meg, amely hármas célt szolgál. Egyrészt szorosan kötődik az üzem gazdaságpolitikájához, másrészt az üzem felelősséget vállal mindenért, ami az üzemben végzett munkával kapcsolatos, harmadrészt pedig elősegíti az üzem és a munkás közötti erkölcsi kapcsolat fennmaradását (még a munkaidőn túl is).⁵⁹ Az általa megfogalmazott célok közül a harmadik áll a legközelebb az általunk vizsgálni kívánt kérdéskörhöz. Az üzem és a munkavállaló közötti erkölcsi kontaktus fenntartása jelentős mértékben hozzájárul a tőke és a munka kapcsolatának erősítéséhez, a munkásság üzemhez való kötöttségének megvalósításához, az igazi üzemközösség és az üzemi szolidaritás megteremtéséhez.⁶⁰ Mindezek pedig feltételezik a munkaadók (mint felsőbb rétegek) és a munkavállalók (mint alsóbb rétegek) közötti társadalmi távolság csökkenését, amelynek egyik legfontosabb velejárója, hogy a munkavállalók viselkedése, habitusa egyre jobban közelít a felső rétegekhez tartozók viselkedéséhez, habitusához.

Ez a folyamat azonban nem spontán módon ment végbe, hanem a legtöbbször egy szociálisan érzékeny gyártulajdonoshoz és az általa (vagy munkatársai által) kidolgozott jóléti intézményekhez volt köthető. Már a vállalati jóléti politika atyjának számító, Robert Owen (1771-1858), angol textilgyáros is felhívta a figyelmet arra, hogy a munkáltató dolga nem más, mint hogy beültesse az ifjakba a fegyelem, a gyorsaság és a rendszeret szokásait (azaz változtasson viselkedésükön, ösztöneiken – S.P.). Törekvései között szerepelt az is, hogy megállapítsa, melyek a legjobb megoldások, amelyek révén munkásainak és családtagjainak tisztességes és gazdaságos hajlékot, táplálkozást, ruhát, szakmát, oktatást, munkát és vezetést lehet biztosítani.⁶¹ 1797-ben saját gyárában kezdte meg a munkásvédelem gyakorlati megvalósítását. Munkásai és a munkavállalók családtagjai számára modern iskolákat létesített, megtiltotta a 10 éven aluli munkások alkalmazását, fogyasztási szövetkezetet alapított, megteremtette a munkavállalók betegségi- és öregségi biztosításának alapjait és egészségügyi szolgáltatásokat nyújtó intézményeket építtetett.⁶²

⁵⁹ Hilscher, 1938:73

⁶⁰ Hilscher, 1938:84

⁶¹ Ferge, 2000b:58

⁶² Szociálpolitikus, 1943: 4

Részben Owen hatásának volt köszönhető, hogy Nyugat-Európa más országaiban is elterjedtek az üzemi szociálpolitika intézményei. Ennek egyik fontos állomása a jénai Zeiss-gyár 1891-es alapítványra szervezése volt. Az Ernst Abbe által kezdeményezett változás lényege, hogy az üzempolitikának hármas feladatot adott (technikai, gazdasági, szociális). A gyár szociális jellegű tevékenységének haszonélvezői között éppúgy megtalálhatóak voltak a munkavállalók, mint a környékbeli települések lakói és közintézményei.⁶³

A XIX-XX. század fordulóján már számos olyan külföldi vállalatot találunk, amelynek üzemi szociálpolitikáját példaértékűnek tekintették (pl. Olaszországban: a Rossi, Németországban: a Krupp, Hollandiában: a Van Marken, Franciaországban: a Leclair, a Godin stb.).⁶⁴

Magyarországon a XIX. század végén jelent meg a vállalati jóléti politika (vagy üzemi szociálpolitika) eszközrendszere, amely két fő részből állt. Az egyik részbe azon eszközök kerültek, amelyek alkalmazását törvények vagy törvényerejű rendeletek tették kötelezővé (pl. fürdők, segélyhelyek, balesetvédelmi berendezések stb.), a másikba tartozókat viszont a munkáltatók a jogszabályokban előírt mértéken túl vagy önszántukból biztosították (pl. bölcsőde, napközi, kávéház, sporttelep stb.). Az előbbieket munkásvédelmi intézményeknek, az utóbbiakat pedig munkásjóléti intézményeknek nevezték.⁶⁵

Ez a megkülönböztetés egyúttal azt is jelezte, hogy a vállalati jóléti politika soha nem volt teljesen független a szociálpolitika más szereplőitől (pl. állam, egyház, egyesületek, lokális közösségek), hanem azokkal mindig szoros kapcsolatban állt. Ezek közül kiemelendő az állammal való viszonya, hiszen az állami szociálpolitika is csak akkor tudott igazán kiteljesedni, "ha kiegészült az egyes üzemek külön egyéniségét figyelembevevő és az ezzel kapcsolatban jelentkező speciális problémák megoldására irányuló üzemi szociálpolitikával és gondozással".⁶⁶ Ez az ideálisnak tartott komplementer viszony azonban csak azokban az országokban alakulhatott ki, amelyekben mind az ipar, mind pedig az állami szociálpolitika intézményrendszere elég fejlett volt.

⁶³ Hilscher, 1938: 46

⁶⁴ Pallas Nagy Lexikona, 1896:840

⁶⁵ Balogh, 1939:708

⁶⁶ Hilscher, 1938:73

A vállalati jóléti politika intézményei a XX. század első felében még kevésbé terjedtek el hazánkban és talán nem véletlen, hogy a szakirodalomban leggyakrabban említett és példaértékűnek tartott gyakorlatot folytató vállalat (a Magyar-Francia Pamutipari Rt.) is külföldi érdekeltségű volt.⁶⁷ Az intézményrendszer alapjainak megteremtésében jelentős szerepük volt azoknak a nyugati országokból érkező, illetve ottani tanulmányutakon részt vevő munkaadóknak és szakembereknek, akik a külföldön látottak alapján megkezdték a vállalati szociálpolitika rendszerének kiépítését.

Az általunk vizsgált időszak vállalati szociálpolitikájáról csak nagyon kevés adattal rendelkezünk, mivel a terület hazai történetével foglalkozó tanulmányok között is csak elvétve találkozhatunk a második világháborút megelőző időszak jóléti politikáját feldolgozó írásokkal. A Horthy-korszak kiváló szakemberei (pl. Rézler Gyula, Ferenczi Imre, Somogyi Manó, Hilscher Rezső, Kovrig Béla, Heller Farkas stb.) többnyire a munkások életkörülményeivel, a vállalati jóléti politika egyes részterületeivel (pl. lakáspolitikai, egészségpolitikai, művelődéspolitikai) foglalkoztak, ám nem törekedtek ezek vállalati szintű összegzésére.

Ezeket a hiányokat némiképp áthidalhatjuk azzal, ha megnézzük, hogy a hazai ipari üzemekben -az Iparfelügyelet jelentései, valamint egyéb források szerint-, mely munkásjóléti intézmények terjedtek el a leginkább. Ez egyrészt jól mutatja, hogy a különböző munkásjóléti intézmények közül, melyek hatása érvényesülhetett a leginkább, másrészt rávilágít arra is, hogy az ezek által közvetített értékek és normák a munkavállalók mekkora körét érhették el.

Az 1933-as adatok szerint Magyarországon a vállalati jóléti politika egyes intézményei meglehetősen szűk körben terjedtek el. A munkáltatók által teljes egészében finanszírozott betegbiztosítás állt a rangsor élén (12,59%), melyet a munkáslakások (11,72%), valamint az ingyenes tüzifa és villanyellátás biztosítása (9,21%) követett.

⁶⁷ Gyáni, 1994:14

**A vállalati jóléti politika intézményeinek elterjedtsége
a magyarországi üzemekben (N=19512) 1933-ban⁶⁸**

Intézmény	Üzemek száma	Összes üzem %-ában
Betegbiztosítás	2458	12,59
Lakás	2287	11,72
Tűzifa, világítás	1799	9,21
Hálóterem	1471	7,53
Mosdó	962	4,93
Étkező	570	2,92
Földhaszonélvezet	546	2,79
Fürdő	412	2,11
Orvosi rendelő	160	0,82
Iskola	101	0,51
Munkáskör, kaszinó	77	0,39
Üzemi orvos	72	0,36
Kórház	72	0,32
Kisdedóvó	35	0,17
Fogyasztási szövetkezet	27	0,13
Takarékegylet	3	0,015

Amennyiben választ keresünk arra, hogy miért volt ilyen alacsony az egyes jóléti intézmények elterjedtsége a hazai iparban, akkor két további szempontot semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Az egyik a magyar gazdaságtörténetben is jelentős fordulópontot jelentő trianoni döntés hatása, a másik pedig az ipar létesítésének egyik jellegzetessége: a munkástelepítés.

A trianoni döntésnek jelentős hatása volt a hazai iparszerkezetre. Magyarország gyártelepeinek 49%-a és gyári munkásainak 50%-a került a határokon túlra.⁶⁹ Éppen emiatt célszerű megnéznünk, hogy az elcsatolt területekkel együtt milyen volt a magyar ipar jóléti intézményekkel való ellátottsága. Mutatkozik-e valamilyen különbség a trianoni döntés előtti és utáni időszak között?

⁶⁸ Hilscher, 1938:82 alapján saját számítás

⁶⁹ Kovrig, 1944:XXI

A nyersanyag-lelőhelyhez szorosabban kapcsolódó iparágak esetében (pl. bányászat) szükségzerű volt a munkavállalók telepszerű elhelyezése. A lakott településektől viszonylag távol fekvő munkáskolóniákon már alapításuk első időszakában különböző jóléti intézmények létesültek (pl. élelemtár, munkáslakások). A munkavállalók növekvő szükségletei miatt, a XX. század első évtizedeiben az ország számos pontján egyre korszerűbb telepek épültek.⁷⁰

Miután a bányászat és az ahhoz hasonló helyhez kötöttebb iparágak jelentékeny része az elcsatolt részekben található, emiatt feltételezhető, hogy az 1920 előtti adatok kedvezőbb képet mutatnak az üzemi szociálpolitika helyzetéről.

A vállalati jóléti politika intézményeinek elterjedtsége a magyarországi ipartelepeken (N=9732) 1906-ban⁷¹

Intézmény	Üzemek száma	Összes üzem %-ában
Munkáslakás	3062	31,46
Földhaszonélvezet	443	4,55
Üzemi orvos	344	3,53
Étkező	198	2,03
Fürdő, mosdó	144	1,47
Kórház, orvosi rendelő	114	1,17
Iskola	72	0,73
Fogyasztási szövetkezet	51	0,52
Könyvtár	32	0,32
Munkáskör, kaszinó	29	0,29
Takarékegylet	16	0,16
Óvoda	11	0,11

Az 1906-as adatok alapján elmondható, hogy a trianoni döntést megelőző időszakban a hazai ipartelepek jóléti intézményekkel való ellátottsága bizonyos területeken jobb volt, mint a későbbiekben. Különösen kiemelkedő a telepeken található munkáslakások aránya (31,46%), mely lényegesen meghaladja az 1933-as állapotokat (11,72 %).

⁷⁰ Wahlner, 1913:714

⁷¹ A m. kir. Iparfelügyelők., 1908:161 alapján saját számítás

Témánk szempontjából azonban sokkal fontosabb annak vizsgálata, hogy a Magyarországon megtalálható jóléti intézmények által nyújtott szolgáltatások köre az ipari munkavállalók mekkora hányadát érték el.

A vállalati jóléti politika intézményeinek előnyeiből részesülő munkavállalók aránya a magyar ipari munkások körében (N=287560) 1906-ban⁷²

Intézmény	Munkások száma	Összes munkás %-ában
Üzemi orvos	83030	28,87
Étkező	70450	24,49
Fürdő, mosdó	47519	16,52
Kórház, orvosi rendelő	36945	12,84
Fogyasztási szövetkezet	31956	11,11
Iskola	28109	9,77
Munkáslakás	26048	9,05
Munkáskör, kaszinó	20832	7,24
Földhaszonélvezet	5934	2,06
Óvoda	5633	1,95
Könyvtár	-	-
Takarékegylet	-	-

1906-ban az ipari munkavállalók legfeljebb egyharmada (üzemi orvos) vagy még ennél is kisebb hányada részesülhetett a munkásjóléti intézmények nyújtotta előnyökből. Más aspektusból vizsgálva viszont az is elmondható, hogy az intézmények által közvetített értékek, normák és az általuk elérni kívánt viselkedésváltozás csak a munkások egy szűkebb körét érthette el. Miután a munkásjóléti intézmények az 1920-as években jelentős fejlődésnek indultak, éppen ezért érdemes megnéznünk, hogy negyedszázaddal később miként változott a helyzet.

⁷² A m. kir. Iparfelügyelők..., 1908:161 alapján saját számítás

A vállalati jóléti politika intézményeinek előnyeiből részesülő munkavállalók aránya a magyar ipari munkások körében (N=233850) 1933-ban⁷³

Intézmény	Munkások száma	Összes munkás %-ában
Mosdó	119527	51,11
Étkező	100109	42,8
Fürdő	82524	35,28
Munkáskör, kaszinó	51581	22,05
Orvosi rendelő	37330	15,96
Üzemi orvos	29666	12,68
Kórház	27172	11,61
Iskola	25787	11,02
Tűzifa, világítás	25607	10,95
Kisdédóvó	20726	8,86
Lakás	18447	7,88
Fogyasztási szövetkezet	18234	7,79
Betegbiztosítás	8979	3,83
Hálóterem	6741	2,88
Földhasznélvezet	4391	1,87
Takarékegylet	-	-

Az 1930-as évek elejére a munkásjóléti intézmények nyújtotta szolgáltatások közül az üzemegészségügyhöz tartozók (mosdó, fürdő, étkező) köre bővült, amely részben az állam közegészségügyi terén végzett eredményes munkájának volt köszönhető. Ha figyelembe vesszük, hogy az ország legfejlettebbnek mondható településén, Budapesten 1935-ben a munkáslakások 6,9%-a volt fürdőszobával ellátott, akkor az üzemi tisztálkodási lehetőségek növekedése jelentősnek mondható.⁷⁴

Az természetesen további vizsgálódást igényelne, hogy a munkások ezeket az intézményeket mennyire vették igénybe, hiszen ez mutatná meg igazán ezen intézmények elterjedtségét. Ez utóbbi probléma nagyon gyakran megjelent a korabeli szakmai folyóiratokban is. Amikor például a Szabad Osztrák-Magyar Államvasút egyik ipartelepén munkásfürdőt létesítettek, az igazgatóság egyik tagja éppen arról panaszkodott, hogy annak ellenére, hogy a fürdőhasználat ingyenes, a munkások nem nagy kedvvel veszik igénybe azokat.⁷⁵

Az 1945 előtti hazai vállalati jóléti politika intézményeiről elmondható, hogy - sokféleségük ellenére- azok hatása csak a munkavállalók és az ipari üzemek szűk körére

⁷³ Hilscher, 1938:82 alapján saját számítás

⁷⁴ Gyáni-Kövé, 1998:315

⁷⁵ Wahlner, 1906:752

terjedt ki. A statisztikai források viszont arról nem szólnak, hogy az egyes vállalatokon belül a munkavállalók mely csoportjai vehették vagy vették igénybe ezeket a szolgáltatásokat.

Ennek vizsgálatához célszerű kiválasztanunk egy olyan gazdasági ágazatot -a szénbányászatot-, amelyhez tartozó üzemek többsége egy meglehetősen kiterjedtnek mondható jóléti intézményrendszert működtetett. A bányaiipar példáján keresztül érdemes megvizsgálnunk azt is, hogy az egyes munkásjóléti intézmények megjelenése mennyiben hozható kapcsolatba a bányászatnak, a hazai gazdasági életben betöltött szerepével, ill. milyen okok vezettek ezen intézmények elterjedéséhez.

2.2. Vállalati jóléti intézmények a bányaiiparban

Hilscher Rezső üzemi szociálpolitikára vonatkozó definíciójában kiemelt szerepet tulajdonított az üzemi szolidaritás megteremtésének, mivel úgy vélte, hogy ez jelentős mértékben elősegítheti a munkaadók és a munkavállalók közötti erkölcsi kapcsolat fennmaradását.⁷⁶ Ezen szolidarisztikus célok megvalósítása nem volt ismeretlen a hazai szénbányászok körében, hiszen az egyik legrégebbi jóléti intézmény –a bányatársuláda- működése is éppen ezen az elven alapult.

A munkavállalók közötti szolidaritás elsősorban a bányamunka jellegére volt visszavezethető, mivel a föld alatt végzett munka mindenkitől olyan együttműködést kívánt meg, amelyben a résztvevőknek nemcsak jogaik, hanem kötelezettségeik is voltak egymással szemben. Amennyiben valaki nem végezte el a rá bízott feladatokat az nemcsak a saját, hanem társai testi épségét is veszélyeztette.⁷⁷ A munkahelyi közösség jelentőségét jól mutatja, hogy már viszonylag korán, a XII. században megjelennek az első olyan betegsegélyező- és temetkezési egyletek, amelyek a bajba került bányászokon kívántak segíteni.⁷⁸

Magyarországon már számos, az Árpád- és az Anjou-korból származó, olyan statútum ismert, amely a bányászok számára biztosította az önálló bíraskodás és az önszegélyezés jogát, ugyanakkor szabályozta a bérfizetés és az élelmiszerbeszerzés módját, valamint a bányászözvegyek és árvák ellátásával kapcsolatos egyes

⁷⁶ Hilscher, 1938:84

⁷⁷ Molnár, 1996:454

⁷⁸ Oczvirk, 1911:219

kérdéseket.⁷⁹ IV. Béla 1245-1249 között kiadott selmeci város- és bányajogában pedig már azt találjuk, hogy az uralkodó a helybeli bányászokat örökös oltalom alá helyezte, hogy ezzel is megóvja őket a főurak önkényeskedésétől.⁸⁰ Mindez ékes bizonyyságát adja annak, hogy a középkori magyar társadalomban a bányamunkások helyzete némileg jobb volt, mint a más ipari foglalkozást űzőké.

Az első jóléti funkciót is betöltő intézmények a XIV. században Besztercebányán és Újbányán jöttek létre. Ezeket az egyházi vezetés alatt álló, ám a bányászok által felajánlott adományokból működtetett ispotályokat olyan egyedülálló munkások számára alapították, akikről családjuk képtelen volt gondoskodni.⁸¹ Az egyház szerepvállalása jól mutatja, hogy ezen intézmények többsége vallási funkcióval is rendelkezett és sok esetben még létüket is a bányász védőszentek ünnepén befolyt adományoknak köszönhatték.

A szociálpolitika történeti szakirodalomból is jól ismert bányatársláda (Bruderslade) intézményével először 1496-ban, Thurzó János körmöci bányájának ismertetésekor találkozhatunk. A társláda újszerűsége elsősorban nem abban rejlett, hogy a munkavállalók minden bérfizetéskor bedobott perselypénzéből próbálták magukat és társaikat megvédeni a bányamunka során felmerült kockázatokkal szemben (pl. baleset, betegség, halál stb.), hanem ennél sokkal jelentősebb társadalmi funkcióval is bírt. A társláda felépítése és működése ugyanis jól szimbolizálta azt az autonómiát és szabadságot, amellyel a bányászok a korabeli társadalomban rendelkeztek.

Már a Thurzó-féle társláda alapszabályában is rögzítésre került, hogy mind a bányamunkások, mind pedig a munkaadók kötelesek a havi bérfizetés alkalmával a bér 2-3 %-át kitevő összeggel a társláda vagyonát gyarapítani. Az ily módon befolyt pénzeket a munkavállalók felvételekor vagy előléptetésekor befizetett beiktatási díj, a szabályzatokban foglaltak ellen vétők bírságpénzei, valamint a bányatársulatra kirótt kincstári adók „visszacsorgatásából” származó bevételek is tovább növelték.⁸²

A társládákat már a kezdetektől fogva egy, a munkaadók és a munkavállalók képviselőiből választmány irányította. Bár az intézmény a bányamunkások különböző kockázatokkal szembeni védelmét volt hivatott szolgálni, a tagok mégis fontosnak tartották a bánya vezető tisztségviselőinek bevonását a társláda működtetésébe. A

⁷⁹ Oczvirik, 1911:207

⁸⁰ Molnár, 1996:454

⁸¹ Mihalovits, 1925:256

⁸² Molnár, 1996:455

munkavállalók kedvezőbb pozícióját jól mutatja, hogy pl. a selmeci bányatársláda esetében a választmány munkaadói oldalának tagjait is a munkások választották.⁸³ Ez a megoldás azonban mindkét fél kölcsönös megalégedésére szolgált, mivel a munkavállalók a munkaadók képviselőinek részvételével egyrészt legitimálni tudták az intézmény működését, másrészt a munkaadók sem veszítették el a kontrollt saját munkavállalóik felett.

Annak ellenére, hogy a társládák bányatársaságokként szerveződtek, az ellátások tekintetében nem sok különbséget mutattak. Az intézmény a beteg tagok számára az ingyenes orvosi kezelést biztosította, szükség esetén pénzbeli segílyt nyújtott, megoldást kínált az idős és rokkant bányászok problémáira, támogatta az özvegyeket és árvákat, anyagi segítséget nyújtott a tagok és hozzátartozóik temetési kiadásainak fedezéséhez is.⁸⁴

A szolgáltatások és ellátások mértéke elsősorban a munkaviszony hosszától és a keresetek nagyságától függött. Voltak azonban olyan bányatársaságok is (pl. ilyen volt a dobsinai is), ahol a munkavállalók nem keresetük alapján részesültek bizonyos ellátásokban, hanem a tagok döntésén múltott, hogy mely ellátásokra tartanak igényt és ezek alapján fizették be az adott „szolgáltatáscsomag” igénybevételére feljogosító havi díjat.⁸⁵

A bányatársláda által nyújtott szolgáltatások és ellátások terén az igazi áttörés majd csak 1854-ben következett be, amikor is az osztrák bányatörvénnyel megpróbálták csökkenteni a bányatárspénztárak szolgáltatásai között meglévő különbségeket. De miért is volt szükség a szolgáltatások egységesítésére?

Amint azt már említettük a bányatörvény megjelenése előtt az egyes bányatársaságok munkavállalói szabadon dönthettek arról, hogy létesítenek-e bányatársládát vagy sem. A munkások csak reménykedni tudtak a munkaadók segítőkészségében, hiszen őket semmi nem kötelezte arra, hogy anyagilag is támogassák ennek, –a biztosítástechnikai szempontból sem kifogástalan- intézménynek a működését.⁸⁶

Az osztrák bányatörvény 210. §-a minden bányavállalat számára kötelezővé tette a bányatárspénztár létesítését, arra az esetre pedig, ha a bányabirtokos önmaga képtelen lett volna önálló bányatárspénztár alapítására lehetőséget biztosított a más vállalatokkal

⁸³ Rákóczy, 1907:529

⁸⁴ Oczvirk, 1911:220

⁸⁵ Eisele, 1907:501

⁸⁶ Fehér, 1914:547

történő egyesülésre.⁸⁷ Az új jogszabály ugyan minden munkahelyen kötelezővé tette a társpénztárak létesítését, ám a munkahelyüket gyakrabban változtató munkavállalók problémájára (ti. a jogfolytonosság biztosítására) nem tudott megfelelő választ adni. Éppen emiatt Grännenstein Gusztáv 1855-ben kiadott munkájában azt javasolta, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia minden bányatárspenztára viszonyossági alapon szerveződjön, azaz ismerjék el a munkások más pénztárakba történő korábbi befizetéseit is.⁸⁸ Erre azonban még néhány évtizedet várni kellett.

Magyarországon a XIX. század végén (1883) már 17 állami (kincstári) és 39 magán bányatárspenztár működött, amelyek bevételeinek 36 %-a a munkások, 23 %-a a munkaadók befizetéseiből, 11 %-a a tartaléktőke kamataiból és 30 %-a egyéb forrásból származott.⁸⁹

A néhány évvel később kiadott, az iparban foglalkoztatottak biztosítására vonatkozó jogszabályok azonban csak részben érintették a bányatárspenztárak működését. Bár az ipari és a gyári alkalmazottak betegség esetén való segélyezéséről szóló 1891. évi XIV. tc. rendelkezései a bányamunkásokra is kiterjedtek, a baleseti kockázat ellen védelmet nyújtó balesetbiztosítási törvény viszont már nem sorolta őket a jogosultak körébe. A törvény kiterjesztésére csak 12 évvel később 1919-ben került sor.

A hazai bányászati statisztika egyik jeles művelője, Wahlner Aladár volt az első, aki egy 1903-ban megjelent írásában először hívta fel a szakmai közvélemény figyelmét arra, hogy a bányászatban is elkerülhetlenné vált az általános munkajogi kérdések állami szintű rendezése. Meglátása szerint egy új bányatörvényben kellene helyet kapniuk azoknak a reguláknak, amelyek a munkavállalók egészségvédelmét, munkaidejük hosszát, a női- és a gyermekmunka feltételeit, a truck-rendszer megszüntetését, valamint a vasárnapi munkaszünetet szabályozzák. Ráadásul ezen munkásvédelmi intézkedések törvénybe foglalásával elejét lehetne venni a munkavállalók teljes kizsákmányolásának is.⁹⁰

A bányamunkások védetté válásának kérdésével -néhány évvel később- már az osztrák közmunkaügyi miniszter is foglalkozott. Rendeletében arra hívta fel a munkáltatók figyelmét, hogy azok lehetőség szerint csökkentsék mindazon kockázatokat, amelyek a munkavállalók életét és egészségét veszélyeztetik. Emellett

⁸⁷ Balkay-Szeőke, 1901:226

⁸⁸ Fehér, 1914:548

⁸⁹ Molnár, 1996:457

⁹⁰ Wahlner, 1903:440 ; 443-444

támogatandónak tartott minden olyan kezdeményezést, amelynek célja a munkások fizikai és szellemi jólétének előmozdítása volt.⁹¹

Az előbbieken említett kormányzati lépések ellenére Heller Farkas még két évtizeddel később is arról panaszkodott, hogy amíg Európa nyugati felében a bányászat a szociálpolitikai vívmányok alkalmazása terén élen jár, addig Magyarországon éppen ez a gazdasági ágazat a legelmaradottabb.⁹²

Amint azt láttuk, bármennyire is jelentős szerepet töltött be a szénbányászat a hazai gazdasági életben, a szociálpolitikai jogalkotói tevékenység csak alig érintette ezt a területet. Mindezt talán az is jól jelzi, hogy még az 1920-as években is, a korszerűnek semmiképp nem mondható 1854. évi osztrák bányatörvény rendelkezései voltak hatályban. Annak ellenére, hogy a XIX. század végén az ipartörvények és a munkásbiztosítás bevezetése tárgyában folyt törvényházi viták során szinte minden alkalommal felhívták a figyelmet a rendszer hiányosságaira, ezen felvetések további lépések megtételéhez nem vezettek.⁹³

Ez az eredménytelenség azonban nemcsak a kormányzati tényezőknek és a munkáltatók ellenérdekeltségének volt felróható, hanem a szénbányászat több évszázados tradícióinak is, amelyet a szakma képviselői mindenféle külső behatásoktól meg kívántak védeni. Ennek ismeretében talán az is érthető, hogy miért éppen a balesetbiztosítás bevezetésével kapcsolatos viták során került a középpontba a hagyományok megőrzésének igénye. A szakma képviselői egyrészt az évszázados múltra visszatekintő bányatársláda intézményének funkcióvesztésétől tartottak (beleértve ebbe a bányavezetés felügyeleti jogának elvesztését is), másrészt pedig a minden munkásra kötelezően kiterjedő jogszabály bevezetése esetén az ipari munkásoktól a korábbiakban elkülönülő bánya- és kohómunkások autonómiájának elvesztését is prognosztizálták.⁹⁴

A bányatársládák (vagy ahogy a későbbiekben nevezték: bányatárspénztárak) között már a XVII. században találunk olyanokat, amelyek nemcsak a munkavállalókat érintő különböző kockázatokkal szembeni védelmét szolgálták, hanem figyelmet fordítottak más jellegű szükségleteik kielégítésére is. A selmecebányai (XVII. sz.) és a

⁹¹ Oczvirk, 1909:157

⁹² Heller, 1923:144

⁹³ Heller, 1923:128

⁹⁴ F., 1903:622

brennbergbányai (XVIII. sz.) társládák voltak az elsők, amelyek az iskolák és a kórházak fenntartásával kapcsolatos kiadásokat is fedezték.⁹⁵

Az egyes munkásjóléti intézmények bányavállalatonkénti elterjedését vizsgálva elmondható, hogy szinte nem volt olyan üzem, ahol valamilyen jóléti intézmény elő ne fordult volna, ugyanakkor nem említhetünk meg egyetlen olyan intézményt sem, amelyik valamennyi vállalatnál megtalálható lett volna.

A magyar bányaiiparban a XX. század elején hat jóléti intézménytípus jelenlétéről beszélhetünk: a nevelésügyi (templomok, népiskolák, ipariskolák, árvaházak, olvasó-, ifjúsági- és zeneegyletek, daloskörök), egészségügyi (kórház, fürdő, vízellátás), lakásügyi (társulati- és szövetkezeti munkástelepek, rokkanttelepek), ételmezésügyi (élelemtár, vásárcsarnok), munkásbiztosítási intézetekről (bányatárspénztár, beteg- és balesetsegélyező intézet), valamint tisztviselői nyugdíjintézetekről.⁹⁶

Az előbbi tipológia jól jelzi, hogy a munkásjóléti intézmények létesítése mögött a legtöbb esetben semmiféle normatív előírást nem találunk. E tárgyban az 1872. évi VIII. tc., az ipartörvény 69. §-a is meglehetősen homályosan fogalmaz: „minden gyáros köteles gyárában saját költségén mindazt létesíteni és fenntartani a mi tekintettel az iparüzlet és telep minőségére, a munkások életének és egészségének lehető biztosítására szolgál.” Amint azt az idézett rendelkezés is mutatja a jogalkotók a munkáltatókra bízzák, hogy azok mely intézmények létesítését tartják fontosnak.

Néhány paragrafussal később (72. §) arra a kérdésünkre is választ kaphatunk, hogy ezen intézmények létesítése mögött minden esetben a munkáltató jószándékát kell-e feltételeznünk vagy ehhez képest jóval prózaibb okokat találhatunk. „Lakással azonban, tüzfával, földhaszonélvezettel, rendes ételmezéssel, orvossággal, orvosi segélylyel (sic!) a munkást, ha beleegyezik, elláthatja s az ezekért járó összegeket a bérfizetés alkalmával béréből levonhatja.” Ezen bekezdésben foglaltakat azonban nem lehet egyértelműen pozitívnak vagy éppen negatívnak értékelnünk.

Pozitívnak tekinthetjük abban az értelemben, hogy a munkáltatók számára szélesre tárja a létesíthető intézmények körét, ugyanakkor a munkásoknak döntési szabadságot is adott a kezébe annak eldöntéséhez, hogy élni kívánnak-e a munkaadók által felkínált szolgáltatásokkal. Negatívumát pedig az adja, hogy ezen szolgáltatásokért minden esetben fizetniük kellett. /Azt természetesen meg kell jegyeznünk, hogy az adott

⁹⁵ Rákóczy, 1907:519; Molnár, 1996:456

⁹⁶ Katona, 1913:144

szolgáltatások díja a legtöbb esetben alacsonyabb volt, mint azok tényleges piaci értéke./

A vállalatok által nyújtott jóléti szolgáltatások színvonaláról –kellő mélységű kutatások hiányában- viszonylag keveset tudunk és az e téren meglévő bizonytalanságunkat az csak tovább fokozza, hogy ezen intézmények finanszírozásáról is meglehetősen kevés ismerettel rendelkezünk. A bányavállalatok jóléti tevékenységét a legtöbbször a munkáltató által a bányatársuladának nyújtott támogatás mértéke alapján ítélték meg, holott ennél sokkal fontosabb kérdés annak vizsgálata, hogy a munkaadó ezen kívül milyen más kedvezményeket nyújt munkásainak, ill. hogy a társláda szabályzatát a munkavállalók érdekeinek megfelelő irányba alakította-e vagy sem.⁹⁷

A reális helyzetértékeléskor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a Hilscher-féle megállapítást sem, amely szerint a magyar iparban még az 1930-as évek végén is jobbára olyan munkásjóléti intézményeket találunk, amelyek a munkaadóktól áldozatot egyáltalán nem vagy pedig csak igen szerény mértékűt követeltek. Példaként a vállalati betegsegélypénztárakat, a csecsemőotthonokat, napköziket és az egészségügyi intézményeket említi meg, amelyek finanszírozása az OTI megtakarításokból történt, ám ezeket a vállalatvezetők többsége saját áldozatkészségük bizonyítékaként tüntettek fel.⁹⁸ A finanszírozási kérdések átláthatatlanságának ékes bizonyítéka volt az is, hogy a legtöbbször még maguk a munkavállalók sem voltak tisztában azzal, hogy a bérükből jóléti célokra levont összeget a vállalat vezetése mikor és mire használta fel.⁹⁹

A vállalat által nyújtott jóléti szolgáltatások minőségét a munkaadók hozzáállásán kívül – közvetett módon- a becsült szénvagyon nagysága és a bányatelepek földrajzi elhelyezkedése is befolyásolta. A munkásjóléti intézmények kiterjedt hálózatával elsősorban azokon a bányatelepeken lehetett találkozni, ahol a föld felszíne alatt több évtized alatt kitermelhető szénkészlet rejtőzött. /Az egyik legjelentősebb bányavidéken, Tatabányán pl. a 20 méter vastag széntelep alapján a kitermelés várható időtartamát 150 évre becsülték./¹⁰⁰

A jóléti intézmények kiterjedtségének azonban nemcsak a széntelepek nagysága, hanem a bányatelepek földrajzi elhelyezkedése is befolyásolta. A nagyvárosoktól távol eső területeken kialakult kolóniákon ezeknek az intézményeknek lényegesen nagyobb

⁹⁷ Andreics, 1904:482

⁹⁸ Hilscher, 1938:83

⁹⁹ A témával kapcsolatban lásd Prém, 1940:54 és Szabó, 1911:87

¹⁰⁰ Korompay, 1941:55

szerepük volt a munkavállalók életkörülményeinek javításában és helyhez kötésében, mint a nagyobb lélekszámú településeken.¹⁰¹

Ezen kérdések és felvetések azonban arra is felhívják a figyelmünket, hogy a magyar bányaiiparban működő jóléti intézmények létesítése mögött meghúzódó okokat csak az egyes bányavállalatok jóléti tevékenységének szisztematikus feldolgozásával tárhatjuk fel.

2.3. A bányászat szerepe a hazai gazdaságtörténetben

A hazai szénbányászat története több, mint 300 éves múltra tekint vissza. A XVIII. század második felében Brennbergen megindult bányaművelést, a zsemlyei (ma: Vértessomló), a resiczai és a stájerlaci bányák megnyitása követte. A XIX. század elején (1810) kezdődött meg a Pécs-környéki, a század közepén (1840) pedig a salgótarjáni széntelepek feltárása. A bányatársaságok számbeli gyarapodását a szén iránti kereslet növekedése indukálta, ez pedig a dunai gőzhajózás megindulására, a budapesti gyáripar és a gőzmalomipar 1830-1866 közötti fejlődésére volt visszavezethető. Ebben az időszakban alakult meg az Első Dunagőzhajózási Társaság (a továbbiakban: DGT) is, amely a század végére a magyar feketekőszén-bányászat egyik legjelentősebb vállalatává nőtte ki magát.¹⁰²

A kiegyezést követően a már meglévő bányavállalatok az ipar egyre növekvő igényeire reagálva széntermelésüket fokozták és a szénkonjunktúrában rejlő gazdasági lehetőségek kiaknázására a század végén új bányaiipari vállalatok is alakultak.

**A széntermelés és a szénfogyasztás alakulása Magyarországon
1867-1894 között (métermázsában)¹⁰³**

Év	Széntermelés	Szénfogyasztás
1867-1876 (átlag)	-	15.000.000
1880	-	20.000.000
1883	-	23.000.000
1890	32.452.579	38.778.346
1891	34.472.785	42.822.840
1892	36.065.782	42.351.700
1893	39.006.973	49.428.583
1894	44.000.000	55.121.763

¹⁰¹ Szabó, 1911:88

¹⁰² Prudniki, 1878:1-3

¹⁰³ Wahlner, 1896:51-52 alapján

A szén iránti kereslet emelkedését és a hazai bányaiipar kapacitáshiányát jól jelzi, hogy pl. amíg 1867 és 1894 között a szénfogyasztás csaknem négyszeresére növekedett, addig a rendelkezésre álló szénmennyiség egyik esztendőben sem volt elegendő a szükségletek kielégítésére.

Az előbbieken közölt termelési és a fogyasztási adatok viszont arra is magyarázatot adnak, hogy a századfordulón a legnagyobb bányavállalatok miért is törekedtek egy kartellszerződés megkötésére. Ezen kontraktus keretében a bányatársulatok lényegében felosztották maguk között a hazai piacot és mindenki számára kijelölték az érdekkörükbe tartozó iparvállalatokat.¹⁰⁴ A szénkartell megkötése az első lépést jelentette a bányatársaságok koncentrációja felé. Ennek a folyamatnak az első jelei már 1901-ben megmutatkoztak, mivel ekkorra már a kitermelt szén 52,3%-a két vállalat, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. bányáiból származott.¹⁰⁵

Az 1910-es évek elején egy újabb iparosítási hullám, valamint a háborúra készülődés növelte a szén iránti keresletet. Bár az I. világháború kitörése jelentős konjunkturális hatásokkal járt, a besorozások és a bányafaellátás akadozása miatt mind a termelés, mind pedig a foglalkoztatottak száma jelentős mértékben csökkent.¹⁰⁶

A folyamatos szénellátás biztosítása érdekében a bányavállalatok katonai irányítás alá kerültek, azaz az állam kényszerítő eszközökkel avatkozott be a gazdaság működtetésébe. A haditermelés fokozódása a polgári lakosság szénszükségletének kielégítésében okozott fennakadásokat és már 1916-ban a szénhiány jelei mutatkoztak. Két évvel később a széntermelés csökkenése miatt viszont már az ipar igényének megfelelő mennyiségű szenet sem tudták biztosítani. A széntermelésben 10-15 %-os, más iparágakban pedig 40-50 %-os teljesítménycsökkenés volt tapasztalható.¹⁰⁷

Az első világháború végén már nemcsak a szénhiány okozott problémát, hanem komoly fennakadások voltak a lakosság élelmiszerellátásában is. A napi ellátmány a háború előtti liszt-, zsír- és burgonya fejadagokhoz képest felére csökkent, a városi

¹⁰⁴ Berend T. - Ránki, 1955:93

¹⁰⁵ Wahlner, 1902:550

¹⁰⁶ Alliquander, 1931:5

¹⁰⁷ Berend T. – Ránki, 2003:339-340

munkások körében pedig még a legalapvetőbb létfenntartáshoz szükséges eszközök beszerzése is gondot jelentett.¹⁰⁸

A kitermelt szén mennyisége a háború befejezését követően évről-évre növekedett, de az 1913-as állapotokat még 1921-ben sem sikerült meghaladnia. A minisztérium 1921-ben engedélyt adott arra, hogy a vállalatok az általuk befektetett összeg 60 %-át a szén árába beépíthessék, ezzel is hozzásegítve őket a különböző gazdasági jellegű fejlesztések (pl. villamosítás) megvalósításához. Ennek eredményeképpen 1924-re a bányatársaságok által felszínre hozott szén mennyisége nemcsak elérte, de meg is haladta a gazdaság szénigényét.¹⁰⁹

A szén iránti kereslet növekedése, az államilag garantált magas ár, az 1920-ban a bányák élére kinevezett katonai felügyelők és kormánybiztosok bevonásával a bányászok költözködési jogának korlátozása, valamint a munkabérek alacsony szinten tartása mind-mind hozzájárultak ezen gazdasági ágazat dinamikus fejlődéséhez.

Munkavállalói oldalról nézve, viszont már korántsem volt ennyire kedvező az új irányítási rendszer fogadtatása. Mivel a bányászok egy része nem tudta elfogadni a katonai felügyeletből eredő hátrányokat, valamint a munkateljesítmény növekedését alig kompenzáló béreket, ezért sokan a kivándorlás mellett döntöttek.¹¹⁰

A széntermelés és az ebből eredő vállalati bevételek növekedése azonban lehetőséget biztosított arra, hogy a legnagyobb bányatársaságok a szénre épülő iparágakban (pl. vegyészet, energetika, alumíniumgyártás stb.) is érdekeltségeket szerezzenek. A korona elértéktelenedése miatt, azonban 1924 után újabb válság bontakozott ki, amely a kisebb üzemek tönkremenetelével, a rendelkezésre álló pénzeszközök csökkenésével és a beruházások leállításával is együtt járt.¹¹¹ A válságperiódus negatív hatásai egyedül 1926 végén nem voltak érzékelhetők, amikor is az angol bányászok sztrájkja miatt külföldön a hazai szén iránt átmeneti keresletnövekedés mutatkozott.

A nagy gazdasági világválság a széntermelés 15 %-os csökkenését eredményezte, szemben a nehéziparral, ahol 48 %-os volumencsökkenést regisztráltak. A szén iránti kereslet csökkenése viszont lehetőséget biztosított a kormányzat számára, hogy hatósági eszközökkel elejét vegye a külföldi szénbehozatalnak. Ezzel a lépéssel a hazai szén értékesítésének nehézségéből eredő problémákat kívánták enyhíteni. A válság

¹⁰⁸ Berend T. – Ránki, 1966:19-20

¹⁰⁹ Berend T. – Ránki, 1966:117-118

¹¹⁰ Kubitsch, 1965:23 ; 221

¹¹¹ Kubitsch, 1965:103

elmúltával a hazai széntermelés növekedése figyelhető meg, ám az iparág lassú fejlődését jelzi, hogy a termelés csak 1936-ra érte el az 1929-es szintet. Ezen eredmények mögött a munkások létszámának emelkedése, a munkaintenzitás fokozása és új bányák nyitása húzódtott meg. Bár ezeket a termelési eredményeket a bányászati technológia fejlesztésével tovább lehetett volna növelni, a bányavállalatok többsége inkább a nyomott munkabérek alkalmazása és a munkateljesítmény emelése mellett döntött.¹¹²

Már az 1938-ban meghirdetett Győri program is jól jelezte, hogy a gazdasági élet szereplőinek rövid időn belül ismételen szembe kell nézniük majd a háborús gazdálkodás bevezetéséből eredő problémákkal, ugyanakkor ez az időszak lehetőséget is biztosított a legnagyobbak számára arra, hogy befolyásukat tovább növelhessék. A termelés koncentrációját mutatja, hogy a háború első évében az ország területén működő 55 vállalat közül az első három társaság bányájából került ki a megtermelt szén 46 %-a, az első hétből pedig annak 70 %-a.¹¹³

Ez a rövid gazdaságtörténeti áttekintés jól érzékelteti a bányászatnak, a hazai gazdasági életben betöltött szerepváltozását. Az általunk vizsgált korszakban az ipar egyre fokozódó nyersanyagigénye miatt, folyamatosan nőtt a szén iránti kereslet, amely a legtöbb (és főként a legnagyobb) bányavállalatoktól a termelés folyamatosságának biztosítását követelte meg. Mivel a bányatársaságok gazdasági érdekei is ezt kívánták meg, ezért a munkáltatók többsége nagy figyelmet fordított azon jóléti intézmények létesítésére és működtetésére, amelyektől elsősorban a munkavállalók teljesítménynövekedését várták.

¹¹² Berend T. – Ránki, 1958:136-140

¹¹³ Bán, 1940:217

3. A MAGYAR ÁLTALÁNOS KŐSZÉNÁNYA RT. VÁLLALATI JÓLÉTI POLITIKÁJA

3.1. A MÁK Rt. gazdasági életben betöltött szerepe

3.1.1. A MÁK Rt. fejlődéstörténete

Amint azt a gazdaságtörténeti áttekintésben is láttuk, a XIX. sz. második felében, a magyar ipar fejlődésével párhuzamosan jelentős mértékben megnövekedett az ipari nyersanyagok iránti kereslet és az ásványkincsek közül a szén iránti igény nőtt a leginkább.

A századvégen magyar tőkescsoportok is felfigyeltek a szénbányászatban rejlő gazdasági lehetőségekre és 1891-ben 300.000 Ft-os alaptőkével, a Borsod megyei Királdon működő bányavállalat vezetői, Magyar Általános Kőszénbánya Rt. néven új gazdasági társaságot alapítottak.

A vállalat vezetői közül Hercz Zsigmond volt az első, aki a bányaművelés Tatavidéki kiterjesztésére gondolt. Az egykori Zsemlye községben 1780-ban nyitották meg az első bányát és egészen az 1870-es évekig, a telep kimerüléséig folytatták a termelést. A MÁK Rt. 1894-ben azzal a szándékkal vette bérbe a zsemlyei bányát, hogy ott újabb széntelepek után kutasson. Az egykori bányák mélyebben fekvő részeiben nem találtak szenet, de a Tatai járásban végzett földtani vizsgálatok eredményei gazdag lelőhelyek létét mutatták ki. Ezt követően a vállalat vezetői a részvénytársaság alaptőkéjét 1.600.000 Ft-ra emelték.

A társulat 1894-ben az Esterházy-uradalomtól megszerezte a bányászati jogot és az 1896. márciusában, a Bánhida község határában megkezdett fúrások során egy 200 millió tonnára becsült, 5267 kalória fűtőértékű szén kitermelését lehetővé tevő telepre bukkantak. A MÁK Rt. a Tatai járás területén, a kedvező kutatási eredmények ismeretében egy nagyobb volumenű gazdasági beruházásba kezdett és ennek első lépéseként 1897-ben megvásárolta az uradalomhoz tartozó Felsőgalla, Alsógalla, Bánhida, Tarján, Környe és Szár községek szénjogát is.¹¹⁴ A bányaipar gyors fejlődését a hatalmas szénvagyon mellett, a terület kedvező földrajzi fekvése is elősegítette (pl. a Duna, Ausztria, valamint a Bécs-Budapest vasútvonal közelsége).

¹¹⁴ 1947-ben Alsógalla, Felsőgalla és Bánhida községek, a bányatelep területén 1902-ben létrehozott Tatabánya nagyközséggel együtt Tatabánya néven várossá egyesültek.

A vállalkozás sikeres volt, hiszen a társulat már az 1898-as esztendőt 230.000 forintos nyereséggel zárta. A magas beruházási költségek miatt nemcsak az alaptőkét emelték fel (6.000.000Ft-ra), hanem később sor került egy 20.000.000 koronás kölcsön felvételére is. A hitelt nyújtó bank segítségével a társulat az Esztergom vidéki bányákat is megszerezte.¹¹⁵

Az energiaigények kielégítésére 1898-ban elkészült a központi erőmű, majd 1901-ben megépült az ország legnagyobb termelőkapacitású brikettgyára. Az 1903-ban stagnáló széntermelés mellett tovább folyt a szénre épülő iparágak fejlesztése. Ennek eredményeképpen megkezdődhetett a felsőgallai mészüzem építése, majd 1909-ben megépült a gőztéglagyár és beindult az új elektromos üzem munkája is. Három év múlva Felsőgallán felépült a portlandcementgyár.

**A széntermelés és a munkáslétszám alakulása a MÁK Rt.
Tata-vidéki bányatelepén 1897- 1918 között¹¹⁶**

Év	Széntermelés (millió q)	Munkáslétszám
1896	0.38	166
1898	1.2	1250
1900	4.8	2800
1901	6.5	3600
1902	8.0	3500
1904	9.5	4300
1905	11.0	4803
1906	13.0	5373
1910	n.a.	6200
1912	18.0	7054
1913	20.59	8337
1914	17.4	7722
1915	16.9	7249
1916	17.7	7263
1917	15.5	6324
1918	12.7	7472

¹¹⁵ Tatabánya története I., 1972:72

¹¹⁶ Tatabánya története I., 1972: 72-78 alapján

A bányanyitástól a század első évtizedéig terjedő időszakban jól nyomon követhető mind a széntermelés, mind pedig a munkáslétszám egyenletes növekedése.

A széntermelés alakulása a MÁK Rt. tatabányai bányatelepén és Magyarországon 1912-1918 között (millió mázsában)¹¹⁷

Év	Széntermelés (országos)	Széntermelés (helyi)
1912	57.7	18.0
1913	61.2	20.59
1914	54.5	17.4
1915	55.8	16.9
1916	59.2	17.7
1917	53.5	15.5
1918	48.6	12.7

Magyarországon a konjunktúra utolsó évének számító 1913-as esztendőben minden harmadik mázsa szén a MÁK Rt. tatabányai bányászataból került ki.¹¹⁸

A társulat vezetése szerint míg 1900-ban minden mázsa szenet 10 fillér haszonnal értékesítettek, addig 13 évvel később ez a haszon mázsánként már 25 fillér. Ezen időszakban a vállalat nyereségnövekedése, az 1900-as évet 100%-nak tekintve, 718%-os volt.¹¹⁹

Az iparág fejlődése 1918-ban újabb részvénykibocsátásra sarkallta a vállalat vezetését és ennek eredményeképpen a társulat alaptőkéje 20.000.000 koronára emelkedett. Az 1920/21-es évek szénhiánya következtében megnőtt a hazai szén iránti kereslet. A termelés növeléséhez a külföldi szénbehozatal korlátozása, valamint az államilag garantált magas szénár is hozzájárult. Mivel az I. világháború után, a trianoni békediktátum a bányászathoz szükséges bányafa- és a karbidszállítás elé jelentős akadályokat gördített, ezért a társulat vezetése 1920-ban Felsőgallán saját karbidgyár építésébe kezdett.

Az 1920-as években a MÁK Rt. országos és helyi szinten is tovább folytatta a szénre épülő iparágak fejlesztését. A következő évtized közepén Tatabánya-Felsőgallán, a

¹¹⁷ Tatabánya története I., 1972: 76-78 alapján

¹¹⁸ Tatabánya története I., 1972:77

¹¹⁹ Berend T.-Ránki, 1955:183

MÁK Rt. égisze alatt már villanyerő-központ, kő- és márgabánya, szénleparló- és mészüzem, portlandcement-, bauxitcement-, papírszak és huzalgyár, cementhordó-gyár, valamint agyag- és mészhomoktéglagyár működött. A levéltári források szerint a részvénytársaságnak 22 kisebb-nagyobb magyar és külföldi alapítású vállalatban is érdekeltsége volt (pl. Gránit Porcelán- és Kőedényárugyár Rt. /100%/; Friedrich Siemens Művek Vasöntő és Hőtechnikai Gyár Rt. /100%/; Fejérvármegyei Villamossági Rt. /100%/; Tatai Szén és Brikettárúsító Rt. /100%/; Pannónia Áramszolgáltató Rt. /90%/ stb.).¹²⁰

Miután a szénkonjunktúra 1924-ben véget ért, emiatt az olcsó külföldi szén megjelenésekor a hazai szénbányászatban vezető szerepet betöltő vállalatok egy szénkartell létrehozása mellett döntöttek. / A magyar szénpiac első felosztása a MÁK Rt., a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., az Észak-magyarországi Egyesült Bánya és Ipari Rt., valamint az Urikány-Zsilvölgyi Szénbánya Rt. képviselőinek részvételével már 1899-ben megtörtént./ Az 1924-es megállapodásban az érdekeltek a hazai szénpiac újrafelosztására, a szénár, valamint a munkabérek megállapítására tettek kísérletet. A tárgyalások során a két legjelentősebb üzleti vetélytárs: a MÁK Rt. és a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. osztotta fel egymás között a magyar szénpiacot. Ezen megállapodás értelmében a MÁK Rt. nemcsak a nyugat-magyarországi és az osztrák piacot szerezte meg, hanem az új vásárlók 55%-át is a vállalat láthatta el szénnel.¹²¹

Az angol bányásztrájk hatására 1926-ban ismét nőtt a szén iránti kereslet. A magyar szénpiacot uraló két legnagyobb gazdasági társaság részvényesei az 1927-es esztendő folyamán, a bányáiparban képződött nyereség több, mint a felét tudhatták magukénak.¹²²

Az üzleti éveket sorra nyereséggel záró vállalat még a gazdasági szempontból legsötétebb, válságok sújtotta időszakban is (1929-1933) jelentős eredményeket könyvelhetett el, sőt ekkoriban a társulat vagyona 146 millió pengőről (1929), 170 millió pengőre (1933) emelkedett.¹²³

¹²⁰ MOL Z-252 2. cs. 10. d. A MÁK érdekeltségei 1947.

¹²¹ Tatabánya története I., 1972:151

¹²² Kubitsch, 1965:125

¹²³ Kubitsch, 1965:230

A MÁK Rt. nyereségének és jóléti kiadásainak alakulása (1927-1933)¹²⁴

Év	Nyereség	Munkásjóléti kiadások
	<i>millió pengőben</i>	
1927	10.64	1.53
1928	12.27	1.66
1929	13.21	1.81
1930	15.61	1.91
1931	12.97	1.81
1932	9.35	2.28
1933	6.94	1.98

A társulat gazdasági stabilitása kellő anyagi alapot nyújtott a munkásjóléti intézményrendszer kiépítéséhez és működtetéséhez. A jóléti kiadások évről-évre növekedtek és 1933-ban már a vállalat éves nyereségének 28%-át is elérték. A statisztikai adatokból nem derül ki, hogy a gazdasági világválság idején a vállalat miért költött éves nyereségéhez képest jelentős összegeket jóléti célokra, de feltételezhetjük, hogy ekkor már nem az új jóléti beruházások emésztették fel a rendelkezésre álló pénzügyi keretek nagy részét, hanem a már meglévő intézményrendszer fenntartása.

Ezt a feltételezést erősítik meg azok a második világháború első feléből származó adatok is, amelyek szerint a háború éveiben tovább nőtt a vállalat jóléti kiadása. A MÁK Rt. 1941-ben 7.5 millió pengőt, a következő évben pedig 11.5 millió pengőt költött jóléti célokra. A vezetés szerint ezen kiadások „nagyobbodása részben különféle szociális célú akciók megnövekedésére vezethető vissza, részben pedig azzal magyarázható, hogy ebben a vonatkozásban állandóan visszatérő kiadásaik is jelentékenyen szaporodtak.”¹²⁵

E rövid gazdaságtörténeti áttekintés is jól mutatja, hogy a MÁK Rt. egyike volt a XX. század legdinamikusabban fejlődő bányavállalatainak. A jóléti célokra fordított kiadásai alapján pedig joggal feltételezhetjük, hogy a különböző jóléti intézmények létesítése nemcsak a jogszabályokban rögzített előírásokra volt visszavezethető, hanem ebben jelentős szerepük volt a vállalat vezetőinek is.

¹²⁴ Kubitsch, 1965:126 ill. 229; MOL Z-252 32. cs. 168.d. cím nélküli dokumentuma alapján

¹²⁵ MOL Z-252 32. cs. 168. d. 28-29. pp

3.1.2. Vida Jenő, a MÁK Rt. elnök-vezérigazgatója

A vállalati jóléti politika intézményeinek kiépülése mögött szinte minden esetben egy szociálisan érzékeny gyártulajdonost vagy vállalkozót találhatunk. A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. jóléti intézményrendszerének létrejötte és fejlődése éppen arra az időszakra esett, amikor a bányavállalat elnök-vezérigazgatója Vida Jenő volt.

A vállalat vezetőjének személyes motivációit a fennmaradt, meglehetősen töredékes levéltári források alapján nagyon nehéz rekonstruálnunk, karrierjének főbb állomásait megvizsgálva azonban közelebb juthatunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy Vidára, mint szociálisan érzékeny vezetőre kell-e tekintenünk vagy egy olyan személyre, akit saját ill. az általa vezetett vállalat gazdasági érdekei mozgattak.

A MÁK Rt. első embere ahhoz a menedzser generációhoz tartozott, amely tagjainak életútja számos ponton összefonódott a Lengyel György által „örökösöknek” nevezett vállalkozók nemzedékével.¹²⁶ A kiegyezés környékén vagy az azt követő 20-30 évben született vállalatvezetők egy olyan időszakban váltak a magyar gazdasági élet résztvevőivé, amikor a legfontosabb gazdasági pozíciók már kiosztásra kerültek. Mindezek következtében az újonnan belépni szándékozók lehetőségei már egyre korlátozottabbak voltak. A századfordulóra megteremtődött az iparra orientált tőkés vállalkozó prototípusa, aki már szakított az előző időszak képviselőinek szemléletével és már csak a gazdasági élet ezen területe iránt mutatott érdeklődést.¹²⁷

Többségük már nem a tulajdonosok köréből került ki, hanem szaktudása révén emelkedett a nagypolgárság tagjai közé. A megfelelő szakmai ismeretek elsajátításának és mobilitásuk egyik fontos kelléke a jó iskolaválasztás volt. Mindezek ismeretében az sem meglepő, hogy a szakképesítéssel nem rendelkező vállalkozók aránya a XIX. század végére már 10 % alá süllyedt.¹²⁸ A feltörekvő generáció tagjai körében egyre népszerűbbé váló Budapesti Kereskedelmi Akadémia lett az az iskola, amelynek egykori diákjai közül kerültek ki a hazai gazdasági élet reprezentánsai (pl. Lánczy Leó, Hatvany-Deutsch Sándor, Weiss Manfréd, Zwack Samu stb.). Az 1870-ig alapítványi formában működő intézmény elsősorban az önálló egzisztenciájú izraeliták

¹²⁶ Lengyel, 1989

¹²⁷ Koroknai, 1979:141

¹²⁸ Lengyel, 1989:123

gyermekének iskolája lett. A beiratkozott diákok szüleinek többsége kereskedelemmel foglalkozott és jelentős részük földbirtokkal is rendelkezett.¹²⁹

Az 1872-ben született Vida (eredetileg Weil) Jenő hozzájuk képest lényegesen kedvezőtlenebb helyzetben lévő családból származott. Édesapja, Weil Dávid a fiú oktatási karrierjének kezdetén még, mint cipésmester szerepelt az iskola anyakönyvében, ám a későbbiekben a neve mellett foglalkozásként az egyleti szolga (pénzbeszedő) volt feltüntetve. Talán éppen ez a lefelé irányuló szülői intragenerációs mobilitási pálya, valamint a hanyatlástól való félelem volt az, amely a gyermek Vidát egyre nagyobb teljesítményre ösztönözte.¹³⁰ Mindezek ismeretében talán már az is érthetővé válik, hogy a MÁK Rt. elnök-vezérigazgatójaként miért is fektetett olyan nagy hangsúlyt a szegény, ám tehetséges diákok felkarolására és támogatására.

Krausz Simon, a korszak kiemelkedő bankára életrajzában többször is megemlékezik egykori osztálytársáról, a későbbi vállalatvezetőről. „A legnagyobb pályát Vida Jenő futotta be. Olyannak mutatkozott már az iskolában, amilyen lett az életben. Nehezen tanult, de lelkiismeretesen. Irtózatosszorgalommal biflázott, de biflázása oly intenzív, hogy közepes eredménnyel bár, de megúsza az éveket.”¹³¹ Ezek a reá nézve korántsem hízog szavak azonban előre vetítik felnőttkori énjének legfontosabb vonásait: a céljait vasszorgalommal elérő, öntudatos és dinamikus vezető képét.

A szegényebb családból származó Vida számára az Akadémia már csak abból a szempontból is megfelelő választásnak bizonyult, hogy a gimnáziumhoz képest egy évvel korábban tehet le érettségi vizsgáit és állhatott munkába.¹³² Pályafutását 1889-ben, gyakornokként a „Grünwald és Tsa, majd Leipzinger Vilmos” cégnél kezdte és nyolc évvel később -25 évesen- már a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. intézőjeként alkalmazták. Néhány hónap elteltével cégjegyzővé léptetik elő, majd igazgató lesz, 1914-ben pedig a vállalat vezérigazgatói székét foglalhatja el. A gyorsan felfelé ívelő karrierje, aktív gazdasági és politikai közéletbeli szerepvállalásra serkenti (1922-ben a m. kir. gazdasági tanácsos címmel ruházzák fel, öt évvel később felsőházi tag lesz, 1918-tól a Magyar Általános Hitelbank igazgatóságának és végrehajtó bizottságának

¹²⁹ Bódy-Szabó, 1997:311-317

¹³⁰ Kövér, 2002c:84-91

¹³¹ Krausz, 1991:13

¹³² Kövér, 2002c:87

tagja, a GYOSZ tiszteletbeli elnöke, a Cementgyárak és Mészégetők Országos Szövetségének elnöke, az Országos Iparegyesület igazgatósági tagja stb.).¹³³

Mindezek jól mutatják, hogy a vállalkozók új generációjának érdekvédelmi, tanácsadói, valamint törvényhozó bizottsági részvétele már lényegesen túlnyúlt a szűkebb tulajdonosi és/vagy szakmai kompetencián és tagjai rövid idő alatt jelentős gazdaságpolitikai tényezővé váltak.¹³⁴ Az az állítás azonban némiképp vitatható, hogy a gazdasági és a politikai közéletben résztvevők mindegyike egyúttal a tényleges politikai hatalom birtokába is került. Chorin Ferenc, a MÁK Rt. nagy riválisának számító Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. vezérigazgatója egy 1961-ben New Yorkban kelt levelében egyenesen azt állította, hogy a gazdasági elit felsőházi tagjai közül Scitovszky Tibornak, Chorin Ferencnek és talán Kornfeld Móricnak volt politikai szerepe, Vida Jenőnek viszont nem.¹³⁵

Számunkra azonban nem Vida politikai befolyása az érdekes, hanem az, hogy miként vélekedett a szociálpolitikáról és az általa vezetett vállalat milyen szociálpolitikai gyakorlatot folytatott. Dolgozatunk fő témája is jól jelzi, hogy az új menedzserek és vállalkozók többségének politikai felfogása a liberális-konzervatív gondolati körhöz állt közelebb. Politikailag tétovának tűntek, hiszen egyszerre hittek a kapitalizmus mindenhatóságában és szociális érzékenységük fontosságában.¹³⁶ Ennek megfelelően szociálpolitikával kapcsolatos gondolataikat egyfajta kettősség jellemezte: a terület széles eszköztárát úgy próbálták felhasználni, hogy mindeközben saját érdekeiket is szem előtt tartották.¹³⁷ Azt, hogy a vállalatok vezetői a kor színvonalán álló vagy éppen az elmaradottnak tekinthető eszközök használata mellett döntöttek, azt elsősorban szociális érzékenységük és nyitottságuk határozta meg.

Konkrét adatok hiányában azt csak feltételezni lehet, hogy mi állhatott Vida Jenő szociális érzékenységének háttérében. A lehetséges okok közül a korábban már említett gyermekkori élményeit, valamint vallásos érzületét emelhetjük ki. Az elnök-vezérigazgató a Pesti Izraelita Hitközség aktív tagjaként lelkes támogatója volt minden olyan kezdeményezésnek, amely az elesettek megsegítésére irányult.¹³⁸ A lelkes filantrópról ily módon kialakított képet az csak tovább erősítette, hogy Vida közéleti

¹³³ MOL Z-254 129. cs. Önéletrajz 1935. február

¹³⁴ Lengyel, 1989:63

¹³⁵ Strasserné, 1999:210-211

¹³⁶ Lengyel, 1989:76

¹³⁷ Koroknai, 1979:168

¹³⁸ MOL Z-254 129. cs. 44. p. 1945. május 29.

szerepléseit (legyen az egy intézménymegnyitó, adományozás vagy éppen szónoklat) - környezetére részéről- a paternalizmus létét igazolni látszó megnyilvánulások kísérték.

Amikor például 1924 februárjában az egyik tatabányai iskolában felavatták az elnök-vezérigazgató fényképét (amely aktus már eleve a munkahelyi vezető felsőbbrendűségét volt hivatott jelezni), a szónok a következő szavakkal méltatta Vida Jenő érdemeit: „jóleső érzés, az elismerés érzete kell, hogy megemlékezéssel adózzunk annak a férfiúnak, ki a sok közül kiválva meglátta a sápadt (sic!) arcot, a segítségre szorulóknak módott (sic!) és alkalmat nyújtott az orvoslásra [...] Nincs az az édes atya, kinek gyermekéhez szeretőbb szava volna, mint volt neki a vészna bányász-gyermekekhez.”¹³⁹ Az előbbi idézet jól mutatja ezen paternalista szemlélet jelenlétét. A vállalat vezetője egyrészt, mint a munkavállalókról (jelen esetben gyermekeikről) gondoskodó személy jelenik meg, másrészt viszont éppen az „atya” szó jelezheti a munkáltató és a munkavállalók közötti – szülő-gyermek kapcsolathoz hasonlatos- függő viszony létét. Ezen szemlélet meglétét, azonban nemcsak a MÁK Rt. vezetőjének példáján keresztül igazolhatjuk, hanem ugyanez figyelhető meg a helyi bányaigazgató esetében is. A Rehling Konrád arcképének felavatásakor elhangzó beszédben számos olyan nyelvtani szerkezetet találunk (pl. „mi vezérünk”; „szerető vezetőnk”; „gondoskodó atyánk”), amelyek jól mutatják az alá- és fölérendeltségi viszony létét és elfogadottságát.¹⁴⁰

Vida Jenő látásmódját azonban nemcsak szociális érzékenysége határozta meg, hanem a vállalat gazdasági érdekei is. Tekintettel arra, hogy a bányavállalat vezetője már nem tulajdonosa volt az általa irányított szervezetnek, hanem menedzsere, ezért feladatai között elsősorban a szervezés és az operatív irányítással kapcsolatos, magasabb szintű szaktudást igénylő teendőket találhatunk. Bár tulajdonjogi szempontból nem volt a vállalat „tényleges” vezetője, azonban pozíciójából adódóan mégiscsak annak tekinthetjük, hiszen az ő kezében futottak össze a döntéshez szükséges információk, részt vett a döntések előkészítésében, egyeztetett a tulajdonosokkal és a vállalatot érintő kényes ügyekben is szabadon eljárhatott.¹⁴¹

A MÁK Rt. vezetője -a műszaki-termelési fejlődésben betöltött szerepe alapján- a Koroknai által felállított, aktív és a követő vállalkozók típusába egyaránt besorolható, hiszen a vállalat felvirágoztatása érdekében munkatársaival nemcsak számos új technológiát dolgoztatott ki és vezetett be, hanem több, már ismert külföldi szabadalmat

¹³⁹ MOL Z-254 129. cs. Jegyzőkönyv 1924. február 9.

¹⁴⁰ Tatabányai Egyházközségi Értesítő, 1930/1: 5.

¹⁴¹ Lengyel, 1989:83-86

is átvett.¹⁴² Nevéhez fűződik a karbidgyártás, az ipari robbanóanyag-, a kőedény- és a bauxitcement-gyártás hazai bevezetése, szerepet vállalt az ország (ezen belül is Veszprém és Heves megyék) elektromos hálózatának kiépítésében, valamint ösztönözte a szén feldolgozása terén folytatott kísérleteket (pl. öskátrány-termelés).¹⁴³

Az évről-évre bővülő tevékenységi körrel rendelkező nagyvállalat élén álló Vida Jenő, egy olyan haladó gondolkodású, jó társadalmi, politikai és gazdasági kapcsolatokkal rendelkező stratégia volt, akinek munkáját a vállalat igyekezett megfelelő módon honorálni. A fennmaradt levéltári források alapján nem könnyű megállapítanunk, hogy a MÁK Rt. elnök-vezérigazgatójának havi összjövedelme hogyan alakult, ám azt joggal feltételezhetjük, hogy ez vélhetően több forrásból származott.

Lengyel György kutatásaiból tudjuk, hogy amíg az 1930-as években az átlagos igazgatói fizetések havi 786 P körül alakultak, addig a bánya- és kohóipari üzemekben ez az 1456 P-t is elérte, sőt lényegesen meg is haladhatta. A havi fix jövedelmet minden esetben kiegészítette a vállalati nyereségből számított haszonrészesezés, a tranzakciók utáni jutalékok, a részvényosztalék, valamint az érdekköri vállalatok igazgatósági tagjaként járó juttatások.¹⁴⁴

Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy az ország egyik legjelentősebb iparvállalatának vezetője sem rendelkezhetett az előbbieknél említetteknél rosszabb anyagi kondíciókkal. A Pénzügyminisztériumhoz tartozó Közérdekeltségek Felügyelő Hatóságának egyik 1941-es levele részletesen felsorolja azon jogcímekeket, amelyek alapján Vida –nyugdíjazása előtt- juttatásban részesült. Évente közel 80.000 pengős fix illetményre, az üzleti évenként számolt 2,5%-os vezérigazgatói jutalékra, vállalati gépkocsi, valamint a síkvölgyi kastély és kert használatára és évente 70 q szén vételezésére volt jogosult, ezen kívül a vállalat átvállalta a MÁK Rt. igazgatósági és végrehajtó-bizottsági tagsága után járó bevétel adó- és járulékvonzatának megtérítését is.¹⁴⁵ Az említett juttatásokról azonban Vida egy helyütt azt is megállapítja, hogy ezek lényegesen kisebbek azoknál, mint amelyeket más cégvezetők kapnak és csak saját szerénységének köszönhető, hogy nem kért (és ezáltal nem is kapott) ennél többet.¹⁴⁶

Több évtized távlatából nagyon nehéz megítélnünk az elnök-vezérigazgató személyiségét, azt azonban bizton állíthatjuk, hogy jövedelmének tekintélyes részét nem

¹⁴² Koroknai, 1979:161

¹⁴³ MOL Z-254 129. cs. Vida Jenő életrajza 1935. február

¹⁴⁴ Lengyel, 1989:82

¹⁴⁵ MOL Z-254 129. cs. 59.p. 1941. november 7.

¹⁴⁶ MOL Z-254 129. cs. 1941. november 15.

a vállalatától kapott juttatások tették ki, hanem a MÁK Rt. érdekeltségi körébe tartozó gazdasági szervezetekben betöltött pozíciókért kapott honoráriumai. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy éppen ez a multipozicionalitás jelölte ki Vida Jenő helyét a gazdasági elitben, hiszen vejével, dr. Perényi Istvánnal, a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatójával közel 44 hazai nagyvállalat igazgatótanácsában foglalt helyet.¹⁴⁷

Az előbbieken leírtak talán választ is adhatnak a fejezet elején feltett kérdéseinkre. A vállalat vezérigazgatójának jövedelmét -mint láttuk-, elsősorban a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. gazdasági teljesítménye határozta meg, tehát Vida Jenőnek komoly anyagi érdeke is fűződött az általa irányított szervezet termelékenységének növeléséhez és gazdasági stabilitásának biztosításához. Az viszont már emberbaráti érzületének volt köszönhető, hogy felismerte a munkásjóléti intézmények színvonala és a teljesítőképesség növekedése közötti összefüggéseket. Mindezek alapján elmondható, hogy mind a gazdasági, mind pedig a szociális szempontoknak szerepe lehetett abban, hogy a MÁK Rt. egy széles alapokon nyugvó jóléti intézményrendszer működtetése mellett döntött.

3.2. Élet a bányatelepeken

3.2.1. A helyi társadalom jellemzői

A szénbányászat megindulása jelentős mértékben megváltoztatta az addig alapvetően mezőgazdasági jellegű három település: Alsógalla, Felsőgalla és Bánhida életét.

A népesség számának alakulása 1890-1941 között¹⁴⁸

Év	Alsógalla	Bánhida	Felsőgalla	Tatabánya	Összesen
1890	614	1872	1299	-	2785
1900	5814	2220	1621	-	9655
1910	1622	3638	9563	8104	22927
1920	1336	5005	13378	8491	28210
1930	1308	9424	15570	6844	33146
1941	1770	11763	17110	7312	37955

¹⁴⁷ Gyáni-Kövér, 1998:220

¹⁴⁸ Tatabánya története I., 1972:55

A népesség száma 1890 és 1941 között a tizenháromszorosára nőtt és a bányatelep növekedése 1902-ben életre hívta a negyedik községet: Tatabányát.¹⁴⁹

A bányanyitás a népességnövekedés mellett a helyi foglalkozásszerkezetre is jelentős hatást gyakorolt. Míg a széntermelés megindítását követő években a német és szlovák ajkú őslakosok többsége továbbra is földműveléssel foglalkozott, addig a környékbeli településeken élők egy része (50%-a) a biztos megélhetés reményében, az újonnan létesült bányavállalatnál helyezkedett el. A falvakban élő munkavállalók közül azonban sokan csak a hideg évszakokban vállaltak bányamunkát, mivel nyáron és ősszel a saját vagy valamelyik földbirtokos földjén dolgoztak.¹⁵⁰

Mivel a környék lakossága nem tudta kielégíteni a vállalat egyre növekvő munkaerő igényét, emiatt egyre jelentősebb szerep hárult a munkavállalók másik csoportjára: a telepített munkásokra. /Az 1920-as évek közepén a társulatnál foglalkoztatott munkások 78,74 %-a tartozott ebbe a kategóriába.¹⁵¹/ Az Osztrák-Magyar Monarchia különböző részeiből és a határon túli területekről (főleg Németországból) érkező munkások többségét a mezőgazdaságinál biztosabb megélhetést jelentő ipari munkalehetőség csábította a fejlődő régióba. A külföldi munkások kezdetben lenézték a magyar bányászokat és igyekeztek tőlük elkülönülni, ám többségük – az egyházak és az oktatási intézmények aktív tevékenységének köszönhetően – néhány év(tized) múlva elmagyarosodott.¹⁵²

A társulat vezetésének már a bányanyitást követő első években szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy a munkavállalók jelentékeny része évközben elhagyta a vállalat üzemét. A magas fluktuációt jól jelzik azok az 1900-as esztendőből származó adatok, amelyek szerint a tárgy évben felvett 2957 munkás közül decemberig már 2217 fő távozott is a társulat kötelékéből.¹⁵³ Ez a jelenség azonban nemcsak a század első éveiben és nemcsak a tatabányai bányáknál okozott problémát, hanem országosan is. Az ipari munkásság jelentős része még az 1930-as évek második felében is évente, átlagosan négyszer váltott munkahelyet.¹⁵⁴

A társulat vezetése a saját eszközeivel is (pl. a jóléti intézmények működtetésével) megpróbálta egységessé tenni ezt a sokféle értékkel, normával és viselkedésmintával

¹⁴⁹ Tatabánya története I., 1972:55

¹⁵⁰ Fűrészné, 1992:201

¹⁵¹ Alliquander, 1931:96

¹⁵² Bárdos, 1958:15

¹⁵³ Tatabánya története I., 1972:57

¹⁵⁴ Csépanyi, 1972:49-50

rendelkező tömeget, hogy ezzel is csökkentse az egymással függőségi viszonyba kerülő munkaadók és munkavállalók közötti viselkedésbeli és értékrendbeli különbségeket és a munkaerő elvándorlását.¹⁵⁵ Mindezeknek azonban némiképp ellentmondtak azok a vállalati törekvések, amelyek a helyi társadalom zártságának megőrzésére irányultak.

Tatabányán az egyénnek a helyi társadalomban elfoglalt helyét alapvetően a MÁK Rt. szervezeti hierarchiáján belüli pozíciója határozta meg. A vállalati hierarchia élén a tisztviselői kar állt. A társulat szakmai működését irányító, viszonylag kisszámú csoportot mély szakadék választotta el a többi munkavállalótól. A társadalmi távolság létét a MÁK Rt. legfelsőbb vezetése sem tagadta. Amikor az 1930-as évek végén, dr. Zsoldos Ferenc, a társulat Tatabányára kirendelt új jogásza a helyi viszonyok iránt érdeklődött, a vállalat egyik igazgatója (Gosztonyi László) a következőket mondta: „gondolja, hogy egy angol gyarmatra költözik, ahol a MÁK tisztviselői a fehérek”. A leendő jogász így folytatja memoárját: „Akkor már ismerve egy kissé Gosztonyit (gondolkodásmódját, szavajárását, múltját: világlátott ember volt, az Egyesült Államokban is dolgozott) azt hittem, ez csak egy tőle megszokott szellemes mondané. Nem kellett azonban sok időnek eltelnie, hogy meggyőződjem, hasonlata tökéletesen fedte a valóságot.”¹⁵⁶

A MÁK Rt-nél foglalkoztatott munkavállalók száma 1900-1944 között¹⁵⁷

Év	Tisztviselők	Altisztek	Munkások	Összesen
1900	33	36	2117	2186
1914	129	352	6292	6773
1919	125	391	7054	7570
1924	194	512	10999	11705
1925	193	502	8269	8964
1938	190	431	8026	8647
1944	217	545	11815	12577

A tisztviselői kar tagjait a ranglétrán az altisztek követték, akik közé a havibéres állandó alkalmazottak közül: a főaknászok, az aknászok, a felvigyázók, a lőmesterek, a segédüzemek mesterei, valamint a nagyiroda segédtisztviselői tartoztak. A gyári, vállalati altisztek, művezetők némileg különböztek a katonai, közszolgálati, közlekedési és postai altisztektől. A gyári altisztek a legjobb szakmunkások közül kerültek ki és

¹⁵⁵ Hilscher, 1939:101

¹⁵⁶ dr. Zsoldos, é.n.:2

¹⁵⁷ Tatabánya története I., 1972:65

fontos funkciót töltöttek be a termelésirányításban. Létük kétségtelenül hozzájárult az üzemi társadalom hierarchikus tagolódásához, a munkásság megosztásához. Ők alkották a vállalatvezetés hű és szilárd bázisát és értékeik a polgári értékrendhez álltak a legközelebb.¹⁵⁸

Az elővájárok alkották az altisztek és a munkások közötti „átmeneti csoportot”. A MÁK Rt-nél alkalmazásban álló munkások közel 50%-a a bányamunkások (szén, kő, márga), a többiek pedig a külszíni munkások, az iparosok és a gépkezelők közé tartoztak.¹⁵⁹

A szervezeti hierarchia különböző szintjein lévő alkalmazottak egymástól való elkülönülésének a mai szemmel meglepőnek tűnő –német hatásra utaló- külső jelei is voltak. A főtisztviselői villák kapuit zöldre, a segéd tisztviselőkéét sárgára, a munkásokét pedig barnára festették. A tatabányai strandon három medence volt, amelyek közül az elsőt csak a főtisztviselők, a másodikat csak a segéd tisztviselők, a harmadikat pedig kizárólag a bányamunkások használhatták.¹⁶⁰

A helyi társadalmi viszonyok felvázolása után jól látható, hogy mi indokolhatta a bányavállalat jóléti intézményrendszerének kiépítését. A MÁK Rt-nek három alacsony lélekszámú, ipari munkához nem szokott népességgel rendelkező községben kellett megkezdenie a termelést, ahol a nagy létszámú munkavállaló letelepítéséhez szükséges alapvető infrastruktúra (pl. lakások, utak, víz, kereskedelmi egységek stb.) is hiányzott. A társulat elsődleges célja egy olyan stabil törzsgárda létrehozása volt, akikre a nehéz munkakörülmények ellenére is bizvást számíthatott. A munkások helyhez kötése (majd a későbbiekben az új munkásgeneráció megteremtése) érdekében egyrészt biztosítania kellett a megfelelő élet- és munkakörülményeket, másrészt életre kellett hívnia a munkavállalók szükségleteire reflektáló és az előbbiek esetleges hiányosságait kitöltő vállalati jóléti politika intézményeit.

3.2.2. A bányamunkások jövedelmi viszonyai

A társulat a bányászatban megszokottnál magasabb munkabéreket kínált a bányatelepre költöző új munkavállalóknak. Amíg a tatabányai bányauzemben foglalkoztatott vájárok napi átlagkeresete 1915-ben 5.12 korona volt, addig ugyanebben az esztendőben a

¹⁵⁸ Magyarország története 1890-1918, 1978:478

¹⁵⁹ Tatabánya története I, 1972:65

¹⁶⁰ Tatabánya története I, 1972:258-259

konkurens vállalatok (Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., DGT) hasonló munkakörben dolgozó alkalmazottai 3.52 koronát kerestek.¹⁶¹

A keresetek nagysága a teljesítménytől, a munkakörtől és a munkavégzés helyszínétől függött. A munkahelyi hierarchiában elfoglalt pozíciójuk alapján óriási különbségek mutatkoztak a tisztviselők, az altisztek, valamint a bányamunkások munkabérei között. Míg az altisztek átlagos napi keresete 1897-ben 57 Ft (sic!), addig a vájároké 1,51 Ft volt.¹⁶²

Mivel a munkások legjobban fizetett csoportja a bányamunkások 30%-át alkotó vájároké volt, ezért a többi munkás keresetét is ehhez igazították. A hierarchiában a vájárokat követő segédvájárok az előbbi csoport bérének 90%-át, a csillemunkások 80%-át, a napszámosok pedig 60-65%-át kapták.¹⁶³ A munkabérek összegét a különféle levonások 10-20%-kal tovább csökkentették. A levonások közé a társládák járulékai, a fegyelmi bírságok, az állami és községi adók, az egyenruha törlesztő részletei, az iskolapénzek, az egyházi illeték, valamint a zenealap járulékai tartoztak.

Az 1920-as évek elején a bányamunkások a korona elértéktelenedése miatt bérük kisebb részét (20-30%) készpénzben, nagyobb részét (70-80%) természetben kapták meg. Egy öttagú család természetben kapott havi élelemadagja a következő élelmiszerekből állt: 50 kg liszt, 6 kg zsír, 4 kg cukor, 0.8 kg kávé, 3 kg káposzta, 0.5 liter ecet, 36 kg burgonya, 2 kg bab, 1.25 kg só, 7 kg hús.

A kedvezőtlen viszonyokat az is jelzi, hogy a családok alkalmanként még ruhasegélyt is kaptak.¹⁶⁴ A MÁK Rt. 1924. januárjában megszüntette a kettős bérezés gyakorlatát és a teljes készpénzbérezésre tértek át. Ez a változás abból a szempontból is lényegesnek tekinthető, hogy a rendszeres készpénzbérezés hatására teljesen megváltozott a munkavállalók pénzhez és a pénzbeli cserekereskedelemhez való viszonya.¹⁶⁵ Bár a versenytársak által kifizetett munkabérek közötti különbségek a nagy gazdasági világválság időszakában is megmaradtak, szóródásuk azonban a század első évtizedében tapasztaltakhoz képest jelentősen csökkent.¹⁶⁶ A bérek közötti eltérések csökkenése viszont azt is eredményezte, hogy a vállalat vezetésének a munkavállalók fluktuációjának növekedésével is számolnia kellett.

¹⁶¹ Tatabánya története I., 1972:83

¹⁶² Tiles, 1935:76

¹⁶³ Kubitsch, 1965:123

¹⁶⁴ Tatabánya története I., 1972:260

¹⁶⁵ Ferge, 2000a:45

¹⁶⁶ Kubitsch, 1965:123; 211

A munkabérek önmagukban nem mondanak sokat a bányamunkás családok életkörülményeiről, hiszen ehhez ismernünk kellene az eltartottak arányát és a korabeli árakat is. Míg a bányatelepeken a századfordulón 100 keresőre 159 eltartott jutott (az országos átlag ekkor 130 volt), addig 1930-ban ugyanennyi keresőre már 177 eltartott jutott (az országos átlag 117).¹⁶⁷

Ha az alapvető élelmiszerek árát összevetjük a munkabérekkel, akkor egy meglehetősen rossz életkörülmények között élő bányásztársadalom képe bontakozik ki. A század első évtizedében a heti vágófizetés (24-30K) éppen csak fedezte a család heti élelmiszerekkel kapcsolatos kiadásait (19.17 K), ám ugyanez nem volt elmondható a segédvágári bérekről (18-25K). Az első világháború idején az alapvető élelmiszerárak 2.5-szeresükre, a zsír és a húsfélék árai 5-6-szorosukra növekedtek, ezzel szemben a munkásbérek 25-50 koronáról 28-130 koronára emelkedtek.¹⁶⁸

Az 1920-as évek közepén a Szakszervezeti Értesítő munkatársai több alkalommal is létminimum számítást végeztek. Ennek eredményei azt mutatták, hogy 1924-ben a legjobban kereső tatabányai bányamunkások a megélhetésükhöz szükséges pénz alig 44.5%-át keresték meg. Az életkörülmények olyannyira megromlottak, hogy 1925-ben a 2. Honvéd Vegyesdandár Parancsnoksága az egyik helyzetjelentésében a következőket írta: "a tatabányai munkások úgy maguk, mint gyermekeik teljesen le vannak rongyolódva, s a gyermekeik 50%-a mezítláb jár iskolába."¹⁶⁹

Annak ellenére, hogy a bányatelepen élők életkörülményeiben az 1920-as évek gazdasági konjunktúrája némi javulást eredményezett, az élelmezés területén továbbra is nehézségekkel kellett számolniuk. Az 1930-as évek közepén végzett egészségügyi vizsgálatok szerint az elődközségekből élő gyermekek (4228 fő) közel 5 %-a (205 fő) tartozott az elégtelenül táplálkozók kategóriájába. Ebbe a csoportba azokat sorolták, akiknél a napi háromszori étkezés a hét egyetlen napján sem adatott meg, tejet legfeljebb heti 2 alkalommal fogyasztottak és a főétkezések során legtöbbször kenyeret, levest, néha pedig burgonyát ettek.¹⁷⁰ A vállalat vezetése már ebben az időszakban is különböző támogatások bevezetésével próbált úrrá lenni a kialakult helyzeten, ám e téren jelentős eredményeket nem tudtak elérni.

¹⁶⁷ Tatabánya története I, 1972:66

¹⁶⁸ Tatabánya története I, 1972:83-84 ;100

¹⁶⁹ Kubitsch, 1965:121

¹⁷⁰ Nyáry, 1939:116-118

A világháború kitörését követő első években azonban ezek a problémák újból a felszínre kerültek, mivel az alapvető élelmiszerek (hús, szalonna, liszt, zsír, cukor, burgonya, kenyér, bab, tojás, tej) ára évről-évre emelkedett. Amíg 1939-ben 81 P, 1942-ben pedig 150 P volt egy öttagú család megélhetéséhez szükséges élelmiszeradag pénzben kifejezett értéke, addig a háború utolsó előtti esztendejében ugyanezen termékek megvásárlásához már 220 P volt szükséges. Ez az összeg viszont lényegesen meghaladta egy átlagos bányamunkás keresetét.¹⁷¹

A háború okozta feszültségekről Komárom vármegye Vitézi Széke Székkapitányának havi jelentései is említést tesznek. 1939 júniusában a bányatelepeken még nyugodt hangulat uralkodott és úgy tűnt, hogy a háborús készülődés miatt a munkanélküliség okozta konfliktusok is csökkentek. A következő esztendőben viszont az élelmiszerellátás területén tapasztalható anomáliák miatt a bányamunkások többsége azt nehezményezte, hogy heti cukoradagjuk (12 dkg) lényegesen kevesebb volt, mint a fővárosi üzemekben dolgozó munkásoké (25 dkg). A nehéz fizikai munkát végző bányászoknak ekkor már csak arra volt lehetőségük, hogy az éjszakai műszak alatt zsíros kenyeret és egy kulacs kávéval vegyenek magukhoz. Az 1941-es esztendő beköszöntével viszont már ennél is súlyosabb ellátási nehézségek jelentkeztek, mivel januárban a közszükségleti cikkek egy része vagy teljesen eltűnt a piacokról vagy áruk irreális mértékben megnőtt. Az áremelkedés okozta elégedetlenség letörése érdekében a székkapitány májusban már a hús- és a szalonna dotáció emelése, valamint a lábbeli kiutalások arányának növelése mellett foglalt állást. /Az egyik, általa meg nem nevezett 2850 fős bányateleprészen például 1941 áprilisa és júniusa között, 3 hónap alatt csupán 69 pár cipőt és 36 félalpat utaltak ki./¹⁷²

A megfelelő lábbeli hiánya nem csak a munkavállalók körében okozott gondot, hanem a társulat elemi iskoláiba járó gyermekek körében is. A megfelelő ruházat hiánya elsősorban a téli hónapokban vált krónikussá és ezt csak tetézte, hogy az élelemellátás akadozása miatt a diákok többsége gyenge és rosszul táplált volt. A bánhidai társulati iskolában 1943 decemberében felvett jegyzőkönyv szerint a cipő- és a ruhahiány miatt rendkívüli módon megnőtt a mulasztások száma.¹⁷³

¹⁷¹ Tatabánya története I., 1972:208-209

¹⁷² Nyitrai Állami Levéltár Komárom vármegye iratai III. 1939-1945 Komárom vármegye Főispánjának bizalmas iratai 4. d. 15/1941. fi.

¹⁷³ MOL Z-252 50. cs. 247. d. 7. p. 1943. december 16-17.

A probléma általános jellegét mutatja az is, hogy következő év egyik tanügyi rendeletében már a m. kir. tanfelügyelő is foglalkozott ezzel a kérdéssel. Az utasításban lefektetett alapelveknek megfelelően, 1944 októberében a felsőgallai népiskolákban a legszegényebb gyermekeknek 45 cipőt és 109 cipőtalpat utaltak ki.¹⁷⁴ Az élelmezési gondok enyhítésére pedig már az 1939-1940-es tanévben 15.679 adag (2 dl) tejet osztottak ki a rászoruló diákok között.¹⁷⁵

A vállalat vezetése 1941-ben a munkások liszttel való ellátása érdekében – a földművelésügyi miniszter felhívására - 2.100.000 P összértékben, 60.000 mázsa búza vásárlása mellett döntött.¹⁷⁶ A zsír- és szalonnaszükséglet fedezését pedig 13.000 sertés megvásárlásával és hizlalásával látták biztosítottak.¹⁷⁷

Az áremelések kompenzálására már az 1920-as évek közepén bevezették a drágasági pótlékot, majd 1927-ben az őszi és a karácsonyi segélyt. A szeptemberi bérek 25%-át (1939-ben 20%) kitevő őszi segélyek nyújtásával a napi munkateljesítmény növelését és a közhangulat javítását kívánták elérni. A létfenntartási költségek növekedését, valamint a béremelési követelések letörését is megcélzó intézkedések következtében a széntermelés mennyisége 1940-ben ugyanazon időszak alatt a korábbi 780-800 vagonról, 850-900 vagonra növekedett.¹⁷⁸ A vállalat által e célra fordított segély összege évről-évre növekedett 1941-ben a 350.487,31 pengőt, két évvel később pedig már a 650.000 pengőt is elérte.¹⁷⁹

A karácsonyi ünnepek közeledtével a vállalat vezetése egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a munkavállalók (és hozzátartozóik) anyagi és természetbeni támogatására. A támogatási formák közül a legnagyobb anyagi terhet (a háború éveiben évi 255-290.000 P-t) a karácsonyi segély kifizetése jelentette, mivel ennek összege a munkavállalók novemberi keresetéhez igazodott (25%-a).¹⁸⁰

A bányatelepen élő nyugdíjasok, betegek, özvegyek és árvák a társulat vezetésétől karácsonyi ajándékokat kaptak, melynek összértéke ebben az időszakban a 34-36.000 P-t is elérte.¹⁸¹ Ha különböző mértékben is, de rendszeresen támogatták a kulturális és szabadidős tevékenységek szervezésében szerepet játszó intézményeket és szervezeteket

¹⁷⁴ MOL Z-252 50. cs. 247. d. 1944. október 4.

¹⁷⁵ MOL Z-252 32. cs. 168. d. 18. p. Ismertetés 1940.

¹⁷⁶ MOL Z-961 2. cs. 1941. szeptember 16.

¹⁷⁷ MOL Z-250 2. cs. 1941. április 4.

¹⁷⁸ MOL Z-961 2. cs. 1940. augusztus 29.

¹⁷⁹ MOL Z-250. 2. cs. 1941. november 4. ; MOL Z-961 2. cs. 1943. október 7.

¹⁸⁰ MOL Z-961 2. cs. 1939. december 1.

¹⁸¹ MOL Z-961 2. cs. 1940. december 3.

(pl. kaszinók, sport klub, egyesületek, iskolák stb.), valamint a fronton harcoló katonákat és hozzátartozóikat.¹⁸²

**A bányavállalat téli segélyakciója keretében kiosztott támogatások
pénzbeli értékének alakulása (1938-1941)¹⁸³**

Segélyforma	1938	1939	1940	1941
Gyermekruha és cipő	8.108,50	9.320,50	9.699,40	6.681
Pénz és élelmiszer (téli)	10.476	11.069	11.167	13.965
Pénz és élelmiszer (karácsonyi)	666	887	1.102	1195

A bányatelepen élő tisztviselők, altisztek és bányamunkások egy része minden évben bekapcsolódott a kormányzóné (Horthy Miklós felesége) által kezdeményezett téli gyűjtőakcióba, amelynek keretében összegyűlt támogatásokból a rászoruló gyermekeknek ruhákat és cipőket, a munkaképtelen és idős szegényeknek pedig élelmiszert vásároltak (vagy pénzsegélyt adtak). A családoknak nyújtott segélyek köre karácsonykor kibővült és a legszegényebbek egy része (évente 90-100 család) további pénzbeli, illetve természetbeni támogatásban részesült.¹⁸⁴

Mindezek jól mutatják, hogy a bányatelepeken élő munkavállalók életkörülményeiben az 1920-as, majd az azt követő évek is számos kedvezőtlen irányú változást eredményeztek. A bányászcsaládoknak egyre nagyobb gondot jelentett a létfenntartásukhoz szükséges erőforrások előteremtése és legalapvetőbb szükségleteik kielégítése. A legrosszabb helyzetben azon munkavállalói csoportok voltak, akik a munkavállalói hierarchia alsó szegmenseibe tartoztak. A községi szegénypolitika, csak egy szűk körre kiterjedő szolgáltatásait és ellátásait (pl. szegényház, közsegélyek) a munkaviszonnyal rendelkező, ám munkájukból megélni alig tudó emberek és családtagjaik nem vehették igénybe. Az élelmezési és ruházkodási gondok, a lakások zsúfoltsága, a községi szegénypolitika alapelvei, valamint a kedvezőtlen életkörülményekre is visszavezethető egészségi problémák megjelenése miatt jelentős feladat hárult a bányavezetésre. Némiképp paradoxnak tűnhet, hogy éppen annak a társulatnak kellett valamilyen megoldást találnia arra a helyzetre, amelynek

¹⁸² MOL Z-252 50. cs. 247. d. 1942. január 30. ; MOL Z-252 50. cs. 248. d. 1943. február 4.

¹⁸³ Nyitrai Állami Levéltár Komárom vármegye iratai III. Komárom vármegye főispánja. Közigazgatási iratok 16. d. 54/1939 fi. ; 31/1940 fi ; 31/1942 fi ; 1055/1939 fi.

¹⁸⁴ Nyitrai Állami Levéltár Komárom vármegye iratai III. Komárom vármegye főispánja. Közigazgatási iratok 16. d. 54/1939 fi.

kialakulásában neki is jelentős szerepe volt. A jóléti politika intézményrendszerének tehát egyszerre kellett pótolnia az állami és a községi szociálpolitika hiányzó szolgáltatásait és ellátásait, ugyanakkor reflektálnia is kellett a helyben megjelenő munkáltatói és munkavállalói (magasabb szintű) igényekre.

3.3. Munkásjóléti intézmények

3.3.1. A MÁK Rt. által működtetett jóléti alapok, alapítványok

A korabeli dokumentumok többségében számos utalást találunk arra, hogy az egyes munkásjóléti intézmények létesítése mennyiben volt köszönhető a vállalat vezetőinek. Ezek közül talán a bányavállalat által működtetett jóléti alapok és alapítványok voltak azok, amelyek még elnevezésükkel is alapítóiknak kívántak emléket állítani. A levéltári forrásokban számos, a MÁK Rt. által működtetett kulturális, jóléti, szabadidős, valamint tudományos kategóriákba sorolható alapokról és alapítványokról tesznek említést.

A vállalati dokumentáció egy részének megsemmisülése vagy hiányossága miatt nem tudhatjuk, hogy miként működtek a jóléti céllal létesített alapok és arról sincs elegendő információnk, hogy ezekből a forrásokból a munkavállalók mekkora hányada kapott támogatást. Emiatt a jóléti alapok tevékenységét csak az alapító okiratokban foglaltak alapján tudjuk bemutatni.

A tatabányai bányagazgató 1921-ben, 25 éves szolgálati jubileuma alkalmából, 100.000 koronás törzstőkével hívta életre a „*Rehling Konrád Munkásjóléti Alapot*”, mely az alapító okirat szerint „a munkások között nemzedékről nemzedékre hirdetni fogja azt a gondoskodó szeretetet, amellyel Rehling Konrád a munkások ügyét mindenkor felkarolta.” Az alap kamataiból a társulati alkalmazásban álló munkásokat és azok hozzátartozóit támogatták.¹⁸⁵

A vállalat vezérigazgatója 1922-ben 200.000 K törzstőkével azért alapította meg a „*Vida Jenő Jubileumi Alapítványt*”, mert meg szeretne volna jutalmazni a társulati népiskolákban, iparostanonc iskolákban, valamint szénipari iskolában jó tanulmányi előmenetelt felmutató tanulókat. A legjobb diákokat 100 illetve 50 K értékű könyvjutalomban részesítették.¹⁸⁶

¹⁸⁵ MOL Z-252 63. cs. 325. d. A Rehling Konrád Munkásjóléti Alap Alapítólevele

¹⁸⁶ MOL Z-252 64. cs. 330. d. A Vida Jenő Jubileumi Alapítvány szabályzata

A MÁK Rt. vezetése által, 1922-ben 100.000 K törzstőkével létrehozott „*Berzeviczy Albert Tanítói Jutalomalapítvány*” kamataiból a tatabányai társulati iskolákban oktató tanítók és tanítónők részesülhettek. A jutalmazottakról az iskolavezetőség és a bányagazgató javaslata alapján a vállalat igazgatója döntött. A korona leértékelődését követően 80 P-re csökkent alaptőkét 1928-ban 1.000 P-re emelték.¹⁸⁷

A vezérigazgató az 1923-ban, 25. házassági évfordulója alkalmából öt felköszöntő munkatársai figyelmességét a „*Vida Klára Alap*” létesítésével viszonzta. Az alapító három MÁK Rt. részvényt adományozott a társulat alkalmazottainak nyugdíjintézeti választmánya által kezelt alapnak, melynek kamataiból a segélyre szoruló „hűséges” alkalmazottakat kívánta támogatni. Az alap törzstőkéjét 1923-ban 865 pengővel, 1930-ban pedig 4.135 pengővel emelték meg.¹⁸⁸

A „*Vida Jenő Harmincéves Szolgálati Jubileumi Alapot*” a vállalat vezérigazgatója 1927. szeptember 4-i tatabányai látogatása emlékére alapította. A 30 éves szolgálati jubileumát ünneplő vezetőt annyira meghatotta az öt köszöntő tatabányai alkalmazottak tömege, hogy már a látogatást követő napon, 5.000 P törzstőkével létrehozta azt az alapot, amelynek kamataiból a felsőgallai bánya- és ipari üzemek szolgálatában álló vagy e szolgálat közben munkaképtelenné vált munkásokat vagy ezek hátramaradottjait támogatták. A részvényesek adományai az alap törzstőkéjét 1936. április 25-től 175.000 P-re emelték.¹⁸⁹

A „*Vida Jenő Segélyalapot*” a társulat vezetője 60. születésnapja és 35 éves szolgálati jubileuma alkalmából, 10.000 pengős alaptőkével hozta létre 1932-ben. Az alap kamataiból a MÁK Rt. alkalmazásában álló vagy munkavégzés közben munkaképtelenné vált tisztviselők, segéd tisztviselők vagy ezek özvegyei és árvái közül azok részesülhettek, akik önhibájukon kívül súlyos anyagi helyzetbe kerültek. A törzstőke összege 1937 és 1940 között 40.000 pengővel, 1941-ben pedig további 210.000 pengővel növekedett.¹⁹⁰

A „*Spiegl Béla Jubileumi Alapot*”, 25.000 pengős alaptőkével, az 1936-ban a 25 éves szolgálati jubileumát ünneplő ügyvezető igazgató tiszteletére alapította a MÁK Rt. vezetése. A kamatokat és az egyéb forrásból származó adományokat minden év augusztus 1-én, az önhibájukon kívül súlyos anyagi helyzetbe került, a cement-, a mész,

¹⁸⁷ MOL Z-252 63. cs. 318. d. A Berzeviczy Albert Tanítói Jutalomalapítvány

¹⁸⁸ MOL Z-252 64. cs. 327. d. A Vida Klára Alap Alapítólevele

¹⁸⁹ MOL Z-252 64. cs. 331. d. A Vida Jenő Harmincéves Szolgálati Jubileumi Alap Alapítólevele

¹⁹⁰ MOL Z-252 64. cs. 329. d. A Vida Jenő Segélyalap Alapítólevele

valamint a vegyi üzemekben dolgozó vagy a szolgálatteljesítés közben munkaképtelenné vált munkások, altisztek vagy ezek özvegyei és árvái között osztották szét.¹⁹¹

A „*Rehling Konrád Jubileumi Alapot*” a tatabányai bányai igazgató, 40 éves szolgálati jubileuma alkalmából, 40000 pengős alaptőkével hozta létre a MÁK Rt. vezetése 1936-ban. Az alapból minden év október 19-én (a szolgálati jubileum napján) Tatabánya bánya- és ipari üzemeiben alkalmazásban álló vagy az ezekben munkaképtelenné vált munkásokat vagy hátramaradt hozzátartozóikat támogatták.¹⁹²

A „*Vida Jenő Ágyalapítványt*” a vállalat vezetése azt követően alapította, hogy a mozgáskorlátozott gyermekek gyógyításával, nevelésével és képzésével foglalkozó, Nyomorék Gyermekek Országos Otthonának vezetője 40 éves szolgálati jubileuma alkalmából levélben köszöntötte Vida Jenőt. Az intézmény vezetője a köszöntés mellett 5000 pengős támogatást kért a MÁK Rt. vezetőjétől és ezzel egyidejűleg egy ágyalap létesítését is javasolta. Az alap révén az alapítónak lehetősége nyílt arra, hogy egy általa kiválasztott mozgáskorlátozott gyermeket a Nyomorék Gyermekek Országos Otthonában elhelyezhessen és taníttathasson.¹⁹³

Mivel a vezérigazgató a fogyatékossgal élő gyermekekről semmilyen adattal sem rendelkezett, a helyi bányai igazgatótól a tatabányai bányatelepen élő mozgássérült gyermekek összeszámlálását kérte. Rehling Konrád a társulat központjának írott levelében 28 gyermekről tett említést, akik közül 19 iskoláskorú, 9 pedig a tanköteles kornál idősebb volt. A gyermekek közül 5 állandó orvosi kezelés alatt állt, ezért ők már eleve kiestek a szóba jöhető személyek köréből. A felmérés eredménye meggyőzte a társulat vezetését arról, hogy érdemes az ágyalapot létrehozniuk, hiszen az alkalmazottak gyermekei közül sokan rászorulnának az Otthonban nyújtott szolgáltatásokra. Az 1937-ben létrehozott alap egy mozgássérült gyermek ingyenes beutalását tette lehetővé abban az esetben, ha ezt a gyermek gondviselője jótéteménynek tekintette és mind a gyermek, mind pedig gondviselője támogatásra érdemes volt. Az érdemesség fogalma a gyermekek esetében a jó tanulmányi

¹⁹¹ MOL Z-252 63. cs. 324. d. A Spiegl Béla Jubileumi Alap Alapítólevele

¹⁹² MOL Z-252 63. cs. 325. d. A Rehling Konrád Jubileumi Alap Alapítólevele

¹⁹³ MOL Z-252 63. cs. 322. d. Vida Jenő levele a Nyomorék Gyermekek Országos Otthona vezetőjéhez 1937. május 13.

előmenetelt, a gondviselő estében pedig a megfelelő munkahelyi teljesítményt jelentette.¹⁹⁴

A jóléti célokat megvalósító kilenc alap és alapítvány tevékenységét összegezve megállapítható, hogy a MÁK Rt. vezetése szinte minden alkalmat megragadott arra, hogy a rászoruló alkalmazottainak vagy hozzátartozóiknak valamilyen módon segítséget nyújtson. A támogatások odaítélésének feltételei között gyakran szerepelnek olyan nehezen definiálható kritériumok, mint amilyenek az „önhibáján kívül súlyos anyagi helyzetben lévők” vagy az „arra érdemesek”. Ezeknek a meglehetősen szubjektív szempontoknak a jelenléte miatt, azonban még abban sem lehetünk biztosak, hogy a támogatásokat valóban a rászorulók kapták. Mindezek után az is kérdéses, hogy az alapok létesítését pusztán a jó szándék vezérelte vagy a vállalat iránti lojalitás megerősítésének egyik eszközét látták benne.

Mivel a tatabányai bányatelep a hazai barnaköszén-bányászat központja volt, jelentős gazdasági érdekek is fűződtek a bányamunkások jólétének biztosításához. Ez talán azt is megmagyarázza, hogy a MÁK Rt. vezetői miért éppen a tatabányai bányatelepen élőköt támogatták a leginkább. Mivel az alapokat a társulat vezetőiről nevezték el a laikus szemlélő joggal feltételezhette azt, hogy az alapokat az adott vezető a saját vagyonából létesítette. Minderről természetesen szó sem volt, hiszen az alapításhoz szükséges összeget szinte kivétel nélkül a MÁK Rt. segélyalapjából különítették el. A Vida Jenő és családtagjai nevét megörökítő alapítványok azonban nemcsak jóléti funkcióval bírtak, hanem jelentős szerepük volt a munkaadó és a munkavállalók között meglévő paternalista kapcsolat konzerválására is.

3.3.2. Az élelemtárak (konzumok)

A rossz életkörülmények és az alacsony bérek miatt a bányamunkások gyakran vagy fizetési előleget kértek a főaknászoktól (erre havonta kétszer volt lehetőségük) vagy pedig az élelemtárakban hitelre vásároltak. Az előbb említett élelemtárak, mint munkásjóléti intézmények ebben az időben szinte minden olyan bányavállalatnál működtek, amelyek nagyobb számban foglalkoztattak telepített munkásokat.¹⁹⁵

¹⁹⁴ MOL Z-252 63. cs. 322. d. Rehling Konrád levele Vida Jenőnek 1937. május 8.

¹⁹⁵ Oczvirk, 1911:285

Az élelemtárakhoz hasonló funkciót töltötték be az állami bányatelepeken létesített élelmezési szövetkezetek is.¹⁹⁶ Az élelemtárakban eleinte csak alapvető élelmiszereket, ruházati cikkeket és petróleumot árusítottak, ám később (Tatabányán 1910. után) már széles árukészlettel álltak a vásárlók rendelkezésére. Az élelemtárakban forgalmazott termékeket a vállalat nagytételben vásárolta meg és emiatt a környékbeli kiskereskedők áraihoz képest olcsóbban is értékesítette. Az alacsonyabb árak a bányamunkásokat takarékosagra serkentették, amely az előrettekintés és a tervezés képességének meglétét is feltételezte.¹⁹⁷

A bányamunkások többsége azonban az élelemtári hitel miatt kereste fel ezeket az üzleteket. A MÁK Rt. élelemtáraiban azonban a munkavállalók „hitelképességét” is vizsgálták, emiatt nem mindenki vehette igénybe a hitel intézményét. A kedvezményezettek „a régi, becsületes, megbízható és kötelességének mindenben eleget tevő” munkások és alkalmazottak köréből tevődött össze.¹⁹⁸ A világegés ideje alatt az élelemtáraknak fontos hangulatjavító szerepük volt, mivel a munkavállalók és családtagjaik számára kedvezményesen (az időközben bekövetkezett áremelkedések ellenére továbbra is az 1940. októberi árakon) kínálták a jó minőségű élelmiszert és ruhaneműt. A lakosság jobb ellátása érdekében 1941-ben további 2 fiókélelemtárat is felállítottak, ám 1942-ben a munkavállalók élelmiszer- és egyéb közszükségleti cikkekkkel való ellátottsága terén már komoly zavarok mutatkoztak.¹⁹⁹

Mindezek alapján elmondható, hogy a konzumok (funkciójukat tekintve) egyrészt szerepet játszottak a munkavállalók takarékosagra nevelésében, másrészt viszont a munkások kedvezőtlen életkörülményei miatt inkább eladósodásuk (és ezáltal röghöz kötésük) helyszínévé váltak. Mindezek miatt az intézmény hasznélvezői inkább az altisztai és a tisztviselői rétegből kerültek ki.

¹⁹⁶ Wahlner, 1917:326

¹⁹⁷ Oczwirk, 1914:294

¹⁹⁸ MOL Z-965 1.cs. 334.d. 1926.május 3.

¹⁹⁹ MOL Z-252 32. cs. 168. d. 27. p.

3.3.3. Lakáspolitiká

„Az ipar mindig a lakosság tömörülésével jár és már e tömörülés magában véve is felveti a lakáskérdést.”²⁰⁰ Ez a megállapítás különösen igaz az olyan nagyvárosoktól távol eső iparterületekre, mint amilyen a MÁK Rt. tatabányai bányászata volt.

A vállalat már a bányanyitást követő évben megkezdte - a munkavégzés helyéhez közel eső területeken - a munkáslakások építését. A lakáskérdés megnyugtató rendezését a vállalat vezetése azért is támogatta, mert meg volt győződve arról, hogy ahol ezt a „munkásosztály életviszonyainak figyelembe vételével, s a modern hygiéna elve szerint intézik, ott a munkásosztály nagy lépésekkel halad előre a jólét, az erkölcs, a béke és a művelődés felé”.²⁰¹

A társadalmi rend és béke megtartását ebben az időben két tényező is veszélyeztette: az alkoholizmus és a szélsőséges politikai tanok terjedése. Ferenczi Imre, a korszak legjelentősebb lakáspolitikusa is úgy vélte, hogy mindaddig amíg a munkások szívesebben tartózkodnak a rideg és hideg lakásuknál melegebb, tágasabb, jobban világított és szellőztetett kocsmában, addig az alkoholprobléma megmarad.²⁰² A jobb minőségű lakások építésével azonban nemcsak az alkoholfogyasztás, de azon káros politikai tanok terjedésének is elejét tudták venni, amelyek „(a munkást - S.P.) a tisztesség, a becsületesség, és a kötelességtudás útjáról letereli”.²⁰³

A bányamunkások egy része a bányatelepeken, másik részük pedig a környező településeken élt. A vállalat a lakhatással kapcsolatos költségekhez többféle támogatást is nyújtott. A nőtlen munkások munkáskaszárnyákban, a családosok pedig négy, vagy hatlakásos házakban laktak, a telepen lakással nem rendelkezők pedig lakbérpótlékban részesülhettek.

A társulat első munkavállalóit a környező településeken és az ideiglenes jelleggel felhúzott fabarakkokban még viszonylag könnyen el tudta helyezni, azonban az iparág fejlődésével párhuzamosan megnőtt azoknak a részben külföldről, részben az ország távolabbi vidékeiről érkező és a bányatelepen munkát vállalni szándékozó munkások száma, akiknek elhelyezése ily módon már nem volt lehetséges.

²⁰⁰ Heller, 1923:120

²⁰¹ Oczvirk, 1914:220

²⁰² Ferenczi, 1910:20

²⁰³ Jegyzőkönyv, 1907:460

A vállalat már a bányanyitást követő évben megkezdte a munkáslakások építését. Az építés során figyelembe vették a korszak legfontosabb lakásépítési elveit is. A lakások a munkahelyekhez közel épültek és ivóvízzel, csatornával ellátottak voltak. Mindezek nemcsak a munkások megelégedettségét, családi jólétét, „morális életmódját” emelték, de jelentős mértékben hozzájárultak munkabíró képességének és polgári öntudatának emeléséhez is.²⁰⁴ Az évről-évre bővülő lakásállomány mértéke azonban nem tartott lépést a betelepülő munkavállalók által gerjesztett kereslettel és emiatt állandósult a lakáshiány.

A lakáshoz nem jutók egy része emiatt földbe vajt kunyhókat épített magának, ám ez a kezdetben átmenetinek választott életforma sokuknál tartósnak bizonyult. Szerencsésnek mondhatták magukat azok a munkavállalók, akik a bányatelepeken lakást kaptak, de a lakáshoz jutásuk sok esetben egyet jelentett a bányavállalattól történő függőség kialakulásával is. A vállalat vezetői által elsajátítandónak ítélt értékek, normák és magatartásminták elterjesztésében ugyanis jelentős szerep hárult a telepek felügyeletével megbízott tőrmesterekre. Miután a bányavállalatokra jellemző rendet és fegyelmet a munkaidőn túl is megkövetelték, a tőrmesterekre hárult ezen szabályok betartatásának feladata. A telepi rend megsértésekor a vállalat vezetői szigorú büntetéseket (pl. bírságok, elbocsátás, kilakoltatás) foganatosíthattak.

A munkáslakások alkotta bányatelepet egy korabeli forrás így írta le: „Egyforma utcákban, egyforma házak sora - ez a régi telep. A mélyben épült, ahova a pernyét, a füstöt, a port hordja a szél. A házak az utcáknál is mélyebben épültek, ablakuk gyakran nem is az utcára, hanem egy agyagfalra néz, amelynek teteje az utca.”²⁰⁵ Mindezek élesen szembeálltak azzal az ideálisnak tartott képpel, amelyet Fleischl Róbert műépítész, az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület 1910. szeptember 10-i ülésén felvázolt. Szerinte el kellene kerülni a bányatelepi munkáslakóházak sablonos egyformaságát, a túl hosszú utcákat és a derékszögű sakkáblaszerű beosztásokat, viszont helyeselte a házaknak a domborzati viszonyokhoz jobban igazodó, görbe vonalú elhelyezését.²⁰⁶

A társulat vezetése más-más típusú lakások építésével próbálta meg kielégíteni a tisztviselők, az altisztek és a munkások lakásigényét, ezzel is hangsúlyozva a munkavállalói csoportok között meglévő különbségeket. A tisztviselőket és az

²⁰⁴ Oczvirk, 1911:285

²⁰⁵ Idézi: Gergely - Jakab, 1988:128

²⁰⁶ Fleischl, 1911:87

altiszteket kettő, három vagy négyszobás, méretükben és beosztásukban is különböző ikerházakban helyezték el. Az ún. cottage-rendszerű házaknak az egyik legfőbb erénye az volt, hogy csökkentette a lehetséges konfliktusforrásokat, lévén, hogy legfeljebb két család élt egymás mellett.²⁰⁷ A tisztviselői lakások udvari részéhez a cselédszoba, a kamra, az előszoba, a WC és a pincelejáró, az utcai részhez három, 25m²-es területű szoba tartozott. Az altiszti lakások előszobájába egy fedett előtornácon át lehetett bejutni. Az előszobából nyílt a kamra, a konyha, a WC és a szoba. A 14 m²-es konyha, valamint az ezzel azonos alapterületű kisháló az udvar felé, a két 25 m²-es nagyszoba pedig az utcára nézett. A lakásokhoz pince is tartozott. A privát tér, a magyarrá nehezen fordítható privacy (szülők és gyerekek külön szobája, az egyén visszavonulási lehetősége és szükséglete),–néhány kivételtől eltekintve- csak a tisztviselői és az altiszti lakásokra volt jellemző.

Ezek a lakások nemcsak méretükben különböztek a bányatelepeken található házaktól, hanem földrajzi elhelyezkedésükben is, amely megint csak a meglévő társadalmi távolságot szimbolizálta és megnehezítette a vállalat vezetése által elvárt értékek és normák elterjedését. A tisztviselőtelepen csend, békesség, nyugalom honolt és nyoma sem volt a másutt tapasztalható füstnek és pornak, mivel utcáit egész nap öntözőautó járta. A Győri Hírlap egyik Tatabányára látogató újságíróját ez a kertekkel és ligetekkel övezett „külön kis világ” leginkább egy fürdő- vagy nyaralóhelyre emlékeztette.²⁰⁸

A nőtlen munkások munkáskaszárnyákban, a családosok pedig négy vagy hatlakásos házakban laktak. A munkáskaszárnyák egyik legnagyobb hátránya a magánszféra teljes hiánya volt, viszont ezeket a szakemberek többsége az albérletekhez képest sokkal előnyösebbnek tartotta. A legmeggyőzőbb érvük az volt, hogy miután a munkásszállókon a nős emberek előnyben részesültek, az onnan kiszoruló nőtlen munkások kénytelenek voltak magánházaiknál szállást keresni, amely aztán „a közös nőbirtoklás fertőjébe szállította le az erkölcsi nívót”.²⁰⁹

A hatlakásos ház volt a leginkább elterjedt háztípus. A köznyelv által csak „hatajtós lakásoknak” nevezett épületekben a bányavállalat hat, szoba-konyha-kamrás lakást alakított ki. A téglából épült és cseréppel fedett lakóházak végében voltak a mellékhelyiségek, az ólak és a padlásfeljáró. Minden lakáshoz kis előkert és hátsó udvar

²⁰⁷ Oczvirk, 1914:293

²⁰⁸ Fűrészné, 1992:202

²⁰⁹ Holics, 1912:216

is tartozott. Ezek a munkáslakások a korabeli igényeknek teljes mértékben megfeleltek, de a kertek mérete korántsem volt elegendő ahhoz, hogy ezek műveléséből a munkásoknak gazdasági előnyük is származzon. A lakásokhoz tartozó kertek kialakítását azért is tartották fontosnak, mert azok „művelése, a növények gondozása és azokkal a szabad ég alatt való foglalkozás a bányamunkásra egészségileg és erkölcsileg is kedvező befolyással van.”²¹⁰ A „komolyabb” gazdasági tevékenység meghonosítása érdekében a vállalat minden évben térítésmentes használatra átengedte munkásainak mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületeinek egy részét (1942-ben 273 kat. holdat).²¹¹ Az olcsó élelem, az általános jólét megteremtése mellett ezek a kiskertek helyszínéül szolgálhattak a szabadidő értelmes eltöltésének is.²¹²

A háború éveiben a vállalat részt vett abban, a Gyáriparosok Országos Szövetsége által is támogatott „vitaminkert” akcióban, amelyet 1942-ben a közellátásügyi miniszter kezdeményezett. Ennek keretében 100 nő-es kerteket osztottak ki az ipari üzemek munkavállalói között, hogy az ott termesztett növényekkel biztosítani tudják a munkások napi A és C vitamin szükségletét.²¹³

A vállalat vezetői korán felismerték a bányatelep közművesítésének jelentőségét. A bányanyitástól egészen 1907-ig fűrt kutak szolgáltatták a vizet, ám a szennyezett víz miatt kitört tífuszjárvány után a MÁK Rt. közegészségügyi – valamint „önvédelmi”-szempontból is jobbnak látta a vízvezeték-rendszer kiépítését. Ettől az évtől kezdődően a telepi lakosok utcai nyomóskútból vehették a főzéshez, mosáshoz és tisztálkodáshoz szükséges karsztvizet és az 1930-as években a lakások egy részébe már a vizet is bevezették. A szennyvíz a házak előtt, az utcák szélén húzódó fedetlen csatornában folyt és három lakásra egy árnyékszék jutott. Az 1920-as évek elején sok telepi lakásba bevezették a villanyvilágítást és a harmincas évek közepére a tatabányai házak 95.2%-ban már volt áram.²¹⁴

Annak ellenére, hogy a lakásállomány nagysága évről-évre bővült, az ingatlanépítés üteme mégsem nem tartott lépést a munkavállalói létszám növekedésével és emiatt állandósult a lakáshiány.

²¹⁰ Fűrészné, 1992:88

²¹¹ MOL Z-252 71.cs. 358.d. 1942. május 6.

²¹² Gyád, 1918:121

²¹³ MOL Z-252 71. cs. 358. d. 1942. április.25.

²¹⁴ Nyáry, 1939:108

A bányatelepi lakásállomány változása 1897-1944 között²¹⁵

Év	Munkáslakóház	Munkáslakás	Altiszti lakóház	Altiszti lakások	Tisztviselői lakóházak	Tisztviselői lakások
1897	20	120	2	4	4	-
1902	198	1188	16	-	8	-
1930	994	5403	63	196	53	90
1940	1038	5412	68	206	54	95
1944	-	5566	-	215	-	111

A munkáslakások minőségét azonban nem elegendő helyiségeinek beosztásával, felszereltségével és közművesítettségük mértékével jellemezni, hanem szükségesnek tartom további mutatók bevonását (laksűrűség, egy fekvőhelyen alvók száma). Ezek a mutatók jól jelezhetik a privacy létét, illetve annak hiányát. Az egyszobás lakások 85.58%-a, a kétszobások 54.67%-a tartozott a rossz laksűrűségű (2.1 fő/szoba feletti) kategóriába.

A laksűrűség mutatói háztípusonként (1940. december)²¹⁶

Háztípus	Laksűrűség			Összesen	
	Jó (1.5- nél kevesebb fő/szoba)	Közepes (1.5-2 fő/szoba)	Rossz (2.1- fő/szoba)	N	%
1 szobás	0.02	14.4	85.58	4756	100.0
2 szobás	26.97	18.36	54.67	964	100.0

Az eredmények további finomításával még árnyaltabb képet kaphatunk a korabeli lakásviszonyokról. Az egyszobás lakások 58.45%-ában, a kétszobások 17.84%-ában szobánként négynél több személy élt. Voltak olyan lakások is, ahol egy-egy szobában 8, sőt 11 ember lakott.²¹⁷ Hilscher Rezső és Magyary Zoltán kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a bányatelepi lakások (N=622) több, mint a felében (52.57%) fekvőhelyenként 2-5 személy is aludt.²¹⁸ Az adatok alapján elmondható, hogy amíg a tisztviselői és altiszti lakásokban élők csaknem mindegyikének lehetősége volt a privát tér kialakítására, addig az egyszobás lakásokban élő munkások 0,02%-ának és a kétszobásban élők

²¹⁵ MOL Z-253 134. cs. 672. d. Ismertetés 1940 ; Tatabánya története I., 1972:58 ; Fűrészné, 1992:203; Tiles, 1935:33 alapján

²¹⁶ MOL Z-253 134. cs. 672. d. „Lakáskimutató 1940. december hórol” alapján

²¹⁷ MOL Z-253 134.cs. 672.d.

²¹⁸ Hilscher, 1939:105

egynegyedének (26,97%) volt ugyanerre módja. A rossz lakáskörülmények emellett jelentős mértékben hozzájárultak a közegészségügyi viszonyok romlásához (pl. csecsemőhalandóság, TBC stb.), mely problémák kezelése szintén a bányavállalatra hárult.

Az 1930-as évek második felétől kezdődően oly annyira csökkent az üres bányatelepi lakások száma, hogy 1940-re a bányavállalat már egyetlen kiutalható ingatlannal sem rendelkezett.²¹⁹ Tekintettel arra, hogy a bányászati ágazat ebben az évben teljesítőképességének legfelső határát is elérte, a vállalat vezetése, anyagi megfontolásból, a hagyományos kolónia építését már nem találta megfelelőnek. Mivel a MÁK Rt. rövid távú tervei között a munkavállalói létszám bővülésével (200-300 fő) járó iparfejlesztés szerepelt, emiatt szükségessé vált a meglévő lakásállomány mihamarabbi bővítése.²²⁰ Ezen lépések megtételét az is sürgette, hogy a munkáscsaládok a növekvő kereslet miatt a környező településeken már csak rendkívül magas, közel 30 pengős áron bérelhettek „lakásokat”. Ezek többnyire lakhatás céljára jóformán alkalmatlan ólak, istállók és fűkamrák voltak.²²¹

A krónikus lakáshiány okozta problémák enyhítésére 1941-ben megszületett elképzelés szerint a vállalat támogatást nyújtana a munkások házépítéséhez. A munkások efféle tulajdonszerzését a korabeli vezetés már csak azért is támogatta, mivel szerintük „közismert tény, hogy a munkás a polgári gondolat hű harcosává válik a pillanatban, mihelyt bármilyen kis ingatlannak, házacskának tulajdonába jut”.²²²

Mindezek gyakorlati megvalósítására több elképzelés is született. Az egyik szerint a bányavállalat saját szervezésében oldaná meg munkásai lakhatással kapcsolatos problémáit, a másik szerint viszont más szervezetek (pl. az Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet /továbbiakban: OFAKSZ/ vagy a Komárom Vármegyei Közjóléti Szövetkezet) bevonásával kezelné ezt a kérdést. Rehling Konrád, bányagazgató szerint a bányamunkások az OFAKSZ kölcsönével 800 pengős támogatásra lennének jogosultak, amely összeg azonban nem fedezné a lakásépítés várható teljes költségét (3.500 ill. 5.000 P-t). A körülbelül 150-160, 1-2 szobás lakóházak építéséhez szükséges 220-230 nöl-es telkeket vagy a MÁK Rt., vagy pedig a tőkével rendelkező munkások vásárolnák meg és a házakat egy építési vállalkozóval

²¹⁹ MOL Z-253 134. cs. 672. d. 1941. május 10.

²²⁰ MOL Z-253 134. cs. 672. d. 1941. február 22.

²²¹ MOL Z-253 134. cs. 672. d. 1941. február 22.

²²² Csépanyi, 1972:141

építtetnék fel. A hiányzó pénzüsszeget a vállalat 2.5-3 %-os kamattal terhelt, 10-20 éves futamidejű kölcsön nyújtásával biztosítaná.

A Közjóléti Szövetkezet támogatásával pedig 5 év alatt 100 szoba-konyhás-kamrás lakás megépítését tervezték, amelyhez szintén telkekre és kedvezményes áru építőanyagra lett volna szükség. A parcellákat a munkások, 3-5 P/négyszögöles áron vásárolhatták volna meg. A 600-1.000 P értékű telkeken 3.000-3.200 pengőért építhettek volna házakat, amelyhez a követ 2 km-ről szállították volna, a téglát pedig helyben gyártották volna ún. pécsi szabadalommal (a nyers téglához szénport kevertek, mely eredményeképpen „üvegkeménységű” téglát nyertek). Az 1-2 fővállalkozó, valamint a helyi iparosok bevonásával építendő házakkal azokat a sokgyermekes családokat támogatták volna, akik vállalni tudták vagy a 0.5%-os kezelési költséget és a 60 gyalog-, valamint az 5 fuvarnap számot vagy pedig telekkel rendelkeznek vagy a nap számot készpénzzel meg tudják váltani.²²³

A MÁK Rt. vezérigazgatója levelében támogatásáról biztosította a helyi bányavezetést és azt javasolta, hogy az építkezni szándékozó munkavállalóknak kínálják fel megvételre az üzemi célokra másként már nem hasznosítható földterületeket. Ezeket az egyenként 200 négyszögöles telkeket az egykori vásárlási árért (1.55 P /négyszögöl) értékesítették volna és a házépítéshez legfeljebb 2.000 pengős hitelt nyújtottak volna, mivel a Rehling Konrád által javasolt árat soknak tartotta. /Az előzetes kalkulációk alapján az egyszobás lakóházak építési költségét 3.500 pengőre, a kétszobásokét pedig 5.000 pengőre becsülték./ A vállalat vezetője egyúttal jelezte, hogy az OFAKSZ kölcsönrel építkező munkásoknak is hajlandó megfelelő telket biztosítani, ám ennek részleteiről a fennmaradt levéltári források nem tesznek említést.²²⁴

A lehetséges megoldási módok vizsgálatakor szükséges volt felmérni a potenciális igénylők körét. A vállalat tervei között szerepelt, hogy már 1941 nyarán megindítja kislakásépítő programját, ám ennek sikerében erősen kételkedtek. Az eredeti elképzelések szerint a bányavállalatnál már hosszabb ideje (legalább 10 éve) alkalmazásban álló és megtakarítással rendelkező bányatelepi munkások egy részét juttatták volna saját tulajdonhoz és az időközben felvett új munkavállalókat az emiatt megüresedő telepi lakásokban helyezték volna el. Az ötlet kétségtelenül jó volt, ám a

²²³ MOL Z-253 134. cs. 672. d. 1941. február 22.

²²⁴ MOL Z-253 134. cs. 672. d. 1941. február 27.

munkások jelentős része éppen azért nem vállalta a programban való részvételt, mert joggal tartott attól, hogy emiatt elveszíti korábban élvezett privilégiumainak egy részét (pl. az ingyenes víz- és energiaellátás).²²⁵

A munkások másik része azonban ilyen feltételek mellett is vállalta az építkezéssel kapcsolatos terheket. A jelentkezők egyik csoportja Alsógalla, Bánhida és Felsőgalla községek területén házhellyel és/vagy építés alatt álló házzal rendelkezett és társulati tulajdonú lakásban élt. A második csoportba a környező településeken házhellyel bíró, a harmadikba pedig a 2.000-4.500 pengős támogatást kérőket sorolták. Végül voltak olyanok is, akik a hitelt igényelték volna, de házhelyük nem volt.²²⁶

A házépítési kölcsönt igénylők adatait tartalmazó, 1941 nyarán készült listák szerint az akcióra 14, 110-120 pengős havi jövedelemmel rendelkező felszíni munkás (motorőr, napszámos) jelentkezett, akik közül hárman Alsógallán, kilencen Bánhidán és ketten Felsőgallán éltek.²²⁷ A hitelnyújtás végső feltételrendszere szerint, a házhellyel már rendelkező munkavállalóknak a MÁK Rt. 20 féléves törlesztésre, legfeljebb 2.000 pengős kölcsönt adott. A kölcsönt 1.5%-os kamatra kapták és az utolsó részlet törlesztéséig a tulajdont jelzálog terhelte. A házhely tulajdonba vételétől számított fél éven belül az építkezést el kellett kezdeni és újabb fél éven belül be kellett fejezni. Az építési terveket és a vállalkozóval kötött szerződést a Tatabányai Bányagazgatóság Építési Osztálya hagyta jóvá. A ház elkészültét követően a bánya illetékes osztálya adta ki a lakhatási engedélyt és az építkezőket felszólította telepi lakásuk 15 napon belül történő elhagyására.²²⁸ A levéltári források azonban arról már nem szólnak, hogy milyen eredménnyel zárult a lakásépítési akció és ennek segítségével hányan jutottak saját tulajdonhoz.

A bányavállalat más módszerekkel is megpróbálta a telepi lakások számát bővíteni. Egy 1941 májusában kelt bizalmas levélben a MÁK Rt. központja azt jelezte, hogy minden olyan telepi lakással rendelkező munkavállalónak hajlandó 500 P kárpótlást fizetni, aki valamely környékbeli településen ingatlannal rendelkezik és vállalja, hogy telepi lakását feladva abba elköltözik.²²⁹ A szóba jöhető személyek többsége olyan, a környékbeli házát bérbe adó és családjával a bányatelepen élő altiszt volt, akik 500-1000 P fejében rögvést elhagyták volna a telepet. Néhányan csak azért utasították vissza

²²⁵ MOL Z-253 134. cs. 672. d. 1941. május 10. Aktajegyzet

²²⁶ MOL Z-253 134. cs. 672. d. 1941. május 16.

²²⁷ MOL Z-253 134. cs. 672. cs. 1941. június 17.; július 10.; július 26.

²²⁸ MOL Z-253 134. cs. 672. d. 1942. április 9.

²²⁹ MOL Z-253. 134. cs. 672. d. 1941. május 21.

a felkínált lehetőséget, mert a kiköltözésüket követően a nagy távolság miatt nehezen tudták volna az illetményezésén hazaszállítását megoldani, másrészt a gyermekek iskolába és a dolgozó családtagok munkába jutását is körülményesnek tartották.²³⁰

A háborús évek lakáspolitikai intézkedéseivel a vállalat vezetői - a korábbi gyakorlattal szemben - már nem a telepszerű építkezéseket preferálták, hanem a munkavállalók saját házhoz juttatását, amely egyúttal a munkaadók és munkavállalók közötti viszony átalakulását (ti. a függőségi érzés csökkenését) is maga után vonhatta.

3.3.4. Egészségügyi és közegészségügyi intézmények

A bányatárspénztár

Az egyik legrégebbi jóléti funkciót is betöltő intézménynek a bányatárspénztárat tekinthetjük. A bér munkásléttel együtt járó különféle kockázatok (baleset, betegség, öregség) kezelésében jelentős szerepet játszó intézmény és az általa nyújtott szolgáltatások, ellátások a munkavállalók biztonságérzetének növelése szempontjából is nagy jelentőséggel bírnak. Ennek az egyik alapvető okát abban találhatjuk, hogy az ipar fejlődésével párhuzamosan megnövekedtek azon külső veszélyforrások, amelyek fokozták a bizonytalanságot és kiszámíthatatlanná tették a jövőt. Amennyiben kialakulnak és rendelkezésre is állnak a kockázatkezelés eszközei, akkor ezek az egyén biztonságérzetét fokozhatják. A biztosítás léte segítette erősíteni a racionális előrelátás társadalmilag kialakított képességét azt, hogy mindenki számolni tudjon mai cselekedete holnapi hatásával.²³¹ A biztosítás emellett lehetővé tette, hogy a magántulajdonnal nem rendelkező munkás mégis valamilyen tulajdonhoz jusson. Ez pedig a társadalmisított tulajdon volt. Ennek eredményeképpen megszűnt az a röghöz kötöttség és személyi függés, amely a korábbi történeti korokban a védelemmel mindig együtt járt.²³²

A bányamunkásság biztosításának szabályozásával –mint láttuk- az 1854-es osztrák bányatörvény foglalkozott, mely jogszabály a munkáltatókat saját bányatárspénztár felállítására kötelezte. A helyi bányatárspénztárba minden munkásnak kötelező volt

²³⁰ MOL Z-253 134. cs. 672. d. 1941. május 16.

²³¹ Ferge, 2000a: 38-46

²³² Castel, 1998:272-287

belépnie. A tatabányai bányamunkások és bányavezetők 1898-ban 838 fővel alapították meg a MÁK Rt. Tatai-vidéki Bányaműveinél Fennálló Társpénztárát (a továbbiakban: Bányatárspénztár), melynek elnöke a helyi bányai igazgató volt.²³³ A választmány az elnökből, a bányai igazgató-helyettesből, tagokból, póttagokból és egy választott számvevőből állt. A tagok és a póttagok 50%-át a társpénztári tagok közül választották.²³⁴ A bányatárspénztár önigazgatásának az egyik legnagyobb előnye az volt, hogy a munkásban felébresztette és fejlesztette „a polgári öntudatot, az önálló, szociális gondolkodást, a felelősség és a közösség iránt való kötelezettségérzetet”, azaz részvételükkel egy újfajta viselkedésmód elsajátítására nyílt lehetőségük.²³⁵

Mindezek mellett nem elhanyagolható annak vizsgálata, hogy az egyes munkavállalói csoportok közül kiknek nyújtott biztonságot ez az intézmény. Ha a bányatárspénztár taglétszámát összevetjük a munkáslétszámmal, akkor elmondhatjuk, hogy a bányamunkások többsége védelmet élvezett a munkával járó kockázatokkal szemben. A bányanyitást követő évtől kezdődően egyre jobban nőtt a társpénztári tagok aránya és 1912-re már a munkások 99, 23%-a tartozott ebbe a csoportba.

A bányatárspénztári tagok létszáma 1898-1938 között²³⁶

Év	Taglétszám	Munkáslétszám	Tagok aránya (%)
1898	838	1250	67,04
1900	2000	2800	71,42
1905	4000	4803	83,28
1912	7000	7054	99,23

Ezek az adatok némiképp félrevezethetnek bennünket, ha nem vesszük figyelembe a társpénztári rendszer sajátosságait. A rendszer egyik legnagyobb hibája éppen az volt, hogy az egyes társpénztárak nem ismerték el a másokban eltöltött éveket, ezáltal a munkahelyet változtató bányászok nem vehették igénybe az új munkahelyen működő társpénztár nyújtotta szolgáltatásokat.²³⁷ Mindennek kettős hatása volt. A munkavállalók ugyan védelmet kaphattak a különböző kockázatokkal szemben, ezzel

²³³ MOL Z-252 56.cs. 284.d.

²³⁴ A MÁK Rt. alkalmazottai, 1937:24

²³⁵ Oczwirk, 1914:217

²³⁶ MOL Z-252 56.cs. 284.d., Tatabánya története I, 1972:78 alapján

²³⁷ Heller, 1923:228

egyidejűleg azonban jelentős mértékben csökkent a mozgásszabadságuk, hiszen munkahelyváltás esetén elestek a biztonságot nyújtó szolgáltatásoktól, ellátásoktól. A tatabányai munkaerő-vándorlás adatait vizsgálva rögtön szembetűnik a nagyfokú fluktuáció, melynek egyenes következménye az, hogy -elegendő járulékfizetési idő hiányában- a munkavállalók jelentős része csak a társpénztári szolgáltatások szűk körére volt jogosult.

Munkaerő-vándorlás a tatabányai bányüzemnél 1898-1901²³⁸

Év	Átlagos munkáslétszám	Felvétel	Távozás	Növekedés
1898	817	605	406	145
1899	1385	1714	1133	581
1900	2117	2957	2217	740
1901	2744	2609	1939	670

A Bányatárs pénztár kezdetben csak beteg- és nyugdíjbiztosítással kapcsolatos ügyekkel foglalkozott. A társ pénztár nyújtotta szolgáltatások és ellátások köre eltért az állandó és az ideiglenes tagok esetében. Az állandó tagok közé a 15-45 éves férfi munkavállalók tartoztak, az ideiglenesek közé pedig a 15 évesnél fiatalabb, a 45 évesnél idősebb és a 8 napnál kevesebb ideig foglalkoztatott férfi alkalmazottakat, valamint a női munkavállalókat sorolták.²³⁹ Statisztikai adatok hiányában azt nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a társ pénztári tagok milyen arányban tartoztak az egyik vagy a másik csoportba, de a női és a 15 évesnél fiatalabb munkavállalók létszáma alapján meg tudjuk becsülni ennek minimumát. A két demográfiai csoportba tartozó munkavállalók aránya 1919-ben 18,38%, 1924-ben 11,82% és 1925-ben 9,13% volt.²⁴⁰

Mindez azt mutatja, hogy a munkavállalók legalább egytizede nem vehette igénybe az intézmény nyújtotta valamennyi szolgáltatást és ellátásokat. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy amíg az állandó tagok és hozzátartozóik 20 hétig ingyenes gyógykezelésben részesülhettek és ugyanennyi ideig térítésmentesen gyógyszert is kaphattak, addig az ideiglenes tagok a kezdetben 4, majd 12 hétig voltak jogosultak

²³⁸ Tatabánya története I., 1972:57

²³⁹ Litschauer, 1902:104

²⁴⁰ Tatabánya története I., 1972:65

ugyanezekre. A betegség esetére járó kórpénz nagysága a munkaviszony hosszától és a munkavállaló nemétől függött. A halál esetére járó temetési segély, valamint az egyszeri szülési segély pedig csak az állandó tagoknak járt.²⁴¹

A Bányatárspénztár alapszabályát 1901-ben módosították először. A szabályzatba ekkor kerültek bele a tagok és hozzátartozóik nyugellátásával foglalkozó részek. A nyugellátásra a legalább 10 éves társpénztári tagsággal rendelkező állandó tagok és családtagjaik voltak jogosultak, ez alól kivételt képeztek a munkaképtelenné vált munkavállalók, mivel ők szolgálati idejük hosszától függetlenül ellátást kaphattak. Az állandó tagokat három osztályba sorolták: az elsőbe a felvigyázók, a mesterek, a másodikba a vájárok, a bányaaácsok, a kézműves segédek, a harmadikba pedig az előbbi osztályokba nem került munkások tartoztak. A nyugbér az első csoport esetében 160 K, a másodikéban 130 K, a harmadikéban 90 K volt és összege 5 évenként 80, 65 és 45 koronával növekedett. A biztosítottak nyugellátása 1924. február 1-től évenként 16, 13 és 9 koronával emelkedett.²⁴² Az 1758/1922. ME sz. rendelet alapján a társpénztár nyugbér- és a betegbiztosítási ágazata betegsegélyező-pénztár és nyugbérpénztár néven különvált egymástól. Ezen szervezeti változás után a társulat a munkavállalók által befizetett betegbiztosítási járulék mértékével megegyező összeggel támogatta az alkalmazottak betegbiztosítását.

A korábbiakban a két ágazat részére átutalt társulati adományokat ekkor már teljes egészében a nyugbérbiztosítási ágazat kapta és emellett a MÁK Rt. az 1%-os nyugbérjárulék teljes összegének, 1924. szeptemberét követően pedig a 2%-ra emelkedett járulék felének befizetését is átvállalta. A nyugbér értékét a pénzromlás mértékének megfelelő szorzószám alkalmazásával indexálták.

Az 1920-as évek második felétől a tagokat 4 csoportba sorolták: az elsőbe a bányamesterek, a fő- és üzemaknászok, az önálló műszaki hatáskörrel bíró altisztek, a másodikba az előbbibe nem tartozó altisztek, felvigyázók, lőmesterek, a harmadikba a vájárok, a segédvájárok, a képesített iparosok és szakmunkások, a negyedikbe a csillések, a napszámosok, a tanoncok, valamint a máshová nem sorolt munkavállalók tartoztak. Megállapították a járulékalap összegét képező nyugbérbiztosítási

²⁴¹ Litschauer, 1902

²⁴² MOL Z-252.32. cs. 168.d.

alapösszeget, mely az első csoport esetében évi 1200 P, a többi csoportnál pedig 960 P, 750 P, valamint 504 P volt.²⁴³

Az öregkor kockázata ellen védelmet nyújtó nyugdíjbiztosításnak azonban két kritikus jellemzője is volt. Mivel a nyugdíj nagysága a szolgálati idő hosszától, a munkás korábbi munkabéréből függött, emiatt joggal feltételezhetjük, hogy a nem túl magas munkabérek miatt (ld. az életkörülményekről szóló rész) a munkavállalók többsége a megélhetését alig fedező nyugdíjra volt csak jogosult. A másik probléma az lehetett, hogy a munkavállalók többsége a bányamunka embert próbáló volta miatt nem érte meg az öregkort, emiatt nem is részesülhetett ezekből az ellátásokból. A saját munkabér, valamint a várható élettartam ismerete pont azt a bizonytalanság érzetet fokozhatta, amelynek enyhítésére a biztosítási rendszer létrejött.

A Bányatárspénztár nyugdíjbiztosítási ágazata 1926. december 31-én megszűnt és feladatait először az Országos Munkásbeteg-segélyező és Balesetbiztosító Pénztár, később az OTI vette át. A járulékfizetés mértéke 1929. januárjától az átlagos napibérhez igazodott és az egyik felét a munkaadó, a másik felét a munkavállaló fizette. Az új nyugdíjszabályok szerint a társpenztár nyugdíjágazatánál megszerzett biztosítási időt is figyelembe vették.²⁴⁴

A 4400/1926. NMM sz. rendelet értelmében, 1927. január elsejétől a Bányatárspénztár kizárólag betegbiztosítási ügyekkel foglalkozott. Az 1927. évi XXI. tc. hatályba lépését követően oly módon bővült a betegség esetére biztosítottak köre, hogy a nyugdíjresek, egy meghatározott jövedelemhatárt meg nem haladó tisztviselők, tanítók és más alkalmazottak is a Bányatárspénztár tagjai lehettek. Az ellátások nagysága tekintetében is változások történtek, hiszen a szülészeti és a temetési segélyek összege nőtt, a táppénz pedig kismértékben csökkent. A biztosítási járulék (5.14%) felét a társulat, a másik felét a tag fizette.

A baleseti statisztikákat tanulmányozva megállapítható, hogy az egyik legveszélyesebb iparág: a bányászat. Tatabányán a munkavállalói létszámhoz viszonyítva is rendkívül magas volt a balesetek bekövetkezésének gyakorisága. /1927-ben a 6138 munkavállalóra 2728 baleset jutott, melyből 938 súlyos, 3 pedig halálos kimenetelű volt.²⁴⁵/

²⁴³ MOL Z-252 32. cs. 168.d.

²⁴⁴ MOL Z-252 32. cs. 168.d.

²⁴⁵ Berényi, 1935:6

A magas arányok egyik oka a balesetvédelmi eszközök részleges vagy teljes hiánya, a másik pedig „a munkások alacsony szellemi nívója”, amelynek emelését a balesetek megelőzésének egyik leghathatósabb eszközének tartották.²⁴⁶

Mivel az 1907. évi XIX. tc. hatálya a bányászatban és kohászatban dolgozókra nem terjedt ki, a bányamunkások balesetbiztosítását más módon kellett megoldani. A MÁK Rt. 1912. márciusában egy Munkásbaleset-biztosító Pénztár felállításáról döntött, mely 1919. januárjáig látta el a balesetbiztosítással kapcsolatos teendőket. A Pénztár működtetésével kapcsolatos terheket teljes egészében a társulat viselte és a Pénztár nyújtotta szolgáltatások pedig megegyeztek az 1907-es törvényekben foglaltakkal.

A Bányatárspénztár a balesetet szenvedett munkásokat szolgálati idejüktől és társpénztári tagságuktól függetlenül először járadékban, majd 1926-tól kegydíjban részesítette és emellett a halálos balesetet szenvedett bányamunkások hozzátartozóiról is gondoskodott. A társulat a munkavégzés során megrokkant bányászok egy részét munkaképesség-csökkenésüknek megfelelő munkakörben (többnyire őrként) tovább is foglalkoztatta.

Az 5400/1919. ME sz. rendelet értelmében a bányamunkások kötelező balesetbiztosításának ügyével 1919. január elseje után az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár foglalkozott, melynek helyi szerve a Bányatárspénztár lett.

Az egészségügyi ellátórendszer

A Bányatárspénztár feladatai közé nemcsak a munkavállalók biztosításával kapcsolatos adminisztratív teendők ellátása tartozott, hanem -intézményfenntartóként- az egészségügyi ellátórendszer felépítésében és működtetésében is jelentős szerepet vállalt.

A bányorvosi teendők ellátására például már a Bányatárspénztár megalakulásának első évében egy szakember foglalkoztatása mellett döntött. A taglétszám növekedésével folyamatosan bővült a társpénztár alkalmazásában álló orvosok száma és 1940-re már tizenegyen dolgoztak a helyi egészségügyi intézményekben. A környező településeken élő tagok gyógykezelését a társpénztárral szerződéses jogviszonyban álló körorvosok

²⁴⁶ Krisko, 1911:12

(4-7 fő) végezték. A fogorvosi és iskola fogorvosi teendőket szintén egy szerződéssel foglalkoztatott szakorvos látta el.

Az ipari munkások rossz egészségi állapotát több tényező együttes hatása eredményezte: a nincstelenség, a rossz táplálkozás, valamint a higiénés ismeretek hiánya.²⁴⁷ Egyes korabeli vélemények szerint ez a kedvezőtlen helyzet némiképp javulhatott volna, ha az iparban foglalkoztatott orvosok nagyobb szerepet vállaltak volna a munkások egészségnevelésében.²⁴⁸ Hiába működött kiválóan a vállalat egészségügyi ellátórendszere, ha a munkavállalók jelentős része még a legalapvetőbb közegészségügyi ismeretekkel sem rendelkezett. Ezek hiánya viszont jelentős mértékben rontotta az egészségvédelmi munka hatékonyságát és eredményességét.²⁴⁹ A társulat a bányaeorvosok bevonásával több olyan ismeretterjesztő előadássorozatot szervezett, amelynek elsődleges célja az alapvető higiénés ismeretek átadása volt. Ezen előadásoknak nemcsak az említett ismeretek és készségek elsajátításában volt szerepük, hanem a munkavállalók egy részének életmódváltásában is.

Az első rendelőintézet a bányakórházban kezdte meg a működését. A bányatelep növekedésével azonban nehézkessé vált a régi bányateleptől távolabb (2-3 km) eső Újtelep ellátása, ezért 1907-ben a Bányatárspénztár választmánya egy második rendelőintézet megnyitása mellett döntött. A társulat a cementgyárhoz kapcsolódó munkástelep lakóinak gyógykezelésére, 1919-ben saját költségén megépítette, berendezte és műszerekkel is felszerelte a harmadik rendelőintézetet.²⁵⁰

A 14 ágyas bányakórházat 1899-ben nyitották meg. Az egészségügyi feladatokat kezdetben egy bányaeorvos és 2-3 beosztott látta el, majd 1902-ben négy ferences rendi nővér kezdte meg a munkát, az immár 35 férőhelyesre bővült intézményben. A hat év múlva már 48 ágyal működő kórház, egy főépületből és két épületszárnyból állt.²⁵¹

Mivel a század első éveiben a bányatelepeken gyakoriak voltak a különféle járványok (vörheny, tífusz stb.) a társulat egy járványkórház, valamint egy fertőtlenítő intézet létesítése mellett döntött. A 13 kórtermes, 35 fő befogadására alkalmas barakképületet és a mellé épített fertőtlenítő intézetet 1909-ben nyitották meg.

A bányatelep növekedésével egyidejűleg szükségessé vált egy új bányakórház építése is. A 120 (szükség esetén 135) beteg kezelésére alkalmas 22 kórtermes, emeletes

²⁴⁷ Az OMBKE, 1924:37

²⁴⁸ Jegyzőkönyv, 1909:457

²⁴⁹ Oczvirk, 1911:289

²⁵⁰ MOL Z-252. 56. cs. 284. d. 1928. május 4.

²⁵¹ Tatabánya története I., 1972:290

épületet 1912-ben adták át. Az 1940-es évek elején a már meglévő épülethez további négy kórtermet építettek és ennek eredményeként a kórházi ágyak száma 189-re emelkedett. 1913-ban a megnövekedett járóbeteg forgalom kielégítésére az új kórház mellé egy földszintes rendelőintézetet építettek. A rendelő épületét 1925-ben kibővítették és az emeleten kapott helyet a venerikus- és a fogászati rendelő, a laboratórium, a könyvtár, a tanácsterem, egy fürdőszoba, valamint az Országos Stefánia Szövetség 80. sz. védőintézete.

A bányatárspénztári tagokat gyógyszerekkel és gyógyászati segédeszközökkel ellátó házi gyógyszerteret 1899-ben nyitották meg. A taglétszám és a betegforgalom növekedése miatt 1913-ban szükségessé vált egy új gyógyszerter felépítése.²⁵²

Az egészségügyi intézmények közé kell sorolnunk az 1927-ben megnyitott gőzfürdőt is. A legkorszerűbb eszközökkel felszerelt intézményt minden munkavállaló igénybe vehette, de az igénybevétel módja munkavállalói csoportonként eltért.²⁵³ A munkások és családtagjaik csak meghatározott napon és meghatározott időben vehették igénybe a gőzfürdőt. A melegvizes medencék vizét három-négy naponta cserélték és a munkások csak az utolsó napon használhatták a fürdőt.²⁵⁴ A gőzfürdő igénybevételét ily módon szabályozó rendelkezések mindenki számára érzékletesen jelezték a helyi társadalom tagjai (a „fent” és a „lent”) közötti különbségeket.

A tüdő- és nemibeteg-gondozó

A Bányatárspénztár feladatai közé tartozott a bányamunkával leggyakrabban együtt járó megbetegedésnek, a közegészségügyi szempontból is lényeges tuberkolózis elleni védelem megszervezése is.

Egy bányafőorvosi jelentés szerint a tuberkolózisban elhunytak aránya Tatabányán 1913-ban 1.7 ‰, 1916-ban pedig 5.1 ‰ (az országban 3.4 ‰) volt.²⁵⁵ Mivel a bányamunkások körében ez a betegség szerepelt a leggyakoribb halálokként, a bányavállalat vezetése már 1921-ben a síkvölgyi erdő szélén egy tüdőszanatórium felépítése mellett döntött. A szanatórium működtetésével kapcsolatos kiadásokat - az orvosi illetmény és gyógyszerköltségek kivételével - a társulat fedezte. A

²⁵² MOL Z-252 56. cs. 284. d. 1928. május 4.

²⁵³ MOL Z-252 32. cs. 168. d.

²⁵⁴ Tatabánya története I., 1972:294

²⁵⁵ Bárdos, 1958:93

tüdőszanatórium épületét 1933-ban a Bányatárspénztárnak adta át a vállalat, a tüdőbetegek gyógyítását pedig ezt követően a kórház épületében kialakított 12 ágys tüdőosztályon végezték.

Az Országos Közegészségügyi Intézet 1926-os megalakulását követően a kormány sorra adta ki a hazai közegészségügyi rendszer kiépítésével kapcsolatos jogszabályokat, amelyek közül több is érintette a tüdőbetegekkel foglalkozó intézmények működését. Ezek közül az egyik legfontosabb az 1940. évi. IV. tc. volt, amelyben a biztosítóintézeteket (köztük a bányatárspénztárat) arra kötelezték, hogy járuljanak hozzá a tüdő- és nemibeteg gondozó intézetek létesítési- és működési költségeihez.

Az ezzel kapcsolatos előmunkálatok 1941 februárjában kezdődtek meg.²⁵⁶ Az előzetes elképzelések szerint két megoldás tűnt kivitelezhetőnek. Az első szerint, amelyet a belügyminiszterrel egyetemben a vármegyei tiszti főorvos is támogatott, a tatai tüdőgondozó tevékenységét terjesztették volna ki a járás területére és a működésével kapcsolatos kiadásokat a közigazgatási szervek, valamint a biztosítótársaságok fedezték volna. Ez a megoldás az előkalkulációk szerint évente 8-10.000 pengővel terhelte volna meg a Bányatárspénztár költségvetését, amely összeget tovább növelt volna a betegek utazási költségeinek fedezésére elkülönített további 3000 pengős tétel. A bányavállalat vezetése azonban a költségtakarékosabbnak tűnő második megoldás mellett döntött, mely szerint a vállalat egy önálló gondozóintézetet létesítene.

A működési kiadások egy részét ebben az esetben is a négy községnek kellett volna fedeznie.²⁵⁷ A február végén megtartott országos értekezleten született döntés értelmében a szervezetek a lakosság megoszlásának arányában fogják a költségeket egymás között megosztani. Ennek megfelelően a társpénztárnak a komáromi tüdő- és nemibeteg gondozó intézetek éves kiadásainak 0.8%-át (200 ill. 140 P), a tatai tüdőgondozó kiadásainak pedig 42%-át (5548 P) kellett volna fedeznie.

Ennek hallatán a MÁK Rt. képviselői bejelentették, hogy a vállalat a bányakórház tüdőosztálya helyén egy tüdő- és nemibeteg gondozó intézetet fog létesíteni, mivel így mentesülne ezen kiadások fizetése alól. Johan Béla, belügyi államtitkár viszont jobbnak látta volna, ha Tatabányán egy új egészségház épülne, ám felvetését a vállalat vezetői forráshiányra hivatkozva elutasították. A minisztériumi ellenvetés ellenére Dr. Kontra László, m. kir. egészségügyi főfelügyelő mégis támogatta a vállalat elképzelését és úgy

²⁵⁶ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1941. február 14.

²⁵⁷ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1941. február 17.

vélte, hogy a Bányatárspénztár koncepcióját egy megfelelően összeállított kérelem benyújtását követően a belügyminisztérium is támogatni fogja.²⁵⁸ A gondozó létesítéséhez szükséges ingatlant 1941 márciusában az Országos Közegészségügyi Intézet képviselője, Dr. Cserba Zoltán és vitéz dr. Rády Ödön, komáromi m. kir. tiszti főorvos is megtekintette, ám véleményük szerint a kórház tudóosztálya nem felelt meg a kívánalmaknak és emiatt mindketten az épület átalakítását javasolták. Eközben a Bányatárspénztár vezetése a következő választmányi ülés egyik napirendi pontjává tette a tudószakorvosi pályázat kiírását és a gondozó szervezésével kapcsolatos ügyeket.²⁵⁹

Mivel a szakmai felügyeletet gyakorló szervezetek nem támogatták a tudóosztály átalakítását, ezért a helyi bányavezetés a gondozó helyszínéül a kórház udvarán lévő ápolói lakot jelölte ki. Terveik szerint az épületet csatlakoztatták volna a kórház fűtés- és melegvíz rendszeréhez és ezzel párhuzamosan csökkentették volna a tudóosztály ágyszámát és szanatóriumi jellegét. A 15.429 pengőt felemésztő és várhatóan 1941 szeptemberéig tartó átalakítás egyetlen többlet költségét egy új röntgen megvásárlása jelentette volna. Az új eszköz beszerzése mellett szólt az az érv is, amely szerint a már meglévő gép élettartama ezáltal jelentősen növekedne és meghibásodása esetén a rendeltetést nem kellene szüneteltetni.²⁶⁰ A Bányatárspénztár június 9-i választmányi ülésén Berényi Oszkár ügyvezető bejelentette, hogy a gondozóintézet létesítésével kapcsolatos iratokat a vármegyei tiszti főorvoshoz, valamint az alispánhoz felterjesztette. Egyúttal döntés született a tudószakorvosi pályázat kritériumairól is. Eszerint a Bányatárspénztár évi 3.600 P alapbér, valamint 720 P üzemi jutalék ellenében kívánja foglalkoztatni azt a lehetőleg legalább 5 éves szakmai gyakorlattal rendelkező orvost, aki 35. életévét még nem töltötte be és hely- és/vagy nyelvismerettel rendelkezik. Emellett tevékenységét a vállalat vezetése szolgálati lakás biztosításával, valamint az 1 éves szolgálati viszony leteltét követően fizetésemeléssel is honorálná.²⁶¹

A választmányi döntést követően mind az alispánt, mind pedig a Belügyminisztérium munkatársait foglalkoztatta, hogy a Bányatárspénztár hozzájárulása nélkül a tatai intézet képes lesz-e a járás egész területét ellátni vagy ehhez más segítséget is igénybe kell e majd venniük. Mivel az elődközségekből élők többsége a társpénztár tagja volt, ezért célszerűnek tűnt, ha a gondozóban nemcsak a tagokat, hanem a teljes lakosságot

²⁵⁸ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 59-60. p. 1941. február 26.

²⁵⁹ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1941. március 22.

²⁶⁰ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1941. május 12.

²⁶¹ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1941. június 9.

ellátják. Úgy vélték, hogy ez a kb. 5.000 fő többlet nem jelentene akkora megterhelést a biztosítónak, mivel jelentős részük úgysem venné igénybe a gondozó szolgáltatásait.²⁶²

Az önálló gondozóintézet felállítása után (1942. július) a vállalatnak már nem kellett volna a korábban megállapított éves hozzájárulást (5.748 P) befizetnie, mert azt a megyei egészségvédelmi alap átvállalta volna. Ezzel azonban a Belügyminisztérium annak ellenére nem értett egyet, hogy a támogatandó komáromi intézetet 1942-ben a MÁK Rt. munkavállalói közül senki, a tatait pedig csupán 3 fő vette igénybe.²⁶³ A finanszírozással kapcsolatos kérdések tisztázatlansága miatt az ezzel kapcsolatos tárgyalások 1942 folyamán tovább folytatódtak és az elkészített előkalkulációk szerint az önálló intézet éves működési költsége (11.000 P) alig haladná meg a BM által meghatározott hozzájárulás mértékét (10.080 P). Ezt az összeget csupán az új röntgen beszerzési költsége növelné meg, amely hozzávetőleg 12.000 pengős, egyszeri kiadással járna.²⁶⁴

A pénzügyi kérdésekkel kapcsolatos problémák miatt a társulat vezetése már arra is felkészült, hogy mi lesz akkor, ha nem sikerül az új intézetet felállítania. Ebben az esetben két megoldást tartott elképzelhetőnek. A tatai gondozó vagy a bányaközségekben létesítene egy fiókinézetet, vagy pedig a Bányatárspengztár szakorvosa heti egy napot Tatán rendelne. Az utóbbi lehetőséget rögtön el is vetették, mivel a biztosító a rendeléshez szükséges infrastruktúrát (pl. röntgen átszállítása) nem tudta volna biztosítani.²⁶⁵ A Belügyminisztérium a tatabányai tüdőgondozó intézet felállítását végül 1942 novemberében engedélyezte, de a tél beállta miatt az építkezés csak 1943 márciusában indulhatott meg. Ezzel egyidejűleg felülvizsgálták az előző évben kiírt orvosi pályázat feltételrendszerét is, mivel erre senki nem jelentkezett.

Az új kiírásban már a korábbiakhoz képest magasabb bért kínáltak a leendő munkatársnak: az évi 4800 P törzsfizetés mellé, 960 P üzemi pótlékot, 400 P karácsonyi segílyt, 30%-os fizetési pótlékot, szolgálati lakást, valamint ezek évenkénti emelését ígérték.²⁶⁶ Az építkezés elhúzódása miatt a vállalat vezetése újabb árajánlatot kért a kivitelező cégtől, amely a korábbiakhoz képest már 80%-kal magasabb összeget tartalmazott. A forrás- és az orvoshiány miatt úgy döntöttek, hogy a belügyminiszter felé jelzik, hogy az intézet felállításával kapcsolatos szervezőmunkát bizonytalan időre

²⁶² MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1941. augusztus 6.

²⁶³ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 27. p. 1942. június 12.

²⁶⁴ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1942. június 25.

²⁶⁵ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1942. június 27.

²⁶⁶ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1942. november 27.

felfüggesztik.²⁶⁷ Ennek ellenére a MÁK Rt. központja levélben utasította a bányatársaságot, hogy december 21-i ülésén hozzon határozatot az átalakítási munkálatok megkezdéséről, sőt 1943 márciusában már az új röntgen beszerzéséhez is árajánlatot kértek.²⁶⁸ Az év folyamán, az új intézmény létesítésének ügyében kedvező irányú fordulat következett be és ennek következtében a társaság 1943. évi jelentésében már az átadás időpontját is rögzítették.²⁶⁹ A újonnan felállított röntgenfelügyelő 1944-ben kezdte meg működését.

3.3.5. Anya- és csecsemővédelmi intézmények

A vállalat vezetői viszonylag korán felismerték, hogy a különböző járványok (főként a bányatelepeken különböző időpontokban fel-felbukkanó tífusz) elleni küzdelem megszervezésével nem csak a bányamunkások egészségét óvják meg, hanem egyúttal azt is megakadályozhatják, hogy a járvány a helyi társadalom más rétegeit is elérje. Az „önvédelem” mellett természetesen a MÁK Rt. gazdasági érdekei is azt kívánták, hogy a munkavállalók mindenkor egészségesen és munkára kész állapotban jelenjenek meg a munkavégzés helyszínén. A XX. század második évtizedében viszont már nem csak a munkavállalói létszám megtartására és egészségi állapotának védelmére helyeztek hangsúlyt, hanem egyre fontosabbá vált a munkavállalók gyermekeinek, azaz az új munkásgeneráció létszámának gyarapodása, valamint a már megszületettek egészségének megóvása.

Ezen vállalati célok megvalósulását azonban az 1920-as évek elején több tényező (demográfiai, gazdasági, szociális, kulturális) együttes hatása jelentős mértékben lelassította. Amíg demográfiai szempontból a születések számának, valamint az 1 éven aluli csecsemők halandóságának alakulása okozott problémát, addig gazdasági, kulturális és szociális aspektusból az ezek mögött meghúzódó és a bányatelepeken élő népesség életkörülményeire visszavezethető nehézségek jelentettek gondot.

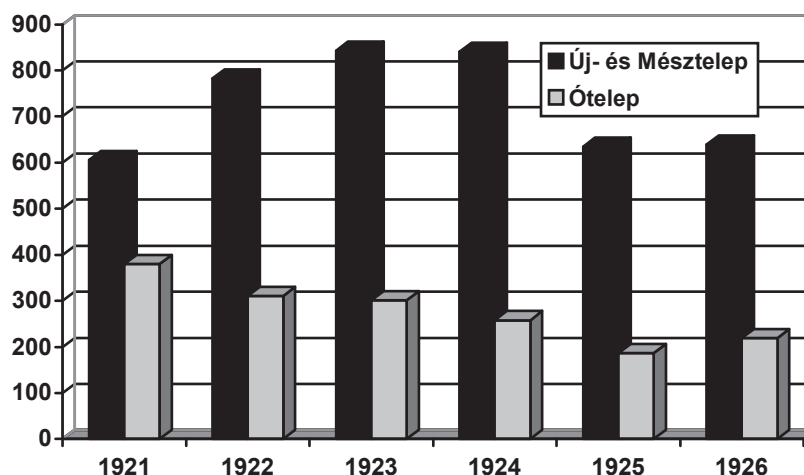
A bányatelepek 1921 és 1926 közötti demográfiai helyzetét bemutató adatsorok jól jelzik, hogy ebben az időszakban mind a születések számában, mind pedig a csecsemőhalandóság mértékében kedvezőtlen változások jelentkeztek.

²⁶⁷ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1942. december 10.

²⁶⁸ MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1942. december 19. ; MOL Z-252 57. cs. 290. d. 1943. március 5.

²⁶⁹ MOL Z-252 56. cs. 286. d. Évi jelentés 1943. évről

A születések számának alakulása a bányatelepeken
1921-1926 között (főben)²⁷⁰

A három legnépesebb bányatelep adatainak vizsgálata rámutat arra, hogy amíg az öregedő népességgel rendelkező Ótelepen már az 1920-as évek elejétől csökkent a születések száma, addig ez a tendencia a fiatalabb korösszetételű Újtelepen és Mésztelepen csak az évtized közepétől jelentkezett. Mivel a születések számának csökkenése a vállalat munkaerő utánpótlását is veszélyeztette, ezért a bányagazgatóságnak viszonylag korán lépéseket kellett tennie a születésszám növelése érdekében. Ezen intézkedések megtételét sürgette az a tény is, hogy 1923 után jelentős mértékben nőtt a vetélések száma, amely részben a fogamzásgátlás elterjedésére, részben pedig a gazdasági viszonyok romlására volt visszavezethető.²⁷¹

Megfelelő forrás hiányában azonban nem tudhatjuk, hogy a vetélések számbeli növekedése mögött mekkora arányban találhatunk orvosi segítséggel vagy anélkül végzett illegális magzatelhajtásokat, de az 1930-as évek adatai alapján feltételezhetjük, hogy ezen módszerek alkalmazása nem volt ismeretlen a bányatelepeken. Az illegális abortusz(ok) egészségkárosító hatásai viszont tovább rontották az amúgy is alacsony születési arányszámokat.²⁷²

²⁷⁰ MOL Z-252 54. cs. 273. d. A bányatelepi születések és csecsemőhalálozások (0-1 éves) száma az anyakönyvi adatok alapján

²⁷¹ Magyary, 1939:68

²⁷² Hilscher, 1939:98

A csecsemőhalandósági mutatók viszont ennél jóval korábban, már az első világháborút megelőző években romlani kezdtek és ekkoriban már a kritikusnak tekinthető 20%-os értékhatárt is elérték. A helyzet a háborút követő időszakban sem javult, sőt 1918 után a megszületett csecsemők közül már minden negyedik 1 éves kora előtt meghalt.²⁷³

**A csecsemőhalandóság alakulása a bányatelepeken és Magyarországon
1921-1926 között (százalékban)²⁷⁴**

Év	Újtelep / Mésztelep	Ótelep	Magyarország
1921	22,1	16,3	19,3
1922	19,5	17,3	19,8
1923	18,1	18,9	18,4
1924	19,3	13,5	19,3
1925	22	15,5	16,8
1926	17	16,4	16,7

A bethleni konszolidáció éveiben e téren némi javulás volt tapasztalható, ám a kedvező irányú változás ellenére a helyi viszonyokat jelző arányszámok még így is jelentős mértékben meghaladták a kor szakértői által kívánatosnak tartott mértéket (4%).²⁷⁵ Ez a probléma azonban nem azonos mértékben érintette a bányatelepeken élőket, hiszen az ótelepi mutatók (az 1923-as év kivételével) lényegesen kedvezőbb képet mutattak mind az országos, mind pedig a más telepeken uralkodó körülményekhez képest. Ezzel szemben Újtelepen és Mésztelepen a csecsemőhalandóság mértéke több éven keresztül még az országos átlagot is felülmúlta.

A demográfiai mutatók romlását a vállalat vezetői különböző okokkal magyarázták. Dr. Gosztonyi László (igazgató) és dr. Szabó Ignác (bányafőorvos) abban egyetértett, hogy a bányatelepen élők tudatlansága és a körükben fellelhető babonák részben felelőssé tehetők a kialakult helyzetért, ám a lakáskörülmények, a táplálkozás, a szegénység, valamint a munkanélküliség hatását másként értékelték. Amíg a bányafőorvos ezek jelentőségét kisebbíteni próbálta, addig Gosztonyi éppen ezek

²⁷³ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1923. október 27.

²⁷⁴ A táblázat forrása: MOL Z-252 54. cs. 273. d. „A bányatelepi születések és csecsemőhalálozások (0-1 éves) száma az anyakönyvi adatok alapján” c. kimutatás ; Torday,1926:189 ; Társadalmi lexikon, 1928:112

²⁷⁵ Orosz,1941:719

szerepét hangsúlyozta.²⁷⁶ Mivel az elődtelepülésekre vonatkozó levéltári források meglehetősen hiányosak, ezért nem könnyű eldöntenünk, hogy mely álláspont képviselőjének volt igaza.

A kedvezőtlen demográfiai mutatók miatt Tatabánya elődközségeiben már az 1920-as évek elején foglalkozni kezdtek a helyi anya- és csecsemővédelmi rendszer kiépítésének lehetséges módjaival. Az első lépések megtételét a csecsemőhalandósági arányszámok romlása mellett az is indokolta, hogy a munka koordinálásával megbízott Országos Stefánia Szövetség már az ország legnagyobb városaiban és ipari gócpontjaiban is megkezdte a védelemhez szükséges intézményrendszer kiépítését.

Az évtized elejére a 30.000 lélekszám feletti településeken sorra alakultak a védőintézetek és ezzel egyidejűleg megindult az a munka is, amelynek keretében a 20.000 fő feletti városokban működő társadalmi szervezetek (egyletek, jótékony hölgyek stb.) tagjait készítették fel a védőintézetek fogadására.²⁷⁷ Ez a szervezőmunka olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy 1923-ban már a 10.000 lakossal rendelkező településeken is megkezdődhetett az anya- és csecsemővédelmi intézmények kiépítése, sőt kísérletek történtek az 1.000-2.000 lakosú községek bevonására is.²⁷⁸

Mivel Tatabánya elődközségei közül ebben az időben egyedül Felsőgalla lélekszáma haladta meg a 10.000 főt, ezért a szakmai felügyeletet ellátó szervezet alapelvei szerint csak itt indulhatott volna meg a védelmi munka.²⁷⁹ Ezt az időközben felmerült dilemmát némiképp oldotta az a tény, hogy bár a községek közigazgatási szempontból önállóak voltak, ám a MÁK Rt-nél foglalkoztatott és az elődközségekben élő munkavállalók révén mégis szerves egységet alkottak. Ez utóbbi érvet erősítették a 135.840/1917. B.M. sz. körrendeletben foglaltak is, amelyek a községek és a helyi társadalom feladatává tették, hogy az anya- és csecsemővédelmi intézmények létesítését és működtetését koordináló Országos Stefánia Szövetség helyi munkáját támogassák. Mivel Tatabányán a község és a társulat azonos fogalmat jelentettek, a társadalom pedig egyet jelentett a társulattal, mint jogi személlyel és annak alkalmazottaival, ezért a MÁK Rt-re hárult a helyi anya- és csecsemővédelmi intézményrendszer kiépítésnek feladata. Ezen megoldás ellen a Stefánia Szövetség vezetése már csak azért sem emelt

²⁷⁶ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1923. október 27. ; 1924. május 3.

²⁷⁷ Keller,1923:17

²⁷⁸ Csorna,1929:190 ; Pik,2004:197

²⁷⁹ Tatabánya története I.,1972:55

kifogást, mert úgy vélte, hogy a sűrűbben lakott területeken felállított védőintézetek a települések vonzáskörzetében élőkre is nagyobb hatást gyakorolnak.²⁸⁰

A MÁK Rt. vezetése már 1922-ben foglalkozni kezdett a magas csecsemőhalandóság elleni küzdelem lehetséges formáival, mivel úgy látták, hogy csak a társulat hathatós (anyagi) támogatásával lehet „a bányavállalat legszebb virágát – a munkás gyermekét – felnevelni úgy, hogy ezen generáció szellemi és fizikai fejlettségükkel úgy szegény magyar hazánknak, mint a vállalatnak mindenben és mindenkor tettekész munkásaivá váljanak.”²⁸¹

A társulat vezetői 1923-ban még úgy látták, hogy a kívánt célt két úton is el lehet érni. Rehling Konrád bányaigazgatónak és Vida Jenő vezérigazgatónak az volt a véleménye, hogy társadalmi úton, a telepi tisztviselők feleségeiből alakítandó hölgybizottság révén kellene a magas csecsemőhalandóságból eredő társadalmi problémákat enyhíteni. A másik álláspontot képviselő Dr. Gosztonyi László (a MÁK Rt. igazgatója) szerint a csecsemőhalandósági mutatók csökkentéséhez képzett szakemberekre (védőnőkre) van szükség, hiszen karitatív alapon ekkora áldozatot senkitől sem lehet elvárni. Számításai szerint ugyanis a hölgytagoknak heti két teljes délutánjukat kellett volna feláldozniuk ahhoz, hogy gondozói feladataikat szakszerűen és eredményesen ellássák.

Mivel a védőmunkát csak abban az esetben tekintették volna sikeresnek, ha a ráta legalább 5%-kal csökkenne, ezért inkább olyan szakemberek foglalkoztatása mellett döntöttek, akik az egészséges életmódra neveléssel, a felvilágosítással, a szegény anyák és csecsemőik támogatásával kapcsolatos teendőket is el tudták látni. A személyügyi kérdésekre vonatkozó vitában végül az utóbbi érvelést fogadták el és ennek megfelelően három szakképzett védőnő alkalmazása mellett döntöttek. A döntés végrehajtása előtt azonban minderről ki kellett kérniük az Országos Stefánia Szövetség véleményét. A szervezet vezetői támogatásukról biztosították a MÁK Rt. képviselőit, de ugyanakkor feltételeket is szabtak. A csecsemővédelmi munka beindítását csak abban az esetben tartották kivitelezhetőnek, ha a társulat vezetése a védőnők részére térítésmentesen lakást, az orvosi teendők ellátására orvost, a rendszer helyi központjaként működő

²⁸⁰ Papházi, 1997:158

²⁸¹ MOL Z-252 54. cs. 273. d. Jegyzőkönyv „A Tatabányai Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére” 1932.január

védőintézetek létesítéséhez pedig megfelelő helyiséget biztosít.²⁸² A vállalat vezetése, elfogadva a Stefánia Szövetség javaslatát, a Bányatárspénztár kezelésében lévő három rendelőintézet egy-egy helyiségét bocsátotta a Tatabányára érkező védőnők rendelkezésére.

A helyi intézményrendszer kiépítésének folyamata 1924. július 2-án, az „Anyá- és Csecsemővédelmi társadalmi szerv” megalakulásával kezdődött.²⁸³ A szervezet védőnőke Vida Jenőné (a MÁK Rt. elnök-vezérigazgatójának felesége), elnöke Rehling Konrádné (a tatabányai bányaigazgató neje), ügyvezető igazgatója pedig dr. Stephanovszky Sándor bányafőorvos lett.²⁸⁴ A szervezet feladatai közé tartozott a társadalom szociális érzékenységgel rendelkező tagjainak összefogása, a védőmunkához szükséges erőforrások előteremtése, a kiegészítő intézmények megalkotása, valamint a segélyek kiosztása.²⁸⁵

A pártfogónőként dolgozó önkéntesek - elsősorban a vállalat tisztviselőinek és altisztjeinek házasársai - a gyermekes családok látogatása, gondozása mellett, minden évben ruhaadományokkal segítették a bányatelepeken élő, szegény családban nevelkedő csecsemőket. Ez az önkéntes pártfogói munka a későbbiekben (1932-ben) átalakult és ezt követően már minden tagnak kötelező volt 1-1 újszülöttet rendszeresen látogatni, védelembe venni és gondját viselni.²⁸⁶ Mivel az 1930-as évekre a pártfogónők száma a 270-280 főt is elérte, ezért ezen feladatok ellátását létszámgondok nem akadályozták.²⁸⁷

A társadalmi szervezet előkészítő munkájának eredményeképpen 1926-ban megalakult a „Tatabányai Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére”, amelynek alapszabálya kimondta, hogy „a Szövetség célja egyrészt egészségügyi, vagyis a szülés minél tökéletesebb lebonyolításának és az újszülött egészséges továbbfejlődésének biztosítása, másrészt szociális, vagyis közreműködés a születendő nemzedék gazdasági, erkölcsi és társadalmi létfeltételeinek megteremtésében és biztosításában.”²⁸⁸ Mindezek gyakorlati megvalósulása érdekében azonban szükségesnek tartották a kialakulóban lévő intézményrendszer két pillérének (a

²⁸² MOL Z-252 54. cs. 273. d. Jelentés az anya- és csecsemővédelmi ügynek bányatelepeinken való megszervezése tárgyában 1923.október 27.

²⁸³ MOL Z-252 54. cs. 273. d. Jegyzőkönyv 1924. július 2-án az „Anyá- és Csecsemővédelmi társadalmi szerv” megalakulása ügyében összehívott üléséről

²⁸⁴ Jelentés.....,1938:190-191

²⁸⁵ Csorna,1929:189

²⁸⁶ MOL Z-252 54. cs. 273. d. Évi jelentés az 1932. évről

²⁸⁷ MOL Z-252 54. cs. 273. d. Évi jelentések 1932-1939

²⁸⁸ MOL Z-252 54. cs. 273. d. „A Tatabányai Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére” alapszabálya

pártfogónői szervezet és a védőintézetek) összehangolását. Az előzetes megállapodásnak megfelelően a három védőintézet a bányatelep három különböző pontján kezdte meg működését.

A vállalat vezetése viszonylag korán felismerte, hogy az „ínségben élő, elégedetlen munkaeerőtől nem lehet ambiciózus eredményes munkát várni”, ezért már az első évektől foglalkozni kezdett a védelmi munkát végző munkavállalók juttatásainak kérdésével.²⁸⁹ A bányarvosok tanácsadói tevékenységére úgy tekintettek, mintha az társpénztári gyógyító munkájuk kiegészítése lenne, ezért aztán külön juttatásban nem részesültek. A védőnői illetmények meghatározása és kifizetése viszont már a MÁK Rt. feladatai közé tartozott.²⁹⁰

Az optimális bérek és az egyéb juttatások megállapítása azonban komoly kihívást jelentett a társulat vezetésének, mivel sok szempontból igazodniuk kellett az Országos Stefánia Szövetség gyakorlatához. A 2 éves szolgálati idővel nem rendelkező védőnők 1926-ban 60 K fizetést kaptak, amelyet a második esztendő leteltét követően (majd minden 2. évben) további 10 K korpótlékkal növeltek.²⁹¹ Az új fizetőeszköz bevezetése után a védőnői alapilletmény 80 P lett, amelyhez továbbra is – a levéltári források hiányosságai miatt meghatározhatatlan nagyságú - korpótlék járult. A védőnők lakhatási költségeinek fedezésére vagy 25 P lakbérsegélyt állapítottak meg vagy pedig szolgálati lakást utaltak ki.²⁹²

A megfelelő ingatlan kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy a védőnők lehetőleg saját körzetükben vagy legalább ahhoz közel kerüljenek elhelyezésre, mivel az ellátandó terület nagysága miatt minden más esetben csak nagy nehézségek árán tudták volna a kötelezően előírt családlátogatásokat elvégezni.²⁹³ A MÁK Rt. vezetése december hónapban karácsonyi segéllyel egészítette ki munkavállalók bérét, amelynek összege november havi fizetésükkel egyezett meg.²⁹⁴

Az anya- és csecsemővédelmi rendszer helyi irányítójának (vezető védőnő) illetményét 125 P-ben határozták meg, ám ezt 1928-ban 155 P-re felemelték. A változás okát kutatva rögtön szembe találhatjuk magunkat a társulat vezetésének azon törekvésével, amely a jól képzett, emberileg is kiváló szakemberek megtartását célozta

²⁸⁹ MOL Z-252 55. cs. 274. d. 1928. február 29.

²⁹⁰ MOL Z-252 32. cs. 168. d. 138. p.

²⁹¹ MOL Z-252 55. cs. 274. d. 1926. július 29.

²⁹² MOL Z-252 55. cs. 274. d. 1928. november 14.

²⁹³ MOL Z-252 55. cs. 274. d. 1926. július 29.

²⁹⁴ MOL Z-252 55. cs. 274. d. 1928. december 11.

meg. Amikor a jó munkaerő hírében álló tatabányai vezető védőnő a magasabb bérreményében egy veszprémi állásajánlatra jelentkezett, a vállalat vezetésének a bérkülönbözet kifizetésével sikerült maradásra készíteni.²⁹⁵ Ehhez hasonló indokok vezettek ahhoz is, hogy a bányatelepen szolgálatot teljesítő védőnő-jelöltet 6 hónapon át 65 P segélydíjban részesítették. Az Országos Stefánia Szövetség szabályzata szerint a hallgatóknak a védőnői tanfolyam elvégzését követően (a végbizonyítvány megszerzése előtt) 6 hónapig ingyen kellett dolgozniuk a szervezet valamely védőintézetében. Az intézmény fenntartóinak viszont lehetőségük volt arra, hogy egyéni mérlegelés után segélydíj folyósításával honorálják tevékenységüket. Ennek megállapítása viszont a legtöbb esetben azt jelezte, hogy a munkáltató hosszabb távon is számít a munkájára.²⁹⁶

Az anya- és csecsemővédelmi intézmények működéséhez azonban nem csak a védőnői illetmények megállapítására volt szükség, hanem a rendszer fenntartásához szükséges anyagi erőforrások előteremtésére is. Mivel állami feladatok helyi szintű megvalósításáról volt szó, ezért a Stefánia Szövetség működési költségeit a legtöbb településen az állam - és a társadalom között osztották meg. Az állam fedezte a védőnők oktatásával kapcsolatos kiadásokat, a higiénés munkát kiegészítő segélyek egy részét, a budapesti központ, az országos és a törvényhatósági biztos, a központi és a törvényhatósági védelem, valamint a vármegye és szükség esetén a helyi társadalom költségeit is.

A 10.000-nél nagyobb lélekszámú településeken dolgozó védőnők foglalkoztatásának teljes költségét az önkormányzatok állták, a 3-10.000 fős településeken pedig a helyi társadalommal közösen ennek 50%-át (a maradék 50%-ot az állam biztosította) finanszírozták. Az ennél kisebb falvakban az állam csak jelképes hozzájárulást várt el a rendszer másik két szereplőjétől.²⁹⁷ Ennek megfelelően Tatabányán a bányavállalat, a községi önkormányzat, valamint a helyi társadalom feladata lett, hogy a működéshez szükséges erőforrásokat előteremtsék.

A helyi szövetség a tatabányai bányaigazgatósággal már megalakulásának első évében (1926-ban) megállapodást kötött arról, hogy a szervezet munkáját a Bányatárspénztár évi 20.000.000 koronával (majd 1600 pengővel) támogatja, amely ennek fejében, elsősorban a pénztárral kapcsolatban állók (tagok vagy hozzátartozók)

²⁹⁵ MOL Z-252 55. cs. 274. d. 1928. február 29.

²⁹⁶ MOL Z-252 55. cs. 274. d. 1930. szeptember 1.

²⁹⁷ Esztergár, 1939:40

védelmét és gondozását látja el.²⁹⁸ A munkavállalók biztosításával foglalkozó intézmény mellett a MÁK Rt. és annak különböző szervezeti egységei, valamint tisztségviselői is rendszeresen (vagy éppen rendszertelenül) támogatták a helyi anya- és csecsemővédelmi munkát.

A „Tatabányai Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére” bevételeinek alakulása 1926-1939 (1927 előtt koronában, majd pengőben)²⁹⁹

Év	Bevétel	Év	Bevétel
1926	182.000.000	1933	11.095,20
1927	11.678,12	1934	15.812,48
1928	10.796,98	1935	13.103,30
1929	22.039,76	1936	10.276,25
1930	23.167,80	1937	10.395,27
1931	13.590,56	1938	6615,20
1932	16.037,17	1939	8608,57

A vállalat vezérigazgatójának felesége, Vida Jenőné minden évben 500 pengős adománnyal, a társulat az üzemekből befolyt bírságpénzek átutalásával, különböző szervezeti egységei pedig változó összegű segélyekkel járultak hozzá a szervezet működtetéséhez. A levéltári források hiányosságai miatt nincsenek pontos adataink arról, hogy Tatabánya nagyközség mekkora összeggel támogatta e nemes feladat ellátását, de egy 1940-ben keletkezett levél megemlíti, hogy a szövetség munkáját a település az adott évben 800 pengővel segítette.³⁰⁰ (Megjegyzendő, hogy az elődközségekből származó bevétel ekkoriban 5000 P/év volt.)³⁰¹ Mindezek alapján elmondható, hogy a speciális helyi viszonyok miatt az elődközségekben folyó anya- és csecsemővédelmi munka költségeit jobbra a MÁK Rt., illetve a hozzá sok szálon kapcsolódó intézmények, valamint az elődközségek vállalták magukra.

Mivel a csecsemőhalandóság mögött meghúzódó okok – mint láttuk - egyszerre voltak egészségügyi és szociális jellegűek, ezért a megfelelő kezelési technika

²⁹⁸ MOL Z-252 54. cs. 273.d. Megállapodás a MÁK Rt. és A Tatabányai Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére között 1926.május 1.

²⁹⁹ A táblázat a Tatabányai Stefánia Szövetség 1926-1939 közötti éves jelentéseiben foglalt adatok alapján készült (MOL Z-252 54. cs. 273. d.)

³⁰⁰ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1940. október 11.

³⁰¹ MOL Z-252 54. cs. 273. d. Évi jelentés az 1939. évről

kiválasztásakor e két szempontot egyszerre kellett érvényre juttatni. Az első eldöntendő kérdés az volt, hogy kik is tartoznak majd a védelmi munka célcsoportjához.

A kezdetben csak a terhes nőkre, az anyákra és csecsemőikre kiterjedő tevékenység a későbbiekben kibővült és az ellátandók körébe már az 1-3 év közötti gyermekeket (kisdedeket) is bevonták. A védőintézetek munkatársai által gondozásba vettek számának bővülését nagymértékben elősegítette, hogy a belügyminiszter 75.093/1917. sz. körrendeletével az anyakönyvvezetőket kötelezte arra, hogy az anya- és csecsemővédelmi feladatokat ellátó társadalmi szervezetek számára adatokat szolgáltatassanak.³⁰² Az információ folyamatosságának biztosításához az állapotos nőkkal kapcsolatba kerülő bábák is hozzájárultak, mivel az ő figyelmüket is felhívták arra, hogy a rossz anyagi körülmények között élő terhes nőknek az Országos Stefánia Szövetség védőintézeteit ajánlják.³⁰³

A következő feladat annak meghatározása volt, hogy az elődközségeknél élők közül kik vehessék igénybe a szövetség szolgáltatásait, illetve a társulat vezetésének mekkora beleszólása legyen a szervezet működésébe. Ezzel kapcsolatban az Országos Stefánia Szövetség helyi szervezetét működése során több támadás is érte. A konfliktusok egy része abból eredt, hogy a vállalat vezetése (a szövetséggel 1926-ban kötött megállapodás értelmében) elsősorban a MÁK alkalmazottak ellátását preferálta és nem fordított kellő figyelmet az elődközségeknél élők gondozására. Ennek kapcsán a Népszava Szerkesztősége például 1933-ban levélben fordult az Országos Stefánia Szövetség vezetéséhez, amelyben arról tájékoztatták a bányáigazgatóságot, hogy többen is panaszt emeltek a tatabányai fiókkal szemben, mivel az csak a bányáigazgatóság ajánlásával rendelkezők ügyeivel foglalkozott.³⁰⁴

Ezt követően Keller Lajos, a szövetség ügyvezető igazgatója bizalmas megbeszélésre hívta dr. Stephanovszky Sándor bányafőorvost és a tatabányai bányáigazgatót, mivel a szövetség első embere további hírlapi támadásoktól tartott.³⁰⁵ Ezen konkrét eset kapcsán újból felvetődött az a már 1926-ban is megfogalmazott javaslat, amely szerint célszerű volna Bánhidán és Felsőgallán önálló védőintézetet létesíteni, ahol a nem társulati dolgozókat és hozzátartozóikat látnák el.³⁰⁶ /A felmerült ötlet gyakorlati megvalósítására azonban hat évet várni kellett./ A levéltári források nem adnak pontos

³⁰² Magyar Rendeletek Tára, 1917:1778-1779

³⁰³ Esztergár, 1939:44

³⁰⁴ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1933. február 20.

³⁰⁵ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1933. február 25.

³⁰⁶ MOL Z-965 5. cs. 1933. április 8.

magyarázatot arra, hogy miért kellett 13 évet várni a probléma megoldására, ám a rendelkezésünkre álló adatokból arra következtethetünk, hogy társulati érdekből hiúsultak meg ezek a kísérletek. A vállalat és intézményei évente nagy összeggel támogatták a szervezet munkáját és ennek okán jogot formáltak arra is, hogy az átutalt pénz felhasználásába is beleszóljanak. Emellett egy új védőintézet felállítása azért is jelenthetett gondot, mert így a régebbi intézmények elestek volna az elődközségekből érkező hozzájárulásoktól, amely viszont folyamatos működésük elé gördített volna akadályt.

A szervezeti konfliktusok másik része is a bányavállalat helyi társadalomban betöltött szerepére volt visszavezethető. Mivel az elődközségek életét elsősorban a MÁK Rt.-hez fűződő viszonya határozta meg, ezért az Országos Stefánia Szövetség szervezeti egységeként működő védőintézetekben is ezt az elvet kívánták érvényre juttatni. Tekintettel arra, hogy a Tatabányára kiküldött védőnök kiválasztása az országos szervezet feladatai közé tartozott, ezért a társulat vezetése mindent megtett annak érdekében, hogy személyzeti kérdésekben véleményét kinyilvánítsa. Visszatérő problémát jelentett, hogy a szövetség gyakran a bányavezetésnek nem tetsző személyt küldött a védőintézetekbe és emiatt dr. Szabó Ignác, majd dr. Stephanovszky Sándor is többször hangot adott elégedetlenségének: „a tatabányai védőintézeteinknek úgy látszik külön protekciójuk van az Országos Stefánia Szövetségnél, hogy a leghasznavetlenebb védőnöket ide küldik[...].”³⁰⁷

A két szervezet közötti levelezésből az is kiderül, hogy folyamatosan gondot okozott a szövetség és a bányavállalat kompetenciahatárainak tisztázatlansága. Mindez abból eredt, hogy a védőnök egyrészt az országos szervezet irányítása alá tartoztak, másrészt munkájukat a tatabányai szövetség képviselői is ellenőrizték, harmadrészt pedig a bányagazgatóságnak a „bányatelepen szükségelt rend és katonás fegyelem szempontjából kiadott rendelkezéseire is kötelesek (voltak – S.P.) alkalmazkodni”.³⁰⁸

A helyzet megoldatlanságát jól jelzik azok az 1933-ban keletkezett dokumentumok is, amelyekben a MÁK Rt. egyrészt a szövetség autonómiáját hangsúlyozta, másrészt viszont a speciális helyi viszonyokra hivatkozva éppen azt követelte, hogy a telepen

³⁰⁷ MOL Z-252 55. cs. 274. d. 1929. május 3.

³⁰⁸ MOL Z-252 54. 273. d. 1924. december 18.

működő szervezetek munkatársainak szükségszerűen a telep vezetősége alá kell tartozniuk.³⁰⁹

A védőintézetekben megindult munka során szerzett első tapasztalatok ismételtén rávilágítottak arra, hogy a bányatelepen élő csecsemők életesélyeit több tényező is kedvezőtlen irányba befolyásolja. A rossz lakáskörülmények, a szülők alacsony jövedelme és iskolai végzettsége, az anyák és csecsemőik egészségtelen táplálkozása, valamint a törvénytelen gyermekek magas aránya mind-mind ilyen kockázatot jelentettek. Ezen problémák okozta gondok enyhítését csak egy jól átgondolt és kellően összehangolt segítő tevékenység keretében látták megvalósíthatónak. A célcsoport szükségleteinek megfelelően a védelmi munkát négy területen kezdték meg, amelyekhez az egészségügyi anya- és gyermekvédelemhez, valamint a szociális anya- és gyermekvédelemhez tartozó feladatokat sorolták.

Az egészségügyi anyavédelmi munka célja a terhesség zavartalan lefolyásának biztosítása, valamint a terhesség ideje alatt esetlegesen bekövetkező veszélyek elhárítása volt. Ennek megelőzésében különös szerepe volt annak a propagandamunkának, amelynek keretében a védőintézetek munkatársai évente több alkalommal (8-15) a korai nemi élet, az anyatejjel történő táplálás, az abortusz, valamint a nemi betegségek egyes kérdéseiről szóló előadásokat tartottak.³¹⁰

A védőnők terhesvédelmi munkájuk során igyekeztek elhárítani az akadályokat a magzat egészséges fejlődése elől. Ebben a küzdelemben kiemelt szerepet kapott a magzati élet védelme. A korszak konzervatív ideológiája ugyanis elutasította az abortuszt, mivel „a mesterséges elvetélések a nemzet erejét pusztító káros tényezők között első helyen szerepelnek”.³¹¹ Mindezek miatt a védőnők feladatai közé tartozott, hogy a településeken figyelemmel kísérjék a vetélések (ezen belül is az abortuszok) számának alakulását.

A terhesgondozás ideje alatt a terhes nőknek kétszer kellett megjelenniük az orvos előtt: először a terhesség első szakaszában, majd pedig a terhesség végén. Az első alkalommal a legfőbb cél az volt, hogy az anyát egészségügyi szempontból felkészítsék a terhességre, a második alkalommal pedig a szülés várható lefolyására irányuló diagnózist állították fel. Ennek fontosságát a Bányatárspénztár azzal is hangsúlyozta,

³⁰⁹ MOL Z-252 55. cs. 274. d. 1933. november 7. ; MOL Z-965 5. cs. 1933. február 2.

³¹⁰ MOL Z-252 54. cs. 273. d. Évi jelentés az 1926. évről ; Évi jelentés az 1927. évről

³¹¹ Esztergár, 1939:41

hogy 1932-től a vizsgálatokon való részvételt a terhességi és a szülési segély folyósításának feltételéül szabta.³¹²

Az egészségügyi anya- és gyermekvédelmi tevékenység keretében a szövetség védőintézeteiben heti 2 alkalommal egy szülész szakorvos, heti 4 alkalommal pedig egy gyermekgyógyász látta el térítésmentesen a hozzá forduló nőket és csecsemőket.³¹³ Az 1934-es esztendőben az anyavédelem terén személyi változások történtek, mivel a korábbi 3 orvos helyett ekkor már csak egy orvos látta el az anyák gondozásával kapcsolatos teendőket. Ezt a megoldást azért tartották jobbnak, mert így az orvos terhes pácienseit azonos módszerekkel és hatékonyabban tudta ellátni. Mivel ezt követően már a telep öregedése és az alacsony gyermekszám jelentette a legnagyobb problémát, ezért célul tűzték ki a meglévő terhességek megtartását és mindazok védelmét, akik korábbi szüléseik alkalmával koraszülött gyermekeket hoztak a világra. Az anyákat rendszeresen ellenőrizték és szükség esetén kórházba is utalták.³¹⁴

Az eredményes munkavégzéshez elengedhetetlen volt, hogy megfelelő ismeretekkel rendelkezzenek a gondozásukba kerülőkről és szűkebb környezetükről. A mikrokörnyezet vizsgálatakor azonban nem elégedtek meg a védőintézetben feltett kérdésekre adott válaszokkal, hanem rendszeres látogatásaik során a helyszínen is adatokat gyűjtöttek a gondozottak életkörülményeiről. Az ily módon megszerzett információk birtokában, pedig már döntést is hozhattak a szociális anya- és csecsemővédelmi munka keretében nyújtott támogatások odaítéléséről.

A védőnők és a pártfogónők segítő munkájának egy részét a rászoruló családok pénzbeli és természetbeni (ruha, élelem stb.) támogatása jelentette. A segélyezés mellett azonban szükségessé vált, hogy a védencek ügyes-bajos dolgainak elintézésében (pl. anya- és gyermekelhelyezés, álláskeresés, törvényesítés stb.) is segítséget nyújtsanak.

A szociális anyavédelmi tevékenység körébe a szoptatási jutalom, valamint a gyorssegély folyósítása tartozott. Az előbbi ellátást az idegen gyermek szoptatását vállaló nők, valamint a sokgyermekes szoptató anyák kaphatták, az utóbbiból pedig a rászorultsági elv alapján részesülhettek.³¹⁵ A bányatárspénztári tagok terhességi és

³¹² MOL Z-252 54. cs. 273. d. Évi jelentés az 1936. évről

³¹³ Zentai, 1923:30

³¹⁴ MOL Z-252 54. cs. 273. d. Évi jelentés az 1937. évről

³¹⁵ MOL Z-252 54. cs. 273. d. Évi jelentés az 1933. évről

szülési segélyre voltak jogosultak, ám ezt csak abban az esetben folyósították, ha az anya együttműködött a védőintézet munkatársaival.³¹⁶

Munkájukban különös hangsúlyt kapott a szülés körüli időszakban megjelenő kockázatok csökkentését végző intézmények kiépítése. Mivel a rosszabb lakáskörülmények között élő nőknél még a komplikációmentes szülés esetén is számolni kellett a fertőzés veszélyével, ezért számukra biztosítani kellett a higiéniéhez szükséges eszközöket: az ún. vándorládákat és vándorkelengyét. Az előbbiben lepedők, törülközők, pólyák, szappan, kefe, hőmérő, fazekak, mosdótál és fertőtlenítőszer stb. voltak, melyet a szülés, illetve a gyermekágy idejére kapták kölcsön a védőintézetektől. A vissza nem adandó vándorkelengyét pedig a csecsemők gondozásához megfelelő eszközökkel nem rendelkező családok kapták.³¹⁷ A vállalat tisztviselőinek, segédtisztviselőinek, altisztjeinek házasársai minden évben 500-600 darab téli meleg ruha osztásával segítették a bányatelepen élő legszegényebb gyermekeket. A ruhasegély egy részének megvásárlását a Vida Jenőnéől évente érkező 500 pengős adományok tették lehetővé.³¹⁸ A helyi társadalom képviselőinek feladatai közé tartozott a gondozásba vett gyermekek látogatása is, amelynek keretében évente 120-200 gondozottat vettek pártfogásukba. Ha ezt az adatot összevetjük a szervezet taglétszámával (270-280 fő), akkor elmondhatjuk, hogy a pártfogói munkával kapcsolatos teendőiket viszonylag könnyen el tudták látni.³¹⁹

A természetben nyújtott támogatások közül ki kell emelnünk az egészségtelen táplálkozás elleni küzdelemben jelentős szerepet játszó cukor- és tejsegélyeket. Az általános egészségvédelemben résztvevő zöldkeresztes mozgalom évről-évre beindította ún. cukorakcióját, amelynek keretében a 3 éven aluli szegény gyermekeknek 1-1 kg cukrot adományoztak. Tekintettel arra, hogy az akcióban az Stefánia Szövetség munkatársai is részt vettek, ezért ezen segélyformában a szervezet védőintézeteinek gondozottjai is részesülhettek.³²⁰

Már a XIX-XX. század fordulóján felfigyeltek arra, hogy összefüggés van a csecsemőknek adott tej minősége és halandóságuk között.³²¹ Mivel a gyermekek egészséges fejlődése szempontjából különös jelentősége volt az anyatejjel való

³¹⁶ MOL Z-252 54. cs. 273. d. Évi jelentés az 1936. évről

³¹⁷ Liber,1927:101

³¹⁸ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1933. február 15.

³¹⁹ MOL Z-252 54. cs. 273. d. A Tatabányai Stefánia Szövetség éves jelentései 1932-1939 alapján

³²⁰ Esztergár,1939: 64

³²¹ Szél,1930: 306-307

szoptatásnak, ezért ezzel a kérdéssel a Stefánia Szövetség már korán foglalkozni kezdett. Amennyiben egy anya nem tudta gyermekét szoptatni, ebben az esetben a szervezet orvosa vagy más anyától nyert tejet, vagy pedig a szervezet tejkonyháiban kezelt állati eredetű tejet utalt ki.³²² Az első ilyen tejkonyhát 1921-ben, Budapesten a holland kormány anyagi támogatásával létesítették.³²³

Dr. Szabó Ignác bányafőorvos viszonylag korán, már 1924-ben foglalkozni kezdett a csecsemőtáplálás helyi szokásaival, valamint a tejkonyha létesítésének gondolatával. Az egészségügyi ellátórendszer irányítója úgy látta, hogy a csecsemőhalandóság növekedése részben visszavezethető a gyermekek rendszertelen táplálására. Az anyák többsége ugyanis azt hitte, hogy csecsemője azért nyűgös, mert éhes és ilyenkor mindig enni adott neki. Ez a rendszertelenség viszont azt eredményezte, hogy a csecsemők súlygyarapodása megállt. Mivel a szülők úgy vélték, hogy az anyatej összetétele miatt nem hízik gyermekük, ezért etetésüket részben vagy teljes egészében mesterséges táplálékkal oldották meg, amelynek viszont gyakori következménye volt ellenálló képességük romlása vagy a sokszor halálos bélhurut kialakulása. A bányafőorvos véleménye szerint az egyedüli védelmet az jelentené, ha a vállalat saját tejkonyhát létesítene, ahol a megbízható termelőtől átvett tejet 45 perces forralás után hűtőben tárolnák.³²⁴

A bányafőorvos javaslatára 1926-ban a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. megállapodást kötött a Tatabányai Stefánia Szövetséggel, amelyben a társulat vállalta, hogy a szervezet bevonásával minden bányatelepen lakó társ pénztári tag csecsemője (ill. ezek édesanyja) fél évig napi fél liter tejet kap a társulat igazgatóságától, mely időszak orvosi javaslatra meghosszabbítható.³²⁵ A beteg, a keverten vagy mesterségesen táplált csecsemők és a fejletlen kisgyermekek pedig két éves korukig, orvosi rendelvényre tápszert kaptak.³²⁶ Ezen megállapodás értelmében 1926-ban 19.100 P értékben, 67.201 liter tej került szétosztásra. A tejellátás folyamatosságának biztosítása érdekében már a következő évben javaslatot tettek egy tejkonyha létesítésére, amelyet a MÁK Rt. Végrehajtó Bizottsága jóvá is hagyott.³²⁷ A tatabányai tejkonyha 1928. május 1-jén kezdte meg működését, ahol kizárólag ellenőrzött termelőtől származó tejet vettek

³²² Révész, 1934: 52

³²³ A székesfőváros..., 1928: 321

³²⁴ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1924. május 3.

³²⁵ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1926. május 1.

³²⁶ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1930. január 31.

³²⁷ MOL Z-961 2. cs. 1927. február 15.

át és dolgoztak fel. Működtetéséhez a társulat a helyiség biztosításával, a takarítás, a fűtés, a világítás költségeinek, valamint az ott dolgozó két napszamos fizetésének átvállalásával járult hozzá. Mindemellett évi 160 liter tejadománnyal is támogatta az intézmény munkáját, az Országos Stefánia Szövetség pedig a tejkonyha vezetőjének 80 pengős fizetését finanszírozta.³²⁸

A tejkonyha alaptevékenysége mellett a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1935. évi rendeletében foglaltaknak megfelelően részt vett az elemi iskolákba járó tanulók tejellátásban is, amelynek keretében a tízórai szünetben, térítés ellenében napi 25 liter tejet osztottak szét a gyermekek között.³²⁹ A 2 dl-es üvegekben értékesített tejből befolyt összeg azonban nem csak az előállítási költségeket fedezte, hanem lehetőséget biztosított arra is, hogy az esztendő folyamán a rászorultak között már több, mint 1500 adag ingyen tejet is szétosszanak. /Az ótelepi iskolába járó tanulók tejellátása viszont már az 1934/1935-ös tanév II. félévében megkezdődött./³³⁰ Az akció sikerét jól jelzi, hogy a következő tanévben a diákok már 55.404 adag tejet vásároltak és 11.281 adag került kiosztásra.³³¹

Az 1930-as évek végére már látható jelei voltak annak, hogy az 1926-ban dr. Johan Béla vezetésével megalakult Országos Közegészségügyi Intézet és az ennek kebelén belül működő zöldkeresztes mozgalom arra törekszik, hogy a korábban a Stefánia Szövetség által felügyelt területeken átvegye a helyi közegészségügyi intézményrendszer működtetésének feladatait. Ezen folyamat első lépéseként már 1940 őszén megkezdődtek a helyi anya- és csecsemővédelmi rendszer átalakításával kapcsolatos előmunkálatok, amelyekről dr. Szutrély Antal, bányafőorvos levélben tájékoztatta a MÁK Rt. tatabányai vezetését. Az új intézmény a csecsemőhalandóság elleni küzdelem mellett már általános egészségvédelmi, szociális gondozói, iskolaegészségügyi, valamint a gümőkóros és a nemi betegek gondozásával kapcsolatos teendők ellátását is felvállalta. Ennek megfelelően kibővültek az egykori „stefániás” védőnők, valamint a bányatorvosok feladatai is. Az előbbieket zöldkeresztes nővéreként, az utóbbiak pedig – a bányatárspenztár engedélyével - szerződéses munkaviszonyban lévő

³²⁸ MOL Z-252 54. cs. 273. d. Évi jelentés 1929

³²⁹ MOL Z-252 50. cs. 251. d. Jegyzőkönyv a tatabányai magán elemi népiskolák tantestületeinek együttes értekezletéről 1935. március 29.

³³⁰ MOL Z-252 50. cs. 250. d. Jegyzőkönyv a MÁK tatabányai, bánhidai, felsőgallai magán elemi népiskolák tantestületeinek együttes értekezletéről 1935. november 29.

³³¹ MOL Z-252 50. cs. 248. d. Jegyzőkönyv a Felsőgalla-bányatelepi I. és a Bánhida-bányatelepi magán elemi népiskolák tantestületeinek együttes értekezletéről 1936. szeptember 29.

tanácsadó orvosként folytatták tovább tevékenységüket. Ezzel egyidejűleg megkezdték a tárgyalásokat egy új társadalmi szervezet megalakításáról is, amely az alispán és az Országos Közegészségügyi Intézet égisze alatt, a szociális és karitatív munka iránt fogékony helyi lakosokat fogta össze. Az eredeti elképzelések szerint feladataik közé tartozott volna a tejkonyha működtetése, valamint a többi, korábban a Stefánia Szövetség által nyújtott természetbeni segély kiosztása.³³²

A tervezett változások között két olyan is található, amelyet a vállalat vezető orvosa külön is kiemelt és amelyek mindegyike némiképp sértette a MÁK Rt. érdekeit. Mivel a zöldkeresztesek állami feladatot láttak el, ezért nem tehettek különbséget a társulat alkalmazottai és a vállalattal kapcsolatban nem állók között, hanem mindegyiküket ellátták. A másik probléma abból eredt, hogy bár a zöldkeresztes nővérek továbbra is a bányatelepeken látták el feladataikat, azonban állami szervezetként kikerültek a MÁK Rt. fennhatósága alól. Mindez viszont arra ösztönözte a vállalat vezetését, hogy lehetőségeihez mérten mégis csak megpróbálja érdekeit e területen is érvényre juttatni.

Az új szervezeti struktúra kialakítása azonban együtt járt az állam, a helyi társadalom, a MÁK Rt., valamint a bányatárspénztár közötti költségmegosztás korábbi rendjének újragondolásával is. A bányatárspénztár az 1927. évi XXI. tc. alapján köteles volt rendelőhelyiségeinek egy részét a zöldkeresztes nővérek rendelkezésére bocsátani, valamint vállalta, hogy a Stefánia Szövetségnek nyújtott éves összeget (2000 P-t) továbbra is folyósítja. Miután a védőnők munkabérének fizetését az állam átvállalta, ezért az így felszabadult pénzügyi keret (3-4000 P/év) hasznosításáról is dönteniük kellett. A vállalat vezetése úgy döntött, hogy részt vesznek az állami szervezet mellett működő társadalmi egyesület munkájában és adományként felajánlják az előbbieken említett összeget. A változást követően a tejkonyha - munkásjóléti intézményként - vállalati kezelésben marad, a korábbiakban anya- és csecsemővédelmi célokra fordított bírságpénzeket pedig más jótékony célokra fordítják.³³³ A szervezet működési költségeinek jelentős részét azonban a vármegye által működtetett egészségvédelmi alapból fedezték, amellyel a legnagyobb probléma az volt, hogy az ebből származó támogatást nem a települések által befizetett pótdadó arányának megfelelően osztották vissza.³³⁴

³³² MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1940. október 2.

³³³ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1940. október 11.

³³⁴ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1940. október 16.

Mivel a szervezeti változásokról szóló belügyminiszteri rendeletek szerint a régi intézmények csak 1940. december 31-ig látták el feladataikat, majd ezt követően a zöldkeresztre hárul a feladatellátás kötelezettsége, ezért a MÁK Rt. vezetése az 1941. évre már nem tervezte a védőnői illetmények finanszírozását.³³⁵

Mivel az átalakulás a vártnál lassabban haladt, ezért a védőnői béreket a társulat még 1941. januárjában is fizette. Ezzel egy időben a minisztériumban tárgyalás folyt arról, hogy a legnagyobb bánya- és ipartelepeken célszerű volna önálló egészségvédelmi fiókszövetségeket létesíteni vagy a már meglévőket továbbműködtetni. Az elődközségekben már 15 éve működő védőintézeteket alkalmasnak tartották arra, hogy immáron zöldkeresztes intézményként a jövőben is ellássák egészségvédelemmel kapcsolatos feladataikat. Az egyik legjelentősebb változás az volt, hogy a tatabányai fiókszövetségnek már nemcsak a vállalat munkavállalóit, hanem a nem társulati alkalmazottak egészségvédelmét is el kellett volna látnia. Ez a megoldás azonban a vállalatnak nem jelentett volna többletkiadást, mivel ennek fedezetét az állami szervezet és a mellette működő társadalmi egyesület biztosította. A tárgyalás időpontjában azonban még az sem volt eldöntött, hogy a bányatelepeken egyáltalán létesüljön-e önálló intézmény.³³⁶

A hosszas előkészítő munka eredményeként végül 1941. április 8-án megalakult az Országos Egészségvédelmi Szövetség Tatabánya-bányatelepi Fiókszövetsége.³³⁷ A működési költségek jelentős részét kitevő 5000 pengős társulati hozzájárulás mellett a MÁK Rt. biztosította a védőnői lakásokat, a fűtést, a világítást, valamint átvállalta a tanácsadást végző bányorvosok tiszteletdíját is. A bírságpénzekből finanszírozták a csecsemőkelengye vásárlására fordítandó összeget, a bányatárspénztár pedig a rendelőintézetek átengedésével és évi 2000 pengővel támogatta a zöldkereszteseket, mindezeket pedig Tatabánya község évi 800 pengős adománya egészítette ki.³³⁸ /A fiókszövetség működésének második esztendejében (1942) a társulat vezetése a korábbiakban megállapított 5000 P helyett azonban csak 1000 pengős támogatást nyújtott, mivel a Tatabányai Mozgóképszínház Kft. 2855,95 pengős adománya teljes mértékben fedezte az előző éves kiadásokat./³³⁹

³³⁵ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1940. december 27.

³³⁶ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1940. december 29.

³³⁷ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1941. április 9.

³³⁸ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1941. március 8.

³³⁹ MOL Z-252 54. cs. 273. d. 1942. január 6.

A Tatabányai Stefánia Szövetség megalakulásakor két célt tűzött ki maga elé: egyrészt csökkenteni kívánta a magas csecsemőhalandósági arányszámokat, másrészt (1935-től) növelni a születések számát.

**A csecsemőhalandóság és a születések számának alakulása
1926-1939 között (százalékban ill. főben)³⁴⁰**

Év	Csecsemőhalandóság			Születések száma (fő)
	Elődközségek	Gondozottak	Országos	
1926	16.56	10.55	16.7	1129
1927	15.92	8.97	18.5	898
1928	-	6.73	17.7	-
1929	19.01	6.33	17.9	794
1930	14.08	3.53	15.2	774
1931	-	-	-	-
1932	-	5.98	-	555
1933	-	3.6	-	-
1934	-	3.34	-	437
1935	11.08	3.93	15.2	415
1936	9.53	3.62	13.9	409
1937	9.63	2.88	13.4	384
1938	10.4	2.95	13.1	423
1939	9.18	3.86	12.2	468

A statisztikai adatok alapján elmondható, hogy a szövetség védőintézeteiben gondozásba vett csecsemők körében a halandóság lényegesen alacsonyabb volt, mint az elődközségekben és Magyarországon, amely a védelmi munka eredményességét bizonyítja. Az országos és a helyi adatsorok közötti különbségek viszont azt jelzik, hogy a szervezet munkájának nemcsak a gondozottak körében volt érzékelhető hatása, hanem a településeken élő többi csecsemőnél is. A születések számának 1935-1939 közötti változása (évi 415 főről 468 főre) pedig jól mutatja, hogy a szervezet munkatársainak másik kitűzött céljukat is sikerült elérniük.

³⁴⁰ A táblázat a Tatabányai Stefánia Szövetség éves jelentéseiben (MOL Z-252 54. cs. 273. d.), valamint Faragó Ferenc, (Faragó, 1944:18-20) munkájában található adatok felhasználásával készült.

Ebben a fejezetben arra kerestünk választ, hogy a helyi anya- és csecsemővédelmi intézményrendszer kiépítésében milyen szerepe volt az elődközségek életére legnagyobb hatást gyakorló gazdasági szereplőnek, a Magyar Általános Köszénbánya Rt-nek. Amint azt láttuk, a védelmi munka megszervezése során sokszor ütköztek egymással a vállalat, illetve a tevékenység koordinálásával megbízott Országos Stefánia Szövetség érdekei. A társulat vezetése egyrészt megpróbált költség-hatékony megoldásokat keresni, másrészt mindvégig szem előtt tartotta az országos szervezet szakmai irányelveit. A védőintézetek kiépítésével, egy kis létszámú, ám jól képzett szakember-gárda foglalkoztatásával sikerült a rendszer elemeit beilleszteni a vállalat által fenntartott jóléti intézmények körébe. A Stefánia Szövetség munkájának támogatásával a vállalat nemcsak a jogszabályokban rögzített kötelezettségeinek tett eleget, hanem a felnövekvő új munkásgeneráció egészségvédelmének megszervezésével saját munkaerő-politikája szempontjából is fontos lépéseket tett meg.

3.3.6. Nevelési és oktatási intézmények

Az egyik legfontosabb szocializációs tényező, a család nem adhatott át mást, mint a saját kultúráját, amely ebben a zárt és hierarchikus helyi társadalomban teljesen elkülönített világot (esetleg világokat) jelentett.³⁴¹ Éppen emiatt volt fontos szerepük azoknak az oktatási intézményeknek (iskola, óvoda, szakiskola), amelyek szerepet játszottak a helyi társadalom vezetői által képviselt értékek, normák és magatartásminták elterjesztésében.

A társulat nagy hangsúlyt fektetett a kisgyermek óvodai nevelésére is. Amíg az 1903/1904-es évben 346, addig 1930/1931-ben már 1215 gyermek járt a helyi óvodákba és az 1930-as évek végére már hat, társulati óvoda is működött.³⁴²

Az óvodák nemcsak az iskolára készítették fel a gyermekeket, de meg is óvták őket mindazon veszélyektől, amelyek a gyerekeket az anya esetleges munkavállalása (és távolléte) miatt otthon érthette.³⁴³ Az óvodáknak nagyon fontos szerepük volt az alapvető higiénés ismeretek (pl. kéz- és fogmosás) elsajátításában, valamint ezen ismeretek szélesebb körben történő (család) elterjesztésében. Az intézményt látogató gyermekek számának növekedése azt is jelzi, hogy ez az intézmény egyre szélesebb

³⁴¹ Ferge, 2000b:63

³⁴² MOL Z-252 32. cs. 168. d. 18. 1940. Ismertetés

³⁴³ Oczvirk, 1909:157

kört ért el. Az óvodába járó gyermekek szüleiről azonban nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok, így azt nem tudhatjuk, hogy mely munkavállalói csoportig juthatott el ezen intézmények hatása.

Már az 1890-es évek végén sor került az első társulati népiskola megnyitására és a gyors népességnövekedés miatt 1937-re már ötre nőtt a vállalat által fenntartott iskolák száma. A bányatelepi iskolák gyarapodása mögött nemcsak a munkavállalói létszám emelkedése húzódott meg, hanem az a vélekedés is, amely szerint a telepi iskolák jelentős mértékben hozzájárulnak a többgenerációs munkáscsaládok kialakulásához, valamint működésük a munkások „erkölcsi és szociális emelkedését szolgálja és polgári öntudatát fejleszti”.³⁴⁴

A MÁK Rt. az oktatási tevékenység koordinálására létrehozta a Tatabányai Iskolaigazgatóságot, melynek feladatai között szerepelt az iskolarendszer egységesítése, valamint a helyi bányai igazgatósággal való kapcsolattartás is. A bányavezetés rendszeresen bekérte a legtöbbet hiányzó tanulók listáját és ha megállapítást nyert a szülők felelőssége, akkor a szülőket meg is büntethették. Ez a szülőkre irányuló külső kényszer kettős célt szolgált. A gyermekeknél (és rajtuk keresztül a szülőknél) a vezetés csak akkor számíthatott jelentős mértékű érték, norma és magatartásváltozásra, ha azok rendszeresen látogatták az oktatási intézményeket. Véleményük szerint a bányatelepen uralkodó körülmények miatt az iskolát ritkábban látogató gyermekek erkölcsi züllésnek, romlásnak vannak kitéve és tapasztalataik szerint nem volt ritka, hogy csavargókká, tolvajokká váltak.³⁴⁵ Másrészt a bányavezetés világosan látta, hogy a megfelelő oktatásban és nevelésben részesülő gyermekek -hosszabb távon- a vállalat gazdasági sikerének garanciáit jelenthetik.³⁴⁶

A vállalat nemcsak az iskolák létesítésével és fenntartásával kapcsolatos kiadásokat fedezte, hanem az alkalmazottak gyermekei részére ingyen biztosította az író- és tanszereket. Ezek az intézkedések némiképp ellensúlyozhatták azokat az életkörülmények különbségéből eredő problémákat (elsősorban a pénztelenséget), amelyek az elsajátítandó magatartásminták elterjedését egyébként gátolták. A bányatelepi iskolákban folyó oktató- és nevelőmunka sikerét és céljait jól jelzi az a tantestületi jegyzőkönyv is, amelyben megállapítják, hogy „a legintelligensebb, legokosabb gyerekek a telepen vannak, ahol azelőtt a szocializmus, a kommunizmus

³⁴⁴ Oczvirk, 1914:300

³⁴⁵ MOL Z-252. 48. cs. 243. d. 288/1944. március 18.

³⁴⁶ Oczvirk, 1911:286-287

fészkel, ott most az istenfélelem, hazaszeretet lépett a nyomába”.³⁴⁷ Az oktatói munka eredményességét jelzi, hogy a bányamunkások 45%-a 6 elemi végzett.³⁴⁸

Az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. tc. 7.§ alapján mindazok a gyermekek kizárhatóak voltak a népiskolákból, akik betegségük, „nehezen kezelhetőségük” vagy fogyatékoságuk miatt nem tudtak a tanmenet által előírt ütemben haladni, illetve a tananyagot megfelelő szinten elsajátítani. Ez a jogszabályi rendelkezés, valamint Vida Jenő tatabányai látogatásának tapasztalatai arra ösztönözték a vállalat vezetőit, hogy már 1922-ben lépéseket tegyenek egy alternatív oktatási forma bevezetésére. Mindezek megkezdése előtt a MÁK Rt. vezérigazgatója a tatabányai bányaigazgatótól a célcsoportba tartozó gyermekek összeírását, valamint orvosi felülvizsgálatát kérte és egyúttal egy külön osztály indítására is javaslatot tett.³⁴⁹

A bányaorvosi vizsgálatok során 69 olyan „tompaelméjű” tanulót találtak, akik nem tudtak a többiekkel azonos ütemben haladni.³⁵⁰ A további lépések megtételét azonban két tényező is akadályozta. A társulati iskolákban egyrészt nem volt üres álláshely, másrészt miután egy-egy speciális osztályba legfeljebb 16-20 gyermek járhatott, a gyengébb képességű tanulók iskoláztatása háromszor akkora költséggel járt volna, mint a normál iskolákban tanuló társaiké.³⁵¹ A tatabányai bányaigazgató Homor iskolaigazgatóval együtt azt javasolta, hogy az újtelepi és az ótelepi iskolákban is indítsanak be egy-egy speciális osztályt, mivel mindkét helyen várhatóan növekedni fog a gyenge képességű tanulók aránya.³⁵²

Miután kiderült, hogy az 1922/23-as tanévet az egyik tatabányai tanító Tokodon fogja megkezdeni, a vállalat vezetése egy gyógypedagógus felvétele, valamint egy kísérleti osztály beindítása mellett döntött. A megfelelő szakember kiválasztásához a MÁK Rt. központja -a kor egyik neves szaktekintélyének számító- Éltes Mátyástól is segítséget kért. A budapesti iskolaigazgató a tatabányai álláshely betöltésére egykori növendékét javasolta, akit azonban a társulat vezetése fiatal életkora és szakmai gyakorlatának hiánya miatt nem talált alkalmasnak. Miután nem sikerült megfelelő szakembert találni, a vállalat vezetése a kísérleti osztály beindításának elhalasztása mellett döntött.³⁵³

³⁴⁷ MOL Z-252. 50. cs. 246. d. 1932. november 20.

³⁴⁸ Hilscher, 1939:103

³⁴⁹ MOL Z-252 45.cs. 230.d. Vida Jenő levele a Tatabányai Bányaigazgatósághoz 1922. január 18.

³⁵⁰ MOL Z-252 45.cs. 230.d. Dr. Szabó Ignác bányaorvos levele a Tatabányai Bányaigazgatósághoz 1922. március 8.

³⁵¹ MOL Z-252 45.cs. 230.d. Vida Jenő levele a Tatabányai Bányaigazgatósághoz 1922. augusztus 11.

³⁵² MOL Z-252 45.cs. 230.d. Rehling Konrád levele Vida Jenőnek 1922. augusztus 5.

³⁵³ MOL Z-252 45.cs. 230.d. Gosztonyi László levele Éltes Mátyásnak 1922. szeptember 14.

Amikor 1923-ban Molnár József, kir. tanfelügyelő egy kísérleti osztály beindítását kezdeményezte, a bányai igazgatóság a megfelelő tanterem és az anyagi erőforrások hiányára hivatkozva utasította vissza a tanfelügyelő javaslatát.³⁵⁴ A levéltári anyagok hiányosságai miatt nem tudjuk, hogy a későbbiekben tettek-e további kísérleteket a speciális osztályok beindítására vagy már ebben az évben elhaltak az erre irányuló próbálkozások.

Az 1930-as években ismételten egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak azok az intézkedések, amelyeket a vállalat vezetői a tanulási nehézségekkel küzdő, valamint a különböző egészségi problémákkal élő tanulók érdekében tettek. Ezekről a problémákról részletes kimutatásokat találhatunk a társulati iskolákban 1938-1942 között végzett hatósági orvos-egészségügyi vizsgálatokról szóló jegyzőkönyvekben.

A vizsgálatok eredményeit összegző dokumentumokban három, orvosolandó problémacsoportot jelöltek meg: a tanulási nehézségeket, bizonyos betegségek létét, valamint a gyermekek rossz életkörülményeire utaló jeleket (piszkos, tetves).

A társulat által fenntartott elemi iskolákban tanulási- és egészségi problémákkal élő tanulók száma (1938-1942)³⁵⁵

Problémák	1938 (N=3068)	1939 (N=3015)	1940 (N=3006)	1941 (N=2821)	1942 (N=3060)
Tanulni képtelen	8	12	4	3	8
Gyenge képességű	45	36	40	36	32
Gümőkóros	180	182	188	168	143
Vérbajos	40	29	22	14	21
„Ideges”	30	21	16	13	22
Angolkóros	404	246	212	170	144
Piszkos	110	74	49	78	69
Tetves	19	28	18	54	60

A legyengült szervezetű, a vérszegény és a tüdőbajra hajlamos gyermekek szabad levegőn történő gondozására és oktatására már a század első két évtizedében az ország több pontján (Szombathely, Sopron, Farkasgyepű) ún. erdei iskolákat létesítettek. A tatabányai bányavezetés 1937-ben kezdte meg az erdei iskola létesítésével kapcsolatos előkészületeket. A két legfontosabb feladat az iskola helyének kijelölése, valamint annak meghatározása volt, hogy az iskola bentlakásos legyen-e vagy pedig nyitott

³⁵⁴ MOL Z-252 45. cs. 230. d. Vida Jenő levele Molnár Józsefnek 1923. április 10.

³⁵⁵ MOL Z-252 47. cs. 240. d. Az 1938-1942 között készített hatósági orvos-egészségügyi vizsgálatokról szóló kimutatások alapján

rendszerű. A tervekről a MÁK Rt. budapesti központja is értesült és 1937 júniusában a vállalat egyik igazgatója (Dr. Gosztonyi László) ezzel kapcsolatban felkereste a svábhegyi szanatóriumot. Az ott szerzett tapasztalatok alapján úgy döntöttek, hogy célszerűbb lenne egy bentlakásos intézményt létrehozni, mivel az oda- és visszautazás, valamint az otthoni egészségtelen környezet jelentős mértékben rontaná a napközben elért eredményeket.³⁵⁶

Az erdei iskolát a kétholdas parkban található és 1933 óta üresen álló egykori tüdőszanatórium épületében szerették volna elhelyezni. Bár az épület kívülről és belülről is újszerű állapotban volt, belső átalakítását azonban mégis szükségesnek tartották. Az előzetes kalkulációk szerint a meglévő intézmény átalakítása 29.950 P-be került volna.³⁵⁷

Az iskola alapszabálya szerint az 1937 októberében megnyitott „Vida Jenőné” Erdei Iskolát a vezérigazgató 40 éves szolgálati jubileumának emlékére létesítették. Az 56 gyermek befogadására alkalmas intézmény működési költségeit a vállalat Munkásjóléti Alapjából fedezték (17-18.000 P /év). Az egészségügyi teendők ellátását egy bányarvos, a gyermekek oktatását pedig két tanítónő végezte. A társulat által fenntartott elemi iskolák I-IV. osztályába járó tanulók közül az erdei iskolába azokat utalták be, akiket az iskolaigazgatók előzetes kijelölése után a tatabányai bányai igazgató kiválasztott. A beutaltak közé azok a gyerekek kerülhettek, akik vagy gyengén fejlettek (pl. vérszegények, angolkórosak) vagy TBC-re hajlamosak voltak vagy pedig valamilyen súlyos betegségen estek át.

A megnyitás évében az iskola három turnusban (szeptember-december, december március, március-május) fogadta a diákokat, de már az első év végén világosan látszott, hogy a gyermekek egészségi állapotát három hónap alatt nem lehet jelentős mértékben javítani. Emiatt a vállalat vezetése úgy döntött, hogy ezt követően az erdei iskola évente csak két turnusban fogadja a gyermekeket. Amennyiben a beutalt gyermek egészségi állapotában az első turnus befejeztével nem mutatkozott jelentős mértékű javulás, az iskola vezetése további egy vagy két turnusban való részvételét javasolhatta. Ha a harmadik turnus sem járt eredménnyel, akkor a társulat igazgatója engedélyezhette a negyedik turnusban való részvételt.³⁵⁸

³⁵⁶ MOL Z-252 47. cs. 237. d. Dr. Gosztonyi László: Iskolaszanatórium

³⁵⁷ MOL Z-252 47. cs. 237. d. 1937. szeptember 4.

³⁵⁸ MOL Z-252 47. cs. 237. d. A MÁK Rt. Vida Jenőné Erdei Iskolája szervezeti szabályzata

**Az Erdei Iskolába beutalt gyermekek egészségi állapotának változása
az iskolaorvosi jelentések alapján 1938-1942 között³⁵⁹**

Tanév	Teljesen egészséges		Kifejezetten javult		Kimaradt		Összesen	
	Fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1938/39	73	53.28	54	39,43	10	7,29	137	100,0
1939/40	80	65.04	37	30.09	6	4.87	123	100.0
1940/41	80	68.37	31	26.5	6	5.13	117	100.0
1941/42	76	62.29	37	30.33	9	7.38	122	100.0

Az erdei iskola működésének hatékonyságáról az 1938-42 között készült iskolaorvosi jelentések is beszámolnak. A jelentésekben foglalt adatokból is jól látszik, hogy a beutalt gyermekek többsége teljesen egészségesen távozott az intézményből. A dokumentumok bár említést tesznek az időközben kimaradt gyermekek számáról, ám ennek okairól nem esik szó. Az erdei iskola épületét 1942-ben hadikórházzá alakították és emiatt az intézmény működését a társulat vezetése felfüggesztette.³⁶⁰

A bányatelepi elemi iskolákhoz szorosan kapcsolódó jóléti intézménynek tekinthetjük a különböző gyermeküdültetési akciókat. A MÁK Rt. vezetése 1923-tól minden évben közel 100 (1942-ben 212), legyengült szervezetű munkásgyermek nyári üdülését támogatta. A Balatonlellén, Zamárdiban, valamint a Zsófia Országos Gyermekszanatórium Egyesület balatonszabadi üdülőjében 4-4 hetet eltöltő gyermekek szállás és étkezési költségeit (évi 7-8000 P-t, 1942-ben 16.250 P-t) teljes egészében a társulat fedezte.³⁶¹ A kiválasztás szempontjai között az első helyen a rossz egészségi állapot szerepelt.

Mivel az iskolaegészségügyi vizsgálatok eredményeiből tudjuk, hogy a legyengült szervezetű gyermekek aránya az évente beutalható keretszámot lényegesen meghaladta, joggal feltételezhetjük, hogy további kritériumok is léteztek. Ezek mibenlétéről azonban a levéltári források nem tesznek említést. Az elsősorban egészségügyi cézzal megszervezett üdültetési akcióknak azonban egy másik jelentősnek mondható hatása is volt, hiszen a gyermekek megismerkedhettek a szabadidő eltöltésének egy olyan formájával (mintájával), amely addig csak a felsőbb társadalmi osztályok kiváltsága volt.

³⁵⁹ MOL Z-252 47. cs. 237. d. Az 1938-1942 között készült iskolaorvosi jelentések alapján

³⁶⁰ MOL Z-252 50. cs. 248. d. 1942. okt. 8.

³⁶¹ MOL Z-252 32. cs. 168. d. Ismertetés 1940. ill. MOL Z-252 50. cs. 247. d. 1942. szeptember 17.

A munkaerő-utánpótlás szempontjából jelentős szerepe volt a MÁK Rt. alapította iparostanonc-iskolának. Az intézménybe 1925-től már nemcsak a bányatársulati tanoncok nyerhettek felvételt, hanem a Tatabánya községben lakó iparosok tanoncai is. A tanoncok közül senki sem fizetett tandíjat, viszont a bányavállalat csak a társulat üzemeiben tanulókat látta el ingyen író- és tanszerekkel.³⁶²

A vállalat 1921-ben az alsófokú iparostanonc-iskolákhoz hasonló, kétéves, ún. szénipari előkészítő iskolát szervezett, melyben azok a 12. életévüket betöltött gyermekek tanulhattak tovább, akik az elemi iskola hatodik osztályát már elvégezték és a későbbiekben a helyi bányaiparban kívántak elhelyezkedni. A tanoncképzés elsődleges célja az volt, hogy a MÁK Rt.-nél alkalmazásban lévők gyermekeinek egy része lehetőséget kapjon arra, hogy olyan szakmát tudjon elsajátítani, amellyel a későbbiekben a vállalat valamely üzeménél el is tud majd helyezkedni.³⁶³ A tanulásban eltöltött idő növekedése abból a szempontból is lényegesnek tekinthető, hogy az oktatási intézményekben elsajátítandó értékek, normák és magatartásminták interiorizálására ily módon lényegesen több idő állt a rendelkezésre.

Miután a helyi társadalmi elit tagjai ügyeltek a társadalmi távolságok konzerválására is, ezért ennek jeleit az oktatási intézmények körében is felfedezhetjük. A vállalat vezetése és a tisztviselői kar kényszerűen vigyázott arra, hogy a rájuk jellemző tudáskészlet egy részét ne szerezhessék meg a munkavállalói hierarchia alacsonyabb szintjein lévők.

A tatabányai bányamunkások többsége (95,3%) 6 elemivel vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezett és csak 1,5%-uk szerezte meg a szellemi munkakörök betöltéséhez (és egyúttal a mobilitáshoz) szükséges polgári iskolai végzettséget.³⁶⁴ Miután az alapfokú oktatási intézményekben a gyermekek mindazon ismereteket elsajátíthatták, amelyekre egy leendő bányamunkásnak szüksége lehetett, a vállalat nem támogatta a diákok továbbtanulását. Ezt igazolja Tóth Sándor iskolaigazgató levele is, melyet a Tatabányán létesítendő polgári iskolai tanfolyam ügyében írt. Eszerint a tanfolyam megszervezését határozottan károsnak tartja, mivel „tönkreteszi a bányavállalat azon értékes törekvését, hogy Tatabányán törzsökös bányászcsaládok kialakulását, letelepedését biztosítsa. A négy polgárit végzett munkás kezéből könnyen

³⁶² MOL Z-965 45.cs. 1922. március 24.

³⁶³ MOL Z-965. 4. cs. 1932. január 15.

³⁶⁴ Hilscher, 1939:103

kiesik a csákány és arra törekszik majd, hogy végzettsége szerint más munkakörben helyezkedjék el.”³⁶⁵

Ezek a mondatok nagyon jól mutatják a vállalat oktatáspolitikájának lényegét. A MÁK Rt. a helyi oktatási rendszer intézményeinek kiépítésével nemcsak a jogszabályokban előírt kötelezettségeinek tett eleget, hanem felismerte azt is, hogy ezen intézmények jelentős szerepet tölthetnek be a bányatársaság munkaerő-utánpótlásában, másrészt a vállalat érdekeinek is megfelelő magatartásminták elterjesztésében.

3.3.7. Kulturális és szabadidős intézmények

A vállalat vezetése már a bányanyitást követő években megkezdte a társulat kulturális és szabadidős intézményeinek kiépítését, mivel felismerte, hogy a bányamunkások művelődését szolgáló intézmények létesítésével elérhetővé válhat legfőbb célja: a munkavállalók szokásainak és gondolkodásmódjának megváltoztatása, valamint a békére és „szociális belátásra” történő nevelése.³⁶⁶ Komárom vármegye 1941-es évkönyve szerint a MÁK Rt. tatabányai bányatelepén „a társadalmi, egyesületi és kulturális élet igen fejlett, a munkásság ennek következtében felvilágosult, szorgalmas, jóakarátú, hazafias gondolkozású és csekély kivétellel vallásos érzelmű.”³⁶⁷

A társulat által létesített és működtetett kulturális intézmények közül az egyik legjelentősebb az 1917-ben megnyitott Népház volt. Az épület 750 férőhelyes nagyterme kiválóan alkalmas volt színi- és mozielőadások, valamint hangversenyek tartására. A vállalat létesítette és tartotta fenn a kulturális élet központjainak számító munkás-, altiszti- és tiszti kaszinókat.

A tisztviselői kar a szabadidő eltöltésében is igyekezett a munkásoktól elkülönülni. A közel 5000 kötetes könyvtárral rendelkező tiszti kaszinó rendezvényein a munkások egyáltalán nem, az altisztek pedig csak külön meghívással vehettek részt. A tisztviselők, beosztásuknál fogva automatikusan a tiszti kaszinó tagjai lehettek, de a társulati iskolákban alkalmazott tanítók csak két régi tag javaslatára nyerhettek felvételt.³⁶⁸

A három telepi munkáskaszinónak 1940-ben összesen 1365 tagja és közel 4337 kötetes könyvtára volt. A munkáskaszinók nyújtotta szolgáltatásokat a bányamunkások

³⁶⁵ MOL Z-252 48. cs. 243. d.

³⁶⁶ Oczwirk, 1914:364

³⁶⁷ Reviczky, 1941:224

³⁶⁸ Tatabánya története I., 1972:259 ; 284

közel egynegyede vette igénybe.³⁶⁹ A kaszinói tagok újságot olvashattak, rádiót hallgathattak, biliárdozhattak, sakkozhattak és ismeretterjesztő előadásokon vehettek részt. Az előbbieken említett kulturális rendezvények hatása természetesen csak akkor érvényesülhetett, ha a munkások érdeklődést mutattak ezen szabadidős tevékenységek végzése iránt.³⁷⁰

Az egyletek és egyéb szervezetek működtetésében nagy szerep hárult a társulati iskolákban és óvodákban dolgozó pedagógusokra, akik a Népházban, a kaszinókban, az ifjúsági egyesületekben, valamint a leánykörökben megtartott népművelési előadások állandó szereplői voltak. A tantestület minden tagjának munkaköri kötelessége volt, hogy évente 12 alkalommal, az általuk kiválasztott helyen és témában előadásokat tartsanak.³⁷¹

A legnépszerűbb programok az amatőr színjátszó csoportok előadásai, a főző-, a háztartási-, valamint a varrótanfolyamok voltak. A háztartási- és főzőtanfolyamoknak az volt a céljuk, hogy a résztvevők elsajátítsák a korszerű és gazdaságos háztartásvezetéshez szükséges ismereteket, valamint megismerjék az egészséges ételek elkészítésének titkait.³⁷² 1942-ben a Népművelési Bizottság által rendezett műsoros esteken, illetve a 3 főző- és 3 varrótanfolyamon 1500-1800 fő vett részt. A rendezvények dologi költségeit teljes egészében a bányatársulat fedezte. /Ebben az évben a vállalat szociális és kulturális kiadásai már a 6.401.156,97 pengőt is elérték./³⁷³

A helyi sportéletet az 1910-ben alapított és a társulat által is támogatott Tatabányai Sport Club (továbbiakban:T.S.C.) irányította. A vállalat vezetése úgy vélte, hogy a labdarúgó sport fejlesztése jelentős mértékben elősegítheti a bányamunkások gondolkodásmódjának változását, hazafias érzésének növelését, valamint a munkaadóhoz való ragaszkodását.³⁷⁴ A társulat a sportegyesület éves működését 1939-ben még 200 pengővel, majd az ezt követő években már 400 pengővel támogatta.³⁷⁵ A háború harmadik évében (1942) a T.S.C. 3600 P külön támogatásban is részesült.³⁷⁶

³⁶⁹ Tatabánya története I., 1972:65 ill. MOL Z-252 32. cs. 168. d. 21. p. Ismertetés 1940

³⁷⁰ Oczvirk, 1908:404

³⁷¹ MOL Z-252 46. cs. 234. d.

³⁷² MOL Z-252 46. cs. 234. d. 1933. szept. 30.

³⁷³ MOL Z-252 32. cs. 168. d. 1942. szept. 17.

³⁷⁴ MOL Z-252. 66. cs. 340. d. 1943. nov. 16.

³⁷⁵ MOL Z-252 66. cs. 340. d. 1941. nov. 26.

³⁷⁶ MOL Z-252 66. cs. 340. d. 1942. márc. 17.

Az egyesületi taglétszámokból – mely sok esetben a 400-600 főt is elérte - arra következtethetnénk, hogy élénk egyesületi élet folyt a telepeken.³⁷⁷ Hilscher Rezső tatabányai vizsgálatainak eredményei látszólag megerősítik ezt az állítást, hiszen az általa megkérdezett 227 munkás közül 114 fő egy egyesületben, 42 fő kettőben, öt pedig 3-4 egyesületben is tag volt. Az interjúk során azonban az is kiderült, hogy a munkások jelentős része csak a bányavezetés kedvéért lett egyesületi tag és az igazán aktív tagok csak a nőtlen munkások, valamint az altisztek voltak.³⁷⁸ Mindez viszont azt is jelzi, hogy hiába működtetett a vállalat egy minden szükségletet kielégítő kulturális intézményrendszert, ha az általa nyújtott szolgáltatások iránt nem volt igény.

Az 1940-ben támogatott egyesületek között szép számmal találunk a különböző vallási felekezetekhez kapcsolódó szervezeteket (pl. Credo Egyesület, Oltár Egyesület, Római Katolikus Leánykör, Református Ifjúsági Egyesület, Evangélikus Férfi Egylet stb.). A társulat és az egyházak közötti kapcsolat kiépülése azonban ennél jóval korábbi időpontra tehető, hiszen a MÁK Rt. már a bányanyitást követő évektől kezdve -a kor szellemének megfelelően- nagy hangsúlyt fektetett a bányatelepeken élők vallás-erkölcsi nevelésére. Ennek érdekében átvállalta az egyházközségek (katolikus, református, evangélikus) létesítésével és működtetésével kapcsolatos kiadásokat: templomokat, kápolnákat épített, a lelkészeknek fizetést és lakást adott, fedezte a lakásfenntartás költségeit (fűtés, világítás).³⁷⁹ A bányavezetés a bányatelepi hitélet megszervezését azért is ösztönözte, mert a telepeken élő heterogén népesség egységessé tételét (részben) a hit által közvetített értékek és normák mentén tartotta megvalósíthatónak.³⁸⁰

³⁷⁷ MOL Z-252 32. cs. 168. d.

³⁷⁸ Hilscher, 1939:104

³⁷⁹ MOL Z-965 45. cs. 1903. máj. 1.

³⁸⁰ MOL Z-252 43. cs. 215. d. 1944. febr. 7.

4. ÖSSZEGZÉS

Disszertációnkban a két világháború közötti magyar bányaiipar egyik legjelentősebb bányavállalata jóléti intézményrendszerének bemutatására tettünk kísérletet. A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. gazdasági stabilitása –mint láttuk- kellő anyagi alapot nyújtott a vállalati jóléti politika intézményrendszerének kiépítéséhez és működtetéséhez. Ez a rendszer két pilléren nyugodott. Az egyikhez a munkásjóléti intézmények (munkáslakások, segélyezés, bányatárspénztár, élelemtárak, egészségügyi, valamint az anya- és csecsemővédelmi intézmények), a másikkhoz pedig a kulturális intézmények (színház, mozi, könyvtárak, kaszinók, egyesületek, sportlétesítmények, óvoda, elemi iskola, erdei iskola) tartoztak.

Az intézmények létesítése mögött meghúzódó motívumokat vizsgálva elmondható, hogy ez az 1920-as évek végére kialakuló, széles alapon nyugvó jóléti rendszer funkcióit tekintve egyszerre volt *integráló* és *megosztó*. Amint arra már a helyi társadalom vizsgálata során utaltunk, a MÁK Rt. vezetőinek az egyik legfontosabb célja az eltérő kulturális háttérrel rendelkező munkavállalók érték- és normarendszerének átformálása volt, amelyben jelentős szerepet kaptak a különböző jóléti intézmények. Ezen törekvések kiteljesedését, azonban a munkaadók és a munkavállalók között meglévő társadalmi távolság konzerválását célzó vállalati politika viszont sok esetben megakadályozta.

Az előbbieken említett integráló funkciót betöltő intézmények közül a vállalat által fenntartott iskolákat emelhetjük ki. Az elemi oktatás megszervezésével például nemcsak az Eötvös-féle közoktatási törvényben foglaltaknak kívántak eleget tenni, hanem a vállalatnak érdeke fűződött ahhoz is, hogy az iskolai szocializáció során elsajátított értékek és normák segítségével, a társulat elvárásainak is megfelelő új munkásgenerációt neveljenek ki. A tanszerek ingyenessé tételével és a tanítók körültekintő kiválasztásával, pedig azt is el tudták érni, hogy az oktatási intézményekből kikerülő gyermekek ne csak írni, olvasni és számolni tanuljanak meg, hanem munkavállalóként képesek legyenek a MÁK Rt. szolgálati rendszabályában foglaltaknak megfelelően cselekedni. Mindezek következtében, azonban csökkent a munkások és a tisztviselői kar között meglévő tudásbeli különbség is, amely némileg hozzájárult az előbbi csoport helyi társadalomba történő integrációjához is.

A korábbiakban már említett integráló funkció egy másik megjelenési formájának tekinthetjük azt is, hogy a vállalat elismerte a különböző munkavállalói csoportok tagjainak azonos (pl. kulturális, szabadidős, oktatási stb.) jellegű szükségleteit.

Ezen szükségletek kielégítését pedig kétféle, általunk „önállónak” ill. „közösnek” nevezett intézmények működtetésével látták megvalósíthatónak. Az előbbieik közé – többek között- a munkavállalók szabadidejének eltöltésére szolgáló kaszinók és a vállalat által épített lakások tartoztak, az utóbbiak közé pedig pl. a gőzfürdő és a strand sorolható.

A kaszinók, mint láttuk a munkavállalók kulturális szükségleteit elégítették ki, de a MÁK Rt. a tisztviselők, az altisztek és a munkások számára külön-külön intézményeket létesített, ezáltal is érzékeltetve a köztük lévő társadalmi távolságot.

Az általunk „közösnek” nevezett intézményeket valamennyi munkavállaló igénybe vehette, azaz ebben az esetben is a vállalat által elismert azonos szükségletekről beszélhetünk, ám itt a közösen használt intézményen belül figyelhető meg az előbbieken is megjelent megosztó funkció. A gőzfürdő szolgáltatásait pl. valamennyi munkavállaló igénybe vehette, ám azt minden munkavállalói csoport számára meghatározták, hogy a fürdőmedencéket mely napokon használhatják. Jól látható, hogy ebben az esetben egy intézmény keretén belül elégítették ki a munkavállalói szükségleteket, de itt is differenciáltak a három csoport tagjai között.

Az integrálás-megosztás fogalom párral leírható vállalati törekvések, azonban nem jelenthetik a társulat jóléti politikájának szóba jöhető megközelítési módját. A MÁK Rt. által létesített és működtetett intézmények nemcsak a munkavállalók, hanem azok hozzátartozóinak szükségleteit is (korra és nemre való tekintet nélkül) igyekeztek kielégíteni. Ennek következtében joggal merült fel bennünk az a kérdés, hogy milyen érdeke fűződhetett a társulatnak ahhoz, hogy néhány, a bányászati tevékenységhez nehezen kapcsolható intézmény létesítése mellett döntsön.

A vállalatnak dolgozatunkban is ismertetésre került lépései közül talán az egyik legkevésbé érthető az volt, amikor az 1920-as évek elején a MÁK Rt. vezetői kísérletet tettek a helyi anya- és csecsemővédelem megszervezésére. A létesítéssel kapcsolatban Vida Jenő által megfogalmazott –a korábbiakban már idézett- mondatok, azonban egy újabb, lehetséges magyarázatát adhatják annak, hogy a társulat miért is foglalkozott a helyi anya- és csecsemővédelem megszervezésével. A MÁK Rt. vezetői ugyanis már az 1920-as évek elején felismerték, hogy a csecsemőhalandóság problémájának kezelése

nem csupán közegészségügyi kérdés, hanem a munkaerő-utánpótlás folyamatosságának biztosítása miatt is fontos nemzetgazdasági (ezen belül pedig vállalati) érdek.

Ez a magyarázat egyúttal azt is sugallja, hogy a vállalatnak ezen a téren nemcsak érdekei, hanem ellenérdekei is voltak, amelyek a leginkább talán éppen az oktatási rendszer kiépítése során jelentek meg. Miután az alapfokú oktatási intézményekben a gyermekek mindazon ismereteket elsajátíthatták, amelyekre egy leendő bányamunkásnak szüksége lehetett, emiatt a vállalatnak nem fűződött érdeke a diákok továbbtanulását lehetővé tevő, magasabb szintű oktatási intézmények (pl. polgári iskola) működésének támogatásához. Mindez megerősíti azt, a korábbiakban már említett feltételezésünket is, amely szerint a vállalati jóléti politika intézményei elsősorban a társulat gazdasági érdekei mentén szerveződtek és ennek megfelelően, figyelmen kívül hagytak minden olyan javaslatot, amely ezzel ellentétes volt.

Amint láttuk a MÁK Rt., az általa működtetett jóléti intézményekkel nemcsak munkásait támogatta, hanem létesítésük mögött mindvégig meghúzódott a társulat gazdasági érdeke is: a munkaerő helyhez kötése, a fluktuáció csökkentése, valamint a helyi társadalom egységének megteremtése. A többnyire töredékes levéltári források miatt nagyon nehéz (és talán nem is lehet) pontos választ kapnunk azokra a dolgozatunk elején feltett kérdésekre, hogy az egyes jóléti megoldások bevezetése mennyiben volt valamilyen külső kényszer (pl. jogszabályok, piaci verseny) eredménye illetve mekkora szerepe volt mindebben a vállalati menedzsment (pl. Vida Jenő, Rehling Konrád) szociális érzékenységének.

Vida Jenő életútjának főbb állomásait áttekintve azonban elmondhatjuk, hogy cselekedetei mögött sok esetben (pl. alapítványok létesítése, gyermekek támogatása) fellelhetők az elnök-vezérigazgató szociális érzületére utaló jelek, ám a vállalati nyereségből való részesedése okán joggal feltételezhetjük azt is, hogy komoly gazdasági érdeke is fűződött pl. a munkaerő-utánpótlását támogató gyermekvédelmi intézmények létesítéséhez.

A vállalati jóléti intézményrendszer létesítése a legtöbbször (pl. az elemi iskolák vagy az anya- és csecsemővédelmi intézmények esetében) valamilyen jogszabályi előíráson alapult, de számos esetben láthattuk, hogy ezen előírások pusztán csak az adott intézmény működésének kereteit határozták meg. Az viszont, hogy ezeket a kereteket milyen tartalommal töltötték fel (pl. az iskolák esetében, hogy miként választották ki a tanítókat), az már elsősorban a vállalat vezetőinek döntésén alapult.

Amennyiben ezeket a döntéseket jobban megvizsgáljuk, akkor szinte minden esetben azt láthatjuk, hogy Vida Jenő igyekezett a kor színvonalához képest magasabb szintű szolgáltatásokat és ellátásokat nyújtó intézményeket létesíteni (ld. erdei iskola) és ennek érdekében kapcsolatrendszerét megmozgatni. A presztízsszemponatok mellett talán éppen ez utóbbival magyarázható az is, hogy szinte minden munkásjóléti intézményben magasán képzett, sokéves gyakorlattal rendelkező szakembereket alkalmaztak és az intézmények létesítését minden esetben hosszas előkészítő munka előzte meg.

Az előbbieken vizsgált kérdés alapján viszont az is elmondható, hogy a bányavállalat képes volt felismerni azokat a helyben keletkező szükségleteket, amelyre reflektálva kiegészíthette az állam szociálpolitika intézményei által nyújtott szolgáltatásokat és ellátásokat.

Disszertációnkban részben a rendelkezésre álló források hiányosságai miatt, részben pedig a pénzügyi folyamatok átláthatatlansága miatt, sajnos nem sikerült pontos választ kapnunk arra a kérdésünkre, hogy miként történt az egyes munkásjóléti intézmények finanszírozása. Adatok hiányában azt is csak inkább feltételezni tudjuk, hogy a legtöbb esetben a vállalat társfinanszírozóként lépett fel (pl. egészségügyi intézmények, anya- és csecsemőintézmények). A pénzügyi kérdések tisztázatlanságából eredő problémák talán a leginkább a bányatárspénztár által működtetett jóléti intézmények esetében jelentkezhetnek, hiszen nehéz lenne eldöntenünk, hogy kiket is tekinthetünk ebben az esetben finanszírozóknak: a bányatárspénztárat, amely létét a munkavállalók és a munkáltatók befizetéseinek köszönhette vagy a munkáltatókat, akik a munkavállalók bérének levonásaiból jóléti célokra is fordítottak bizonyos összeget vagy a mindkettőnek „fizető” munkavállalókat?

Dolgozatunk elején célként fogalmaztuk meg annak vizsgálatát is, hogy mely jóléti intézmények járultak hozzá a munkavállalók vállalathoz kötéséhez és kik lehettek az általuk nyújtott szolgáltatások kedvezményezettjei. E két kérdést érdemes összekapcsolnunk, hiszen vélhetően a két kör bizonyos esetekben fedte egymást. A vállalatnak érdeke fűződött ahhoz, hogy a bányatársulat iránt „hűséges” és „munkáját nagy szorgalommal végző” képzett munkavállalókat megtartsa. Esetükben finomabb eszközökkel próbálták ezt elérni (pl. saját ház építéséhez nyújtottak 20 éves időtartamra hitelt), a képzetlen, de nagy munkabírású bányamunkások helyhez kötésének pedig az egyik legjobb módszere az élelemtári hitelek nyújtása volt, amely sokukat egy életen át a vállalat adósává tette.

A vállalati jóléti politika intézményeit bemutató dolgozatunkban számos példát találhattunk arra is, hogy miként jelent meg ebben a rendszerben a vállalatok által végzett jóléti tevékenység -Titmuss által is megemlített- egyik legfontosabb mechanizmusa: a negatív redisztribúció. Talán a lakáspolitikai terület, ahol a legjobban érzékelhetővé válik ennek jelenléte, gondoljunk csak itt a munkavállalói csoportonként eltérő lakástípusokra.

A titmussi megközelítés mellett, azonban a Hilscher-féle álláspontra is több példát találhatunk. Amint azt korábban már megemlítettük a neves szociálpolitikus úgy vélte, hogy a vállalati jóléti politika egyik célja a munkaadók és a munkavállalók közötti kapcsolat megerősítése és ezen keresztül az üzemközösség megteremtése. Ezen törekvések megtalálhatók azon jóléti tevékenységek mögött, amelyeket összegzésünk elején integráló funkciójúnak tekintettünk (pl. iskolák)

Végezetül a disszertációnk címében feltett kérdésünkre azt a választ adhatjuk, hogy mind a gazdasági érdekeknek, mint pedig a vállalat vezetői szociális érzékenységének szerepe volt a vállalati jóléti intézményrendszer kiépülésében, de a kettő közül az előbbi lényegesen nagyobb hangsúlyt kapott.

BIBLIOGRÁFIA

1945 előtt megjelent munkák

Könyvek

- A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat alkalmazottai nyugdíjintézetének alapszabályai (1937), Révai Nyomda Budapest
- A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat Tatavidéki Bányáinak Szolgálati-rendszabályai (1912), Buchdruckerei Adolf Sonnenfeld, Nagyvárad
- A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. 50 éve 1891-1941 (1942), Budapest
- A székesfőváros társadalmának emberbaráti intézményei (1929) In.: A magyar filantrópia könyve (szerk.: Béry László), Légrády Testvérek Műintézete Budapest 295-340. pp.
- Az "Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület" kebeléből kiküldött bizottságnak Emlékirata Lukács László m. kir. Pénzügyminiszter úrhoz (1896), Joerges Ágost özvegye és fia könyvnyomdája, Selmecezbánya
- Alliquander Ödön (1931): Magyarország bánya- és kohóipara az 1912-1926 évben, Magyar Királyi Állami Nyomda Budapest
- Alliquander Ödön et. al. szerk. (1931): Magyar bányajog, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- Aronffy Mihály (1940): A Magyar Pamutipar Rt. szabadidő intézményei, In.: A gyáripari munkavállalók szabadideje (szerk.: dr. Raggambi Fluck András) Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége - Magyar Gyáripar Szabadidőszervezete Budapest 108-110. pp
- Balkay Béla dr. – Szeőke Imre dr. (1901): Magyar bányajog, Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest
- Baloghy Mária (1939): A gyárgondozónői szolgálat, A mai magyar szociálpolitika (szerk.: Mártonffy Károly) Budapest 708-716. pp
- Bán Imre (1940): Szénbányászok, In.: Magyar gyáripari munkásság. Szociális helyzetkép (szerk.: Rézler Gyula), Magyar Közgazdasági Társaság Budapest 215-242. pp
- Berényi Oszkár (1935): Munkásjóléti és kulturális intézmények, valamint egyéb munkásjóléti tevékenység a MÁK Rt. tatabányai bányatelepén, Budapest
- Berki Ernő (1935): Környékünk története, Tatabánya Kézirat
- Bikkal Dénes dr. (1934): A szociális gazdasági rend, Budapest
- Bikkal Dénes dr. (1943): Magyar szociálpolitika, Danubia Könyvkiadó Budapest
- Bikkal Dénes dr. (1934): Társadalombiztosítás Magyarországon, Légrády Testvérek Nyomdai Műintézete Budapest

- Bodnár Gyula dr. szerk.(1934): Budapest Székesfőváros kirándulónovatai 8. Tatabánya, Budapest Székesfőváros Házinyomdája Budapest
- Dr. Borovszky Samu (1907): Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Komárom vármegye és Komárom szabad királyi város, Athenaeum Rt. Budapest
- Böhm Vilmos (1918): Magyar szociálpolitika, Népszava Könyvkereskedés Budapest
- Carnegie (é.n.): Napjaink problémái, Révai Budapest
- Dr. Csorna Kálmán (1929): A szociális gyermekvédelem rendszere, Eggenberger-könyvkereskedés Budapest
- Déry Károly (1900): Magyar Bánya-kalauz, Czettel és Deutsch, Budapest
- Ecséri Lajos (1883): A munkásbiztosítás kérdése, Franklin-társulat Könyvnyomdája Budapest
- Eisele Gusztáv szerk. (1907): Gömör és Kishont Törvényesen Egyesült vármegyék bányászati monográfiája, Joerges Ágost Özvegye és Fia Selmeczbánya
- Esztergár Lajos dr.(1936): A szociálpolitika tételes jogi alapja, Kultúra Könyvnyomdai Műintézet Pécs
- Faragó Ferenc (1944): Népünk egészsége, Országos Közoktatási Tanács Budapest
- Ferenczi Imre (1910): Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények, Kilián Frigyes utóda kiadása Budapest
- Fluck András dr. szerk. (1940): A gyáripari munkavállalók szabadideje, Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége Budapest
- Fluck András dr. szerk. (1941): Szabadidő-tevékenység a magyar gyáriparban, Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége Budapest
- Dr. Fodor Oszkár szerk. (1934): Működési jelentés az 1933. évről, Zsófia Országos Gyermekszanatórium Egyesület Budapest
- Ford, Henry (1926): Életem és működésem, Légrády Nyomda és Könyvkiadó Rt. Budapest
- Gál Benő (1934): Munkanélküliség, munkabér, munkaidő, Világosság Könyvnyomda Budapest
- Gortvay György dr.(1940): A munkások fizetései szabadságának hasznosítása, különös tekintettel a tanoncüdültetés tanulságaira, In.: A gyáripari munkavállalók szabadideje (szerk.:dr. raggambi Fluck András) Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége - Magyar Gyáripar Szabadidőszervezete Budapest 69-75. pp
- Gortvay György dr. (1932): Népegészségügyi Muzeum, Helyi Értesítő Lapvállalat Budapest
- Heller Farkas szerk. (1937): Közgazdasági lexikon, Grill Károly Könyvkiadóvállalata Budapest
- Heller Farkas (1923): Magyarország socialpolitikája, Centrum Kiadóvállalat Rt. Budapest
- Hilscher Rezső (1939): A bányászok életformája In.: Dr. Magyary Zoltán – Kiss István: A közigazgatás és az emberek, Budapest 98-107. pp
- Hilscher Rezső (1928): Bevezetés a szociálpolitikába, SZÖVÉTNEK Budapest
- Johan Béla (1939): Gyógyul a magyar falu, m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet Budapest

- Keller Lajos szerk. (1938): Jelentés az Országos Stefánia Szövetség 1937. évi működéséről, Árpád Rt. Könyvnyomdája Kalocsa
- Keller Lajos (1923): Az „Országos Stefánia Szövetség Anyák és Csecsemők Védelmére” története, eddigi működése és szerepe az Amerikai Vöröskereszt anya- és csecsemővédő akciójában In.: Az Amerikai Vöröskereszt anya- és csecsemővédő akciója Magyarországon (szerk.: Dr. Bókay János) American Red Cross Action for protecting mothers and babies in Hungary kiadása Budapest 13-18.pp.
- Kemény G. Gábor (é.n.): A tárnák ébredése, Anonymus Budapest
- Korompay Lajos (1941): Salgótarján szabadidő problémái, In.: Szabadidő-tevékenység a magyar gyárparban (szerk.: Fluck András), Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége Budapest 55-61. pp
- Kovrig Béla (1932): A magyar szociálpolitika igaza, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T. Budapest
- Kovrig Béla (1944): A munka védelme a dunai államokban, Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár
- Kovrig Béla (1925): Az ipari békéről, m. kir. Állami Nyomda Budapest
- Kovrig Béla (1936): Szociálpolitika, Magyar Szemle Társaság Budapest
- Le Play (1903): A munkásviszonyok reformja, Magyar Tudományos Akadémia Budapest
- Liber Endre (1927): A háború és a pusztító béke hatásai Budapesten In.: A nagy vihar hajótöröttjei (szerk.: Dr.Kádár Béla – Sarbó Vilmos) Budapest 93-128. pp.
- Litschauer Lajos (1902): A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat Alsó-Galla-Bánhidai Barnaszénbányaműve, Joerges Ágost özvegye és fia könyvsajtóján, Selmecebánya.
- Madzsar József szerk. (1928): Társadalmi lexikon, Népszava-Könyvkereskedés Budapest
- Dr. Magyary Zoltán – Kiss István (1939): A közigazgatás és az emberek, Magyar Közigazgatástudományi Intézet Budapest
- Magyarországi Rendeleték Tára (1917). VII-IX. füzet (Magyar kir. Belügyminisztérium), Pesti Könyvnyomda Rt.
- Matolcsy Mátyás (1939): Jövedelemeloszlás Magyarországon, Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1936. évi 5-6. számából
- Novágh Gyula (1940): Népművelési feladatok a szabadidő hasznosításában, In.: A gyáripari munkavállalók szabadideje (szerk.:dr. raggambi Fluck András) Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége - Magyar Gyárirpar Szabadidőszervezete Budapest 34-47. pp
- Nyáry András (1939): A járás egészségügyi viszonyai In.: Dr. Magyary Zoltán – Kiss István: A közigazgatás és az emberek, Budapest 107-119. pp
- Orosz Dezső (1941): Anya-, csecsemő- és kisdédvédelem In.: Az iskolaorvos kézikönyve (szerk. Dr. Darányi Gyula), Országos Közegészségügyi Egyesület Budapest

- Osváth Andor (1938): Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene, Magyar Városok Múltja és Jelene Kiadóhivatala Budapest
- Pallas Nagy Lexikona XII. kötet Magyar – Nemes, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest 1896.
- Pap Dezső (1934): A magyar szociálpolitika a világháborúban, Budapest
- Pályi Márton dr (é.n.): Nemzeti munkásvédelem, Az „Iparegészségügy” kiadványa Budapest
- Prém Lóránt dr. (1940): Testnevelés, sport, turisztaság a szabadidőbe, In.: In.: A gyáripari munkavállalók szabadideje (szerk.:dr. raggambi Fluck András) Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége - Magyar Gyáripár Szabadidőszervezete Budapest 48-56. pp
- Propper Sándor (1923): A magyar munkásbiztosítás csődje, Népszava-könyvkereskedés, Budapest
- Prudniki Hantken Miksa (1878): A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata, Légrády Testvérek Budapest
- Reviczky István revisnyei (1941): Komárom vármegye évkönyve az 1941. évre, Komárom vármegye alispánja, Sátoraljaújhely
- Révész Béla (1940): Magyar küzdelem. Tükör kulturális és szociális intézményekről, Budapest
- Rézler Gyula (1945): A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867-1914, Faust Könyvkiadó, Budapest
- Rézler Gyula (1943): Egy magyar textilgyár munkástársadalma, Magyar Ipari Munkatudományi Intézet Budapest
- Szabó Ervin (1911): A tőke és a munka harca In.: Szociológia, politika I. (Szerk.: Gömöri Ernő) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Budapest
- Dr. Szél Tivadar (1930): Egészségügyi statisztika, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Budapest
- Szolgálati rendtartás Bánya- (kohó) üzemekben foglalkoztatott munkások részére (A 43600-1944 Ip.M. rendelet II. mellékletével és a 43900-1944 Ip.M. rendelet), Általános Nyomda és Grafikai Intézet Rt. Budapest 1944.
- Szociálpolitikus (1943): Munkásság és munkásvédelem, Szociáldemokrata Párt Budapest
- Tanay Magda (1940): A szabadidő és a család, In.: A gyáripari munkavállalók szabadideje (szerk.:dr. raggambi Fluck András) Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége - Magyar Gyáripár Szabadidőszervezete Budapest 81-84 pp
- Dr. Torday Ferenc (1926): Egészségügyi csecsemő-, gyermek- és anyavédelem In.: A hatósági orvos. Vezérfonal a socialhygiénével foglalkozók számára (szerk.: Dr. Fáy Aladár et al.) Novák és Társa Budapest 183-252.pp.

- Végh Jenő (1940): A munkás szabadideje és a magyar munkaadók, In.: A gyáripari munkavállalók szabadideje (szerk.: dr. Raggambi Fluck András) Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége - Magyar Gyáripar Szabadidőszervezete Budapest 21-25. pp
- Viski László (1939): Iparfelügyelet, In.: Mai magyar szociálpolitika (szerk.: Mártonffy Károly) Budapest 717-722. pp
- Wahl Henrik (1940): A Weiss Manfred szabadidő szervezet tapasztalatai és tanulságai, In.: A gyáripari munkavállalók szabadideje (szerk.: dr. Raggambi Fluck András) Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége - Magyar Gyáripar Szabadidőszervezete Budapest 111-115. pp
- Webb, Sidney & Beatrice (1909): Munkás-demokrácia I-II., Grill Károly Könyvkiadóvállalata Budapest
- Weis István (1942): Hazánk társadalomrajza, Országos Közoktatási Tanács Budapest
- Weltner, Jakab (1927): „Milliók egy miatt”, Saját kiadás Budapest
- Zentai Pál (1923): Jelentés az Amerikai Vöröskereszt anya- és csecsemővédő akciójáról In.: Az Amerikai Vöröskereszt anya- és csecsemővédő akciója Magyarországon (szerk.: Dr. Bókay János) American Red Cross Action for protecting mothers and babies in Hungary kiadása Budapest 25-32. pp.

Tanulmányok, újságcikkek, kéziratok

- A düsseldorfi iparkiállítás bányászati csoportjának ismertetése (1903), Bányászati és Kohászati Lapok (a továbbiakban: BKL) XXXVI. évf. 5. sz. 257-273. pp.
- A „Magyar Általános” közgyűlése (1903), BKL XXXVI. évf. 8. sz. 487-489. pp
- A Magyar Általános Kőszénbánya közgyűlése (1905), BKL XXXVIII. évf. 9. sz. 576-577. pp
- A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (1908), BKL XLI. évf. 11. sz. 747-748. pp
- A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (1909), BKL XLII. évf. 8. sz. 518-519. pp
- A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (1911), BKL XLIV. évf. 10. sz. 637-638. pp
- A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (1923), BKL LVI. évf. 10. sz. 114. p.
- A m. kir. Iparfelügyelők tevékenysége az 1906. évben (1908), BKL XLI. évf. 3. sz. 151-166. pp
- A m. kir. Ministeriumnak 1758/M.E. rendelete a bányamunkások betegségi és baleseti biztosításáról (1922), BKL LV. évf. 5. sz. 78-80. pp
- A m. kir. Népjóléti és munkaügyi miniszter 11234/1922. sz. rendelete a bányamunkások betegségi és baleseti biztosításáról szóló 1758/1922. M.E. sz. rendelet végrehajtása tárgyában (1922), BKL LV. évf. 6. sz. 94-96. pp
- A munkások baleset-biztosítása (1903), BKL XXXVI. évf. 10. sz. 622-624. pp
- A nők éjjeli munkájáról (1911), BKL XLIV. évf. 3. sz. 180. p.

- A Salgótarjáni Kőszénbánya (1906), BKL XXXIX. évf. 4. sz. 226. p.
- A salgótarjáni kőszénbánya közgyűlése (1907), BKL XL. évf. 6. sz. 379-381. p.
- A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. (1905), BKL XXXVIII. évf. 4. sz. 255. p.
- A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. (1908), BKL XLI. évf. 6. sz. 407-408. p.
- A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. (1909), BKL XLI. évf. 6. sz. 387-388. p.
- A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. (1905), BKL XXXVIII. évf. 5. sz. 323. p.
- Az Általános Kőszénbánya közgyűlése (1904), BKL XXXVII. évf. 9. sz. 630-632. pp.
- Az Általános Kőszénbánya közgyűlése (1906), BKL XXXIX. évf. 9. sz. 574-575. pp.
- Az Általános Kőszénbánya mérlege (1906), BKL XXXIX. évf. 8. sz. 518. p.
- Az OMBKE Borsod-Gömöri Osztályának kebelében alakult Orvosi szakosztály social-hygienikus javaslatai (1924), BKL LVII. évf. 4. sz. 37-38. pp
- Az OMBKE Borsod-Gömöri Osztályának kebelében alakult Orvosi szakosztály social-hygienikus Javaslatai (1924), BKL LVII. évf. 5. sz. 46-48. pp
- Az "Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület" 1896. évi szeptember hó 24-én Budapesten tartott rendes évi közgyűlése keretében rendezett kiállítás leírása (1896), BKL XXIX. évf. 20. sz. 5325-344. pp
- Az osztrák társpénztárak (1904), BKL XXXVII. évf. 6. sz. 418. p.
- Az ózdi munkásfürdő (1904), BKL XXXVII. évf. 21. sz. 611. p.
- Agricola (1904): A porosz társpénztárak reformja, BKL XXXVII. évf. 10. sz. 677-678. pp.
- Agricola (1904): Gyermekmunkások alkalmazása a kőszénbányáknál Németországban, BKL XXXVII. évf. 20. sz. 547. p.
- Amerikai gyárak (1903), BKL XXXVI. évf. 3. sz. 158-159. p.
- Andreics János (1904): Törvényjavaslat a bányatörvényről és a munkások baleset ellen való biztosításáról szóló törvényjavaslat, BKL XXXVII. évf. 2. sz. 73-82. pp
- Andreics János (1904): Törvényjavaslat a bányatörvényről és a munkások baleset ellen való biztosításáról szóló törvényjavaslat, BKL XXXVII. évf. 9. sz. 577-592. pp
- Angolországi levelek (1905), BKL XXXVIII. évf. 9. sz. 562-565. pp
- Balkay Béla dr. (1903): Németország a magyar bányászat ellen, BKL XXXVI. évf. 4. sz. 226-227. pp
- Balkay Béla dr.(1903): A szerb bányatörvény reformja, BKL XXXVI. évf. 10. sz. 577-581. pp
- Balkay Béla dr.(1903): A szénkérdés, BKL XXXVI. évf. 3. sz. 164-170. pp
- Barlai Béla dr. (1905): Amerikai tanulmányutam, BKL XXXVIII. évf. 6. sz. 372-378. pp.
- Bauer Gyula (1904): A rudai 12 apostol bányatársulat aranybányászata, BKL XXXVII. évf. 17. sz. 289-338. pp.
- Bányamunkások hivatásával járó nyavalyák (1903), BKL XXXVI. évf. 4. sz. 222. p.
- Bányatárspénztárak (1924), BKL LVII. évf. 23. sz. 184-185. pp.

- Bányatárspénztárak reformja (1918), BKL LI. évf. 21. sz. 359. p.
- Bányászaltisztek és bányászok szolgálati jubileuma (1922), BKL LV. évf. 17. sz. 270. p.
- Bányászat és kohászat 1905-ben Boszniában és hercegovinában (1906), BKL XXXIX. évf. 12. sz. 782-784. pp.
- Bányászati, Építési és Segélyző Szövetkezet (1924), BKL LVIII. évf. 19-20. sz. 151-152. pp.
- Boczkó Dániel (1896): Felolvasás a bányaadó-törvényről és némely adótörvényünk a bányászatra nézve sérelmes intézkedéseiről, BKL XXIX. évf. 8. sz. 115-117. pp.
- Bosznia-Hercegovina bánya- és kohóipara az 1903-ik évben (1904), BKL XXXVII. évf. 15. sz. 206-208. pp.
- Bosznia-Hercegovina bányászata és kohászata az 1904. évben (1905), BKL XXXVIII. évf. 12. sz. 768-771. pp.
- Burdáts Lajos (1912): Harcz a bérminimumért, BKL XLV. évf. 10. sz. 619-630. pp.
- Czeisler Emil (1903): Egy kis bányászati statisztika, BKL XXXVI. évf. 11.sz. 673-676. pp.
- Czeisler Emil (1903): Részesedés a nyereségben, BKL XXXVI. évf. 6. sz. 353-355. pp.
- Cseti Róbert (1922): Gazdasági és társadalmi kialakulás német területen, BKL LV. évf. 21. sz. 319-321. pp.
- Dunagőzhajózási társaság (1906), BKL XXXIX. évf. 8. sz. 520. p.
- Dunkmann, D. R. (1925): Viaskodás a bányamunkás lelkéért, BKL LVIII. évf. 13. sz. 212-214.pp.
- Fehér Manó dr. (1914): A társláda befizetett járulékok visszakövetelésének kérdése, BKL XLVII. évf. 9. sz. 545-551. pp.
- Fehér Manó dr. (1914): A társláda befizetett járulékok visszakövetelésének kérdése, BKL XLVII. évf. 10. sz. 601-609. pp.
- Fleischl Róbert (1911): A munkáslakásokról, BKL XLIV. évf. 2. sz. 87-89. pp.
- Gálócsy Árpád (1906): Az iparfejlesztési törvényjavaslat, BKL XXXIX. évf. 21. sz. 578-588.pp.
- Gálócsy Árpád (1922): A mérnökök szociális munkája, BKL LV. évf. 20. sz. 307-309. pp.
- Gálócsy Árpád (1922): A munkások társadalomban való helyzete, BKL LV. évf. 19. sz. 303-304.pp.
- Gerlőczy Gyula dr.(1911): Állami munkástelepek, BKL XLIV. évf. 1. sz. 42-50. pp.
- Hahn Károly (1904): A Borsodi Bányatársulat vaskőbányászatának monográfiája, BKL XXXVII. évf. 21. sz. 579-592. pp.
- Hilscher Rezső (1938): A tőke és a munka békéje, Társadalompolitikai Füzetek VI. kötet 1-3. sz. Budapest 32-85. pp.
- Holics András dr.(1912): Utazási jelentés, BKL XLV. évf. 15. sz. 144-161. pp.
- Holics András dr.(1912): Utazási jelentés, BKL XLV. évf. 16. sz. 209-227. pp.

- Ipartanács f. évi június hó 15 és 16. napjain folytatott tanácskozásának jegyzőkönyve(1904), BKL XXXVII. évf. 15. sz. 201-206. pp.
- Jablonkai Gyula (é.n.): Mésztelep, Tatabánya, Felsőgalla, Tatabánya Kézirat
- Jegyzőkönyv az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület közgyűléséről (1909), BKL XLII. évf. 20. sz. 465-493. pp.
- Jegyzőkönyv az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület igazgatótanácsának rendes Üléséről (1913), BKL XLVI. évf. 13. sz. 54-59. pp.
- Jegyzőkönyv az OMBKE Nagybányavidéki osztályának 1907. évi márczius 9-ei Nagybányán tartott rendes osztálygyűléséről (1907), BKL XL. évf. 8. sz. 519-526. pp.
- Jegyzőkönyv az OMBKE salgótarjáni osztályának az aczélgyári tisztii kaszinóban tartott üléséről (1909), BKL XLII. évf. 19. sz. 457-459. pp.
- Jegyzőkönyv az OMBKE salgótarjáni osztályának gyűléséről (1907), BKL XL. évf. 7. sz. 459-462. pp.
- Jegyzőkönyv fevétellett Rozsnyón 1904. április hó 28-án az „Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület” Borsod-Gömöri Osztályának közgyűlésén (1904), BKL XXXVII. évf. 10. sz. 687-710. pp.
- Jenei Gyula (1936): Tatabánya-Újtelep története, Tatabánya Kézirat
- Katona Lajos (1912): A Krupp-gyár fennállásának 100 éves évfordulója, BKL XLV. évf. 20. sz. 527-529. pp.
- Katona Lajos (1913): A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése, BKL XLVI. évf. 15. sz. 140-147. pp.
- Katona Lajos (1903): Az angol munkásvédelmi ügy fejlődése, BKL XXXVI. évf. 4. sz. 227-233. pp.
- Katona Lajos (1903): Az általános részesedési rendszer Amerikában, BKL XXXVI. évf. 5. sz. 289-292. pp.
- Katona Lajos (1914): Az ipar szocziálpolitikai terheinek arányairól, BKL XLVII. évf. 15. sz. 184-185. pp.
- Kosztela János (1896): A pécsi szénbányászat, BKL XXIX. évf. 19. sz. 297-298. pp.
- Krisko Bohus (1911): A balesetek okairól, BKL XLIV. évf. 1. sz. 1-13. pp.
- Krisko Bohus (1904): Az Urikány-Zsilvölgyi magyar kőszénbánya-rászvénytársaság lupényi bányatelepének rövid ismertetése, BKL XXXVII. évf. 2. sz. 83-112. pp.
- Lázár Zoltán (1914): A kereskedelemügyi m. kir. ministeriumhoz intézendő memorandum tervezete, BKL XLVII. évf. 6. sz. 391-397. pp.
- Litschauer Lajos (1902): A „Bánya” népszerű szakelőadás az „Urania” tudományos színházban, az OMBKE 1902. évi szeptember hó 21-én Budapesten megtartott közgyűlése alkalmából, BKL XXXV. évf. 20. sz. 397-401. pp.

- Litschauer Lajos (1914): A Magyar Általános Kőszénbánya Rt., BKL XLVII. évf. 9. sz. 585-586.pp.
- Litschauer Lajos (1925): A Magyar Általános Kőszénbánya Rt., BKL LVIII. évf. 12. sz. 196-198.pp.
- Litschauer Lajos (1914): A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. mérlege, BKL XLVII. évf. 7. sz. 465. p.
- Litschauer Lajos (1911): A munkáspénztárak önállósága, BKL XLIV. évf. 10. sz. 690.p.
- Litschauer Lajos (1925): A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt, BKL LVIII. évf. 12. sz. 193-196. pp.
- Litschauer Lajos (1912): A bányamunkások balesetbiztosítása Ausztriában, BKL XLV. évf. 13. sz. 55. p.
- Litschauer Lajos (1921): Igazgatósági jelentése s az 1920-iki üzleti tervére vonatkozó számadása a Magyar Általános Kőszénbánya Rt-nak, BKL LIV. évf. 12. sz. 178-180. pp
- Litschauer Lajos (1921): Igazgatósági s felügyelő-bizottsági jelentése s zárószámadása a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-nek az 1920. üzletéről, BKL LIV. évf. 8. sz. 123-124. pp.
- Litschauer Lajos (1915): Magyar Általános Kőszénbánya Rt., BKL XLVIII. évf. 9. sz. 278-279.pp.
- Litschauer Lajos (1911): Maximális munkaidő a spanyolországi bányákban, BKL XLIV. évf. 14. sz. 94. p.
- Litschauer Lajos (1925): Nők és fiatalok foglalkoztatására vonatkozó törvény, BKL LVIII. évf. 6. sz. 95. p.
- Litschauer Lajos (1917): Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., BKL L. évf. 5. sz. 140. p.
- Litschauer Lajos (1922): Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., BKL LV. évf. 8. sz. 119-120. pp.
- Litschauer Lajos (1924): Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., BKL LVII. évf. 7. sz. 73. p.
- Litschauer Lajos (1908): Újabb vizsgálatok a bányamunkások foglalkozásukból eredő betegségeiről, BKL XLI. évf. 18. sz. 378-379. pp.
- Litschauer Lajos (1917): Zárószámadása a Magyar Általános Kőszénbánya Rt-nak, BKL L. évf. 9. sz. 286. p.
- Magyarország bánya- és kohóipara 1895-ben (1896), BKL XXIX. évf. 15. sz. 228-231.pp.
- Magyary Mihály (1904): Az erdélyrészi sóbányászat ismertetése, BKL XXXVII. évf. 23. sz. 697-726. pp.
- Mega Samu (1905): A bányatörvényjavaslat és a bányatárspénztári reform, BKL XXXVIII. évf. 4. sz. 229-232. pp.
- Mega Samu (1904): Bányatárspénztáraink és törvényjavaslat a bányatörvényről, BKL XXXVII. évf. 15. sz. 183-184. pp.
- Mega Samu (1902): Dobsina bányászata a XIX. században, BKL XXXV. évf. 19. sz. 373-379.pp.

- Mihalovits János dr.(1925): A hazai bányatársulások eredete és fejlődésük főbb mozzanatai 1854-ig, BKL LVIII. évf. 16. sz. 253-258. pp.
- Munkás-részvényesek az amerikai acéltrustben (1903), BKL XXXVI. évf. 9. sz. 572. p.
- Nagy László (1936): Tatabánya. Adatok Tatabánya község történetéből, Tatabánya Kézirat
- Nyolczórás munkaidő az angol szénbányákban (1908), BKL XLI. évf. 14. sz. 113-114. pp.
- Nyolczórás munkanap a francia kőszénbányákban (1905), BKL XXXVIII. évf. 17. sz. 323. p.
- Nyolcz órás munkanap az angol állami üzemekben (1905), BKL XXXVIII. évf. 18. sz. 386. p.
- Oczvirk Nándor (1911): A bányaiskolák reformkérdései, BKL XLIV. évf. 4. sz. 240-245. pp.
- Oczvirk Nándor (1909): A bányamunkások továbbképzése, BKL XLII. évf. 15. sz. 157-159. pp.
- Oczvirk Nándor (1911): A hazai bányamunkásviszonyok fejlődése, BKL XLIV. évf. 15. sz. 161-174. pp.
- Oczvirk Nándor (1911): A hazai bányamunkásviszonyok fejlődése II, BKL XLIV. évf. 16. sz. 201-221. pp.
- Oczvirk Nándor (1911): A hazai bányamunkásviszonyok fejlődése III., BKL XLIV. évf. 17. sz. 284-298. pp.
- Oczvirk Nándor (1908): Munkáskérdés és képzés, BKL XLI. évf. 6. sz. 401-405. pp.
- Oczvirk Nándor (1914): A magyar bányászat munkáskérdései, BKL XLVII. évf. 4. sz. 197-220. pp.
- Oczvirk Nándor (1914): A magyar bányászat munkáskérdései II., BKL XLVII. évf. 5. sz. 293-308. pp.
- Oczvirk Nándor (1914): A magyar bányászat munkáskérdései III., BKL XLVII. évf. 6. sz. 351-368. pp.
- Oczvirk Nándor (1914): Bányamunkások szociális kérdésének megoldása az jövő évtizedben, BKL XLVII. évf. 3. sz. 137-160. pp.
- Ogonovsky Ernő (1934): Tatabánya, Újtelep és a környékben levő községek leírása, Tatabánya Kézirat
- Pauer Gyula (1905): Az annavölgyi barnaszénbánya, BKL XXXVIII. évf. 11. sz. 657-682. pp.
- Pauer Gyula (1905): A 12 órás műszak kérdése bányáinkban, BKL XXXVIII. évf. 18. sz. 383-385. pp.
- Pauer Gyula (1904): Tisztviselők a bányatörvényjavaslatban, BKL XXXVII. évf. 13. sz. 64-65. pp.
- Rákóczy Sámuel (1907): A bányászok pszichológiája, BKL XL. évf. 21. sz. 519-538. pp.
- Rokkant munkások segítése (1907), BKL XL. évf. 6. sz. 382. p..
- Siketnémák felvétele (1911), BKL XLIV. évf. 8. sz. 486. p.
- Dr. Stephanovszky Sándor (1935): A csecsemővédelem 10 éve a Stefánia Szövetség Tatabánya-bányatelepi védőintézeteiben, Tatabánya. Kézirat

- Szellemey Geyza (1908): Munkások a bányászatnál a múltban és jelenben, BKL XLI. évf. 2. sz. 106-109. pp.
- Szeőke Imre dr. (1904): Az oroszországi balesetre való biztosítási törvény a magánvállalatoknál, BKL XXXVII. évf. 22. sz. 670-672. pp.
- Szeőke Imre dr. (1904): Újabb reformok a porosz bányatörvényben, BKL XXXVII. évf. 1904/9. sz. 605-607. pp.
- Tatabányai Egyházközségi Értesítő 1929-1938 közötti számai
- Tiles János (1935): A Magyar Általános Kőszénbányák fejlődéstörténete 1891-1901 I-III., BKL LXVIII. évf. 2.sz. 25-38. pp. , 3.sz. 45-59. pp., 4.sz. 69-78. pp.
- Tóth Imre dr.(1903): Hygiene a bányászat- és kohászatnál, BKL XXXVI. évf. 12. sz. 730-736.pp.
- Törvény az iparüzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról (1911), BKL XLIV. évf. 18. sz. 377-379. pp.
- Urbán Sándor (1911): Néhány szó a bányamunkás szociális kérdésének megoldásához, BKL XLIV. évf. 8.sz. 481-483. pp.
- Vörös Jenő (1905): Trifail szénbányászata, BKL XXXVIII. évf. 5. sz. 264-287. pp.
- Wahlner Aladár (1904): A bányamunkások balesetre való biztosításáról, BKL XXXVII. évf. 7. sz. 433-455. pp.
- Wahlner Aladár (1904): A bányamunkások biztosításának kérdéséhez, BKL XXXVII. évf. 4. sz. 219-238. pp
- Wahlner Aladár (1903): A Bányarendészet feladatai (de lege ferenda), BKL XXXVI. évf. 8. sz. 433-451. pp.
- Wahlner Aladár (1905): China bányajoga, BKL XXXVIII. évf. 12. sz. 747-750. pp..
- Wahlner Aladár (1907): Franciaország kőszénbányászata és a courriéresi bányaszerencsétlenség, BKL XL. évf. 7. sz. 401-432. pp.
- Wahlner Aladár (1907): Franciaország kőszénbányászata és a courriéresi bányaszerencsétlenség, BKL XL. évf. 8. sz. 465-486. pp.
- Wahlner Aladár (1907): Franciaország kőszénbányászata és a courriéresi bányaszerencsétlenség, BKL XL. évf. 9. sz. 529-553. pp.
- Wahlner Aladár (1904): Még egyszer a bányamunkások biztosításáról, BKL XXXVII. évf. 11. sz. 755-769. pp.
- Wahlner Aladár (1902): Magyarország bánya- és kohóipara az 1901.évben, BKL XXXV. évf. 22. sz. 448-464. pp.
- Wahlner Aladár (1902): Magyarország bánya- és kohóipara az 1901. évben IV., BKL XXXV. évf. 23. sz. 492-505. pp.

- Wahlner Aladár (1902): Magyarország bányá- és kohóipara az 1901. évben VI., BKL XXXV. évf. 24. sz. 542-551. pp.
- Wahlner Aladár (1904): Magyarország bányá- és kohóipara az 1903. évben, BKL XXXVII. évf. 21. sz. 562-579. pp.
- Wahlner Aladár (1904): Magyarország bányá- és kohóipara az 1903. évben, BKL XXXVII. évf. 22. sz. 623-647. pp.
- Wahlner Aladár (1904): Magyarország bányá- és kohóipara az 1903. évben, BKL XXXVII. évf. 23. sz. 726-740. pp.
- Wahlner Aladár (1905): Magyarország bányá- és kohóipara az 1904. évben, BKL XXXVIII. évf. 21. sz. 545-569. pp.
- Wahlner Aladár (1905): Magyarország bányá- és kohóipara az 1904. évben, BKL XXXVIII. évf. 23.sz. 673-688. pp.
- Wahlner Aladár (1906): Magyarország bányá- és kohóipara az 1905. évben, BKL XXXIX. évf. 24. sz. 725-851. pp.
- Wahlner Aladár (1908): Magyarország bányá- és kohóipara az 1907. évben, BKL XLI. évf. 24. sz. 697-862.pp.
- Wahlner Aladár (1911): Magyarország bányá- és kohóipara az 1910. évben, BKL XLIV. évf. 24. sz. 763-946. pp.
- Wahlner Aladár (1912): Magyarország bányá- és kohóipara az 1911. évben, BKL XLV. évf. 24. sz. 753-1019. pp.
- Wahlner Aladár (1913): Magyarország bányá- és kohóipara az 1912. évben, BKL XLVI. évf. 24. sz. 705-1064. pp.
- Wahlner Aladár (1915): Magyarország bányá- és kohóipara az 1913. évben, BKL XLVIII. évf. 12. sz. 353-772. pp.
- Wahlner Aladár (1916): Magyarország bányá- és kohóipara az 1914. évben, BKL XLIX. évf. 12. sz. 387-852. pp.
- Wieszner Adló (1896): Magyarország széntermelése és fogyasztása, BKL XXIX. évf. 4. sz. 50-54.pp.
- Zemplényi Imre dr.(1925): Népélelmezés a bányavidéken, BKL LVIII. évf. 7. sz. 103-105.pp.
- Zemplényi Imre dr. (1925): Népélelmezés a bányavidéken, BKL LVIII. évf. 8. sz. 118-121.pp.
- Zsemley Oszkár (1904): Egy kincstári telep népének elkorcsosulása, BKL XXXVII. évf. 16. sz. 269-270. pp.
- Zsigmondy Árpád (1904): A társládareformról, BKL XXXVII. évf. 12. sz. 793-797. pp.
- Zsigmondy Árpád (1909): Munkáslakóházak, BKL XLII. évf. 12. sz. 769-771. pp.
- Zsigmondy Árpád (1903): Svédországi vasérczbányászat, BKL XXXVI. évf. 6. sz. 305-327. pp.

1945 után megjelent munkák***Könyvek***

A Cement és Mészművek Tatabányai Gyára 70 éve (1912-1982), Tatabánya 1983.

A tatabányai Cement- és Mészművek 50 éve 1911-től 1961-ig, Tatabánya 1961.

Babics Antal (1952): A pécsvidéki kőszénbányászat története, Közoktatási Kiadóvállalat
Budapest

Babics Antal (1967): Az észak-mecseki kőszénbányászat története, Akadémiai Kiadó Budapest

Balázs Géza (2003): Pálinkázás munka közben, In.: Munkástörténet – munkásantropológia
(szerk.: Horváth Sándor et al.), Napvilág Kiadó Budapest 53-60. pp

Balogh Zoltán (1996): Szórakozás Salgótarján és környéke kolóniáin, In.: A társadalomtörténet-
írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18-20. században (szerk.: Sasfi Csaba), Hajnal
István Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Budapest Főváros Levéltára Salgótarján 275-283. pp

Bárdos László (1958): Bányásszív és bányászököl, Tatabánya Városi Tanács VB Tatabánya

Berend T. Iván - Ránki György (1972): A magyar gazdaság száz éve, Kossuth - KJK Budapest

Berend T. Iván - Ránki György (1966): Magyarország gazdasága az első világháború után
1919-1929, Akadémiai Kiadó Budapest

Berend T. Iván - Ránki György (2003): Magyarország gazdasága az első világháború után
1919-1929, In.: Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII-XIX. század
(szerk.: Faragó Tamás – Kövér György), Aula Kiadó Budapest 350-354. pp

Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gyáripára a II. világháború előtt és a háború
időszakában 1933-1944 (1958), Akadémiai Kiadó Budapest

Berend T. Iván - Ránki György (1955): Magyarország gyáripára az imperializmus első
világháború előtti időszakában 1900-1914, Szikra Budapest

Bíró Judit szerk.: (2006): Hivatalos falukutatók, PolgArt Kiadó Budapest

Borsányi György (1986): Válságévek krónikája, Kossuth Könyvkiadó Budapest

Bódy Zsombor - Szabó Zoltán (1997): A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906
között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása, In.: Iskola és társadalom (szerk.:
Sasfi Csaba) Zalai Gyűjtemény 41. Zalaegerszeg 311-339. pp

Bódy Zsombor (2003): Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők
társadalomtörténete, L'Harmattan Budapest

Castel, Robert (1998): A szociális kérdés alakváltozásai, Max Weber Alapítvány – Wesley
Zsuzsa Alapítvány – Kávé Kiadó Budapest

- Csákány György (1955): „Ezernyi fajta népbetegség....” Az ipari munkásság egészségügyi helyzete a kapitalista Magyarországon, Szikra Budapest
- Csepányi Dezső (1972): Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája 1935-1939. A rendszer ipari szociálpolitikája és kísérlete a legális munkásmozgalom felszámolására. Budapest
- Csizmadia Andor (1977): A szociális gondoskodás változásai Magyarországon, Akadémiai Kiadó Budapest
- Csik Tibor (2004): Károlyi Sándor. Az ellentmondásos arisztokrata reformer, In.: Sokszínű kapitalizmus (szerk.: Sebők Marcell), HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest 110-131. pp
- Dr. Laczkó István (1968): A magyar munkás- és társadalombiztosítás története, Táncsics Könyvkiadó Budapest
- Elias, Norbert (1987): A civilizáció folyamata, Gondolat Könyvkiadó Budapest
- Engels, Friedrich (1954): A munkásosztály helyzete Angliában, Szikra Budapest
- Erdész Ádám (2004): Kner Izidor. A taposósajtótól a könyvüzemig, In.: Sokszínű kapitalizmus (szerk.: Sebők Marcell), HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest 132-153. pp
- Faragó Tamás – Kövér György szerk. (2003): Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII-XIX. század, Aula Kiadó Budapest
- Ferber Katalin (1979): A mérlegelemzés szerepe a tőkés vállalatok vagyoni helyzetének vizsgálatában, In.: Az üzemtörténetírás kérdései (szer.: Incze Miklós) Magyar Történelmi Társulat Budapest 247-256. pp
- Ferge Zsuzsa (2000b): A civilizációs folyamat fenyegetettsége In.: Elszabaduló Egyenlőtlenségek (szerk.: Ferge Zsuzsa), Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest 50-70. pp.
- Ferge Zsuzsa (2000a): És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat In.: Elszabaduló egyenlőtlenségek (szerk.: Ferge Zsuzsa), Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest 19-49.pp.
- Ferge Zsuzsa (1986): Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből, Magvető Könyvkiadó Budapest
- Ferge Zsuzsa (1991): Szociálpolitika és társadalom, T-Twins Kiadó Budapest
- Fürészné Molnár Anikó (1992): A tatabányai és a dorogi bányamunkások életkörülményeinek alakulása a XX. század első felében In.: A Dunántúl településtörténete 9. Szerk.: Solymosi László-Somfai Balázs, VEAB Veszprém
- Fürészné Molnár Anikó (2003): Munkáskolóniák a 20. század első felében, In.: In.: Munkástörténet – munkásantropológia (szerk.: Horváth Sándor et al.), Napvilág Kiadó Budapest 143-152. pp

- Gajzágó Aladár dr. szerk. (1962): A Salgótarjáni iparvidék, Nógrád Megyei Munkásmozgalmi Múzeum Salgótarján
- Gara Judit (1978): A szociálpolitika fejlődéstörténete a kapitalizmusban, MTA Közgazdaságtudományi Intézet Budapest
- Gergely Ernő (1973): A bányamunkások szakszervezeti mozgalma az ellenforradalmi rendszer első éveiben 1919-1923, Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete Budapest
- Gergely Ernő dr. (1986): A magyarországi bányász társadalom története 1967-ig, Műszaki Könyvkiadó Budapest
- Gergely Ernő dr. (1995): A magyarországi bányász munkásmozgalom története 1867-1944, Friedrich Ebert Alapítvány Budapest
- Gergely Ernő - Jakab Sándor (1988): A szénbányászok munka- és életkörülményei 1945-48, BDSZ – Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete Budapest
- Gyáni Gábor (1994): A szociálpolitika múltja Magyarországon, MTA Történettudományi Intézete Budapest
- Gyáni Gábor (1992): Bérkaszánya és nyomortelep, Magvető Könyvkiadó Budapest
- Gyáni Gábor - Kövér György (1998): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig, Osiris Kiadó Budapest
- Halmos Károly (2004b): A Hatvany-Deutsch dinasztia. Nagyvállalatok és befektetők nemzedékei, In.: Sokszínű kapitalizmus (szerk.: Sebők Marcell), HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest 2004. 84-97. pp
- Halmos Károly (2004d): A Neuschlosz család. Egy építő- és kereskedő dinasztia rövid története, In.: Sokszínű kapitalizmus (szerk.: Sebők Marcell), HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest 196-211. pp
- Halmos Károly (2004a): Haggemacher Henrik és Károly, In.: Sokszínű kapitalizmus (szerk.: Sebők Marcell), HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest 2004. 72-83. pp
- Halmos Károly (2004c): Kornfeld Zsigmond. Az emancipált „állambankár”, In.: Sokszínű kapitalizmus (szerk.: Sebők Marcell), HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest 154-165. pp
- Hanák Péter (1979): Az üzemtörténet kutatásának problémái, In.: Az üzemtörténetírás kérdései (szerk.: Incze Miklós), Magyar Történelmi Társulat Budapest 47-67. pp
- Hanák Péter szerk. (1978): Magyarország története 1890-1918 I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Heller Farkas (1947): Közgazdaságtan I-II., Mérnöki Továbbképző Intézet, Budapest
- Horváth Sándor et al. szerk. (2003): Munkástörténet – munkásantropológia, Napvilág Kiadó Budapest
- Huszár Zoltán (1996b): Az első Dunagőzhajózási Társaság (DGT) munkaszervezete, munkakultúrája a vállalat Pécs környéki bányavidékén a 19-20. század fordulóján, In.: A

- társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18-20. században (szerk.: Sasfi Csaba), Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Budapest Főváros Levéltára Salgótarján 257-274. pp
- Huszár Zoltán (1995): Jótékonykodás és befolyás (A DGT és Pécs kapcsolatának szociálpolitikai vonatkozásai az 1920-1930-as években), In.: Baranya-Történelmi Közlemények 1994-1995 253-266. pp
- Jánosi György (1986): A szórakozás történelmi funkcióváltozásai, Magvető Könyvkiadó Budapest
- Jávor Kata (2004): A Zsolnay család. Iparosok és művészek öt nemzedéke, In.: Sokszínű kapitalizmus (szerk.: Sebők Marcell), HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest 230-247. pp
- Kádár Iván szerk. (1956): A munkásosztály helyzete a Horthy rendszer idején, Budapest
- Klement Judit (2004a): Ganz Ábrahám. Vasöntőinasból vasipari nagyvállalkozó, In.: Sokszínű kapitalizmus (szerk.: Sebők Marcell), HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest 42-57. pp
- Klement Judit (2004b): Krausz Mayer és fiai. A szeszkereskedelem és malomipar felvirágzása, In.: Sokszínű kapitalizmus (szerk.: Sebők Marcell), HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest 166-179. pp
- Koroknai Ákos (1979): A magyarországi tőkés vállalkozók típusai, In.: Az üzemtörténetírás kérdései (szerk.: Incze Miklós), Magyar Történelmi Társulat Budapest 137-170. pp
- Körner Zsuzsa (2004): A telepszerű lakásépítés története Magyarországon 1850-1945, Terc Kiadó Budapest
- Kövér György szerk.(2002a): A felhalmozás íve, Új Mandátum Könyvkiadó Budapest
- Kövér György (2002b): Iparvállalati toplisták Magyarországon a 20. sz. első felében, In.: A felhalmozás íve (szerk.: Kövér György), Új Mandátum Könyvkiadó Budapest 2002 328-348. pp
- Kövér György (2002c): Keresztutak a gazdasági elitbe. Almási Balogh Elemér és Érdi Krausz Simon karriertörténete, In.: A felhalmozás íve (szerk.: Kövér György), Új Mandátum Könyvkiadó Budapest 2002 80-92. pp
- Kövér György (2002d): Nagy vagyonok legendáriuma In.: A felhalmozás íve (szerk.: Kövér György), Új Mandátum Könyvkiadó Budapest 2002 151-173. pp
- Kővágó László – Pintér István (1962): Munkássors – munkás gond 1919-1944, Budapest
- Krausz Simon (1991): A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete, Kossuth Könyvkiadó Budapest
- Kubitsch Imre (1965): A magyar bányamunkásság küzdelmei /1919-1933/, Kossuth Könyvkiadó Budapest
- Kubitsch Imre - Szekeres József szerk. (1960): A bányászok élete a Horthy-rendszerben. Válogatott dokumentumok gyűjteménye 1919-1944 Budapest

- Dr. Laczkó István (1968): A magyar munkás- és társadalombiztosítás története, Táncsics Könyvkiadó Budapest
- Laer, Hermann von (2003): Osztály vagy réteg? A németországi textil- és gyáripari munkások életkörülményei és jövedelmi viszonyai a 19. században, In.: Munkástörténet – munkásantropológia (szerk.: Horváth Sándor et al.), Napvilág Kiadó Budapest 61-68. pp
- Lengyel György (1989): Vállalkozók, bankárok, kereskedők, Magvető Könyvkiadó Budapest
- Lizsnyánszky Antal szerk. (1968): A Salgótarjáni Kohászati Üzemek száz éve 1868-1968, A Salgótarjáni Kohászati Üzemek kiadása Salgótarján
- Litván György szerk. (1965): Magyar munkásszociográfiák 1888-1945, Kossuth könyvkiadó Budapest
- Mendly Lajos (2002): A pécsi szénbányászat szerepe a város XX. századi fejlődésében, In.: Iparosok és bányászok a Mecsek-alján (szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső), Pécs-Baranyai Kereskedelmi- és Iparkamara Pécs 297-328. pp
- Morton, A. L. (1965): Robert Owen válogatott írásai, Gondolat Könyvkiadó Budapest
- Owen, Robert (1957): Nevelés és társadalom, Tankönyvkiadó Budapest
- Papházi Tibor (1997) : Egyesületek, társadalom, egészségügy, Nonprofit Kutatócsoport Budapest
- Petrák Katalin (1969): Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája 1919., Táncsics Könyvkiadó Budapest
- Petrák Katalin (1978): A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért, Táncsics Könyvkiadó Budapest
- Pik Katalin (2004): A szociális munka története Magyarországon (1817-1990), Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület Budapest
- Polányi Károly (2004): A nagy átalakulás, Napvilág Kiadó Budapest
- Ravasz Éva (1982): Tatabánya munkáskolóniájának kialakulása a századfordulón In.: A Dunántúl településtörténete (szerk.: Farkas Gábor), MTA PAB-VEAB Veszprém 175-182.pp.
- Rásky Béla (2003). Az osztrák szociáldemokrata munkásmozgalom ünnepi kultúrája a két világháború között, In.: In.: Munkástörténet – munkásantropológia (szerk.: Horváth Sándor et al.), Napvilág Kiadó Budapest 15-25. pp
- Rézler Gyula (2005): A cukorgyári munkások szociális helyzete Magyarországon, In.: Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938-1944 (szerk.: Tóth Pál Péter), Gondolat Kiadó Budapest 35-44. pp
- Rézler Gyula (1945): A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867-1914, Faust Könyvkiadó Budapest
- Riesman, David (1983): A magányos tömeg, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest

- Romsics Ignác (2005): Magyarország(ok) a két világháború között, In.: Két Magyarország (szer.: Gombár Csaba-Volosin Hédi), Osiris Kiadó Budapest 49-101. pp
- Sárközi Zoltán (1967): Magyar Általános Kőszénbánya Rt. I-II. Repertórium, Magyar Országos Levéltár Budapest
- Sebők Marcell szerk. (2004): Sokszínű kapitalizmus, HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest
- Schlett István (1987): A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban 1848-1906, Kossuth Könyvkiadó Budapest
- Simonik Péter (2006a): A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. vállalati jóléti politikája a II. világháború idején In.: Tatabánya a II. világháborúban (szerk.:Dr, Ravasz Éva) Alfadat-Press Nyomdaipari Kft. Tatabánya 12-43. pp.
- Simonik Péter (2007): A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. szerepe a helyi szociálpolitika alakításában, Limes 3-4. sz. (megjelenés alatt)
- Simonik Péter (2003): A vállalati jóléti politika szerepe a civilizációs folyamatban In.: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Tudományos közleményei VI. kötet (szerk.: Papp László – Kolontári Attila) Szekszárd 146-162. pp.
- Simonik Péter (2006b): Az anya- és csecsemővédelmi munka megszervezése a tatabányai bányatelepeken In.: A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat József Attila Megyei Könyvtára Évkönyve 2006 (szerk.: Monostori Imre - Nász János - Takács Anna) Tatabánya 144-162. pp.
- Strasserné Chorin Daisy – Bán D. András (1999): Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig, Osiris Kiadó Budapest
- Szabó László (1994): Nem csak az ipar kenyere.... A 100 éves tatabányai szénbányászat krónikája, Alfadat – Press Kft. Tatabánya
- Szikra Dorottya (2000): Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején, In.: Körkép reform után (szerk.: Augusztinovics Mária), Közgazdasági Szemle Alapítvány Budapest 11-27. pp
- Szirtes Gábor – Vargha Dezső szerk. (2002): Iparosok és bányászok a Mecsekalján, Pécs-Baranyai Kereskedelmi- és Iparkamara Pécs
- Tapolcai Ernőné - Mészáros Antal szerk. (1975): Tatabányai kislexikon, Tatabánya Városi Tanácsa - József Attila Megyei Könyvtár, Tatabánya
- Tatabánya története I. (1972) szerk.: Gombkötő Gábor – Horváth Géza, Tatabánya Városi Tanács VB Tatabánya
- Titmuss, Richard (1958): The social division of welfare:some reflection on the search of Equity In.: Essays on welfare state, Allen and Unwin, London 34-55 pp.
- Tomka Béla (2003): Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában, Századvég Kiadó Budapest

Vörös Károly (2004): Wahrmann Mór. A sikeres kereskedő-bankár és politikus, In.: Sokszínű kapitalizmus (szerk.: Sebők Marcell), HVG Könyvek – KFKI Csoport Budapest 212-229.pp

Tanulmányok, újságcikkek, kéziratok

Bódy Zsombor (2001): A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. sz. végén, Korall 5-6. sz. 72-93. pp

Bódy Zsombor (2004): A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján, Aetas 1. sz. 5-30. pp

Bódy Zsombor (2002): Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez, Korall 10. sz. 187-199. pp

Castel, Robert (1993): A nélkülözéstől a kivetettséig – a „kiilleszkedés” pokoljárása, Esély 3. sz. 3-23. pp

Droppa Sámuel (1983): A MÁK Rt. tatabányai körzet föld- és telekleltára, Tatabánya Kézirat

Droppa Sámuel (1980): A MÁK Rt. üzem- és lakóterületeinek kialakulása Bánhida és Felsőgalla községek határában, Tatabánya Kézirat

Droppa Sámuel (é.n.): Tatabánya-ótelepi piactér és környéke, Tatabánya Kézirat

Droppa Sámuel (é.n.): A tüdőbeteg ellátás Tatabánya-bányatelepen 1900-1942, Tatabánya Kézirat

Egresi Katalin (2004): Viták a társadalompolitika elméletéről és gyakorlatáról a Bethlen-érában, Századok 1. sz. 119-158. pp

Hámori Péter (1997): Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására. A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályának története 1938-1941, Századok 2. sz. 353-382. pp

Hámori Péter (2003): Női szerepek és szociálpolitika Magyarországon 1920-1944, Korall 13. sz. 30-48. pp

Huszár Zoltán (1996a): Lakásviszonyok a Duna Gőzhajózási Társaság Pécs környéki bányatelepein a XX. század első felében, BKL 5. sz. 517-522. pp

Kiss László (2004): Egészség és politika – Az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében, Korall 17. sz. 107-137. pp

Kiss László (2006): Az ispotálytól a modern kórházig, Századvég 49-82. pp

Körner Zsuzsa (2003): A telepszerű építkezések története Magyarországon 1870 és 1945 között, Építés- és Építésztudomány 1-2. sz. 105-132. pp

Mohácsi Gergely (2002): Szép, erős, egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében, Korall 7-8. sz. 34-55. pp

- Molnár László (1996): 500 éves a magyar bányatársláda intézménye, BKL 5. sz. 453-459. pp
- Patvarosi József dr. (1996): Bányászati történetírásunk fejlődése, BKL 5. sz. 429-436. pp
- Pogány Ágnes (2000): Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon, Történelmi Szemle 1-2. sz. 115-127. pp
- Pogány Ágnes (1989): Munkabérek a két világháború közötti Magyarországon, Történelmi Szemle 1-2. sz. 70-95. pp
- Ravasz Éva (1970): A tatabányai bányamunkások mozgalmi a Tanácsköztársaság leverése után, Tatabánya Kézirat
- Szikra Dorottya (2004): Az 1891. évi betegbiztosítási törvény végrehajtása, Aetas 1. sz. 31-48. pp
- Tóth Árpád (2001): Önszegélyezés és önszerveződés. Temetkezési és betegsegélyező egyletek a reformkori Pesten, Korall 5-6. sz. 49-71. pp
- Zimmermann, Suzan (2001): Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig, Korall 5-6. sz. 114-140. pp
- Vass Gergely (2003): Bankárok és menedzserek. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn, Korall 14. sz. 135-158. pp
- Dr. Zsoldos Ferenc (é.n.): Zsoldos Ferenc visszaemlékezése., Kézirat

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár Magyar Általános Kőszénbánya Rt iratai
Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára Községi iratok
Nyitrai Állami Levéltár Komárom vármegye iratai III. 1939-1945